

Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain

*Az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskolája
„Félúton 9.”
Konferenciájának kiadványa*

2013. október 3–4.

<http://linguistics.elte.hu/studies/feluton/>

Szerkesztők:

DRÁVUCZ FANNI, HAINDRICH HELGA ANNA, HORVÁTH KRISZTINA

Technikai szerkesztő:

DRÁVUCZ FANNI

Lektorok:

TERBE ERIKA, T. SOMOGYI MAGDA, FARKAS TAMÁS, SZENTGYÖRGYI RUDOLF,
KOROMPAY KLÁRA, ZELLIGER ERZSÉBET, SÁROSI ZSÓFIA, KISS JENŐ,
SLÍZ MARIANN, BÓNA JUDIT, MARKÓ ALEXANDRA, IMRE ANGÉLA,
BALOGH JUDIT, HAADER LEA, LACZKÓ KRISZTINA, IMRÉNYI ANDRÁS,
KUGLER NÓRA, VESZELSZKI ÁGNES.

A „félúton” logót tervezte:

VESZELSZKI ÁGNES

Kiadja az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola,
Budapest,
2014.

ISBN 978-963-284-528-9

Tartalomjegyzék

KOCSIS ZSUZSANNA	
Az ő hang jelölése és a fonéma gyakorisága közötti lehetséges összefüggések vizsgálata Svetkovics Katalin levelezésében	3
NÉMETH LUCA ANNA	
A nők megszólításának kérdése a Magyar Nyelvőr korai évfolyamaiban	13
VARGA MÓNKA	
A határozói igenévi állítmány – és ami körülötte van	29
MIKLÓS GABRIELLA	
Nyelvjárás és sztenderdizáció	51
MÁTÉ ZSUZSANNA	
A táncszók feldolgozásának lehetőségeiről.....	61
TAMÁS DÓRA ZSÓFIA	
Normál és fordított irányú spontán beszéd.....	75
SZÁNTÓ ANNA	
A beszédpercepció tényezői, fejlesztésének lehetősége óvodás és kisiskolás korban	87
HORVÁTH KRISZTINA	
A mondatátszövődés szerkezeti vizsgálata korpusz alapján.....	101
HORVÁTH PÉTER	
A történetírás két pólusa – a tagmondat szemantikájából kiindulva	119
TÓTH KATALIN	
Az igekötő + segédige + határozói igenév szerkezet szemantikai vizsgálata a nyitragerencséri nyelvjárásban.....	139
GYURICZA KATALIN	
Mit ért a nyelvészet az intertextualitás fogalmán?	155

Az *ö* hang jelölése és a fonéma gyakorisága közötti lehetséges összefüggések vizsgálata Svetkovics Katalin levelezésében

1. Bevezető. – Általánosan elfogadott nézet, hogy folyamatosan formálódó nyelvünkre külső és belső tényezők egyaránt hatnak, s változások sorát idézik elő (BENKŐ 1998: 122; KISS 2003: 33). A múltban végbement változásokat írott emlékeink örökítették meg, azonban a nyelvemlékekben nemcsak a nyelv változását követhetjük nyomon, hanem magának a rögzítés eszközének: az írásnak, pontosabban a hangjelölésnek a fejlődését is. Felmerülhet a kérdés: hogy vajon az ortográfiai változásokat milyen tényezők indították el. Külső beavatkozásnak, tudatos szabályzásra tett kísérletnek több bizonyítéka maradt ránk a legelső nyelvtanoktól egészen az Akadémia által összeállított helyesírási szabályzatokig. Arra vonatkozólag viszont, hogy milyen erők formálták belülről a hangjelölésünket, nehezebb választ adni. Megtalálhatók-e ezeknek az erőknek a nyomai a nyelvemlékeinkben? Erre a kérdésre keresem a választ tanulmányomban az *ö* fonéma jelöléstörténeti problémáján keresztül.

2. Az *ö* hang jelölésének rövid történeti áttekintése. – Az *ö* fonéma a magyar hangzóállomány azon elemei közé tartozik, amelyeknek a 21 betűből álló klasszikus latin ábécé átvételekor még nem volt önálló jelölésük, sőt maga az *ö* hang is az ómagyar korban erősödött meg és vált egyre gyakoribbá (vö. KNIEZSA 1952b: 3; DEME 1965: 5; BÁRCZI 1967: 143; KOROMPAY 2003: 288). Kezdetben az *u*, *v* és *o* grafémákat alkalmazták lejegyzésére pl. HB.: *vermut*, ÓMS.: *urume(m)tuul*, 1211: *Nomuolou* (KOROMPAY 2003: 288), de mivel a középső nyelvvállású labiális palatális nem pusztán beépült a magyar fonémarendszerbe, hanem egyre gyakoribb lett, szükségessé vált az egyértelmű jelölése. A problémát a kancelláriai helyesírás úgy igyekezett áthidalni, hogy betűkapcsolatokat használt a hang írására, melyek közül a legelterjedtebb grafémakombináció az *ew* volt, pl. *ewrewkelew* (JókK. 71), *Dýchewseeges* (GyöngyK. 10r), *kewbowl* (KeszthK. 225r), de ugyanebben a hangértékben állhatott még *eu* (1490 körül: *theuled* [Soproni Virágének]), *(keunyuenek* [CornK. 95r]), *ev* (*evletevt* [MargitL.], *eo* (*eo3we* [LencsésGy.] is. A 15. század fordulópontot jelentett a fonéma jelöléstörténetében, mikor a magyar scriptorok egy része elkezdte Husz egy hang – egy betű elvét követni, az *ö*-t pedig, alapjel + mellékjel megoldással jelölni, pl. *køø3lløø* (MünchK. 25vb), *øtet* (MünchK. 52vb). Az új jelölésmód, bár terjedőben volt a 16. században, mégsem az egységesülés felé mozdította el a helyesírást, hanem tovább tagolta. A magyar ortográfia heterogenitását növelte, hogy a két írásmód elemeit a literátusok elkezdték kombinálva használni, ezáltal egy újabb, keverék helyesírást hozva létre, ami vegyítette a betűkapcsolatos és mellékjeles megoldásokat, pl. 1538: *Kezeneteümet* (RML. I. 166.lev.). Az 1500-as évek közepétől megjelenő nyelvtanok kísérletet tettek arra, hogy szabályozzák a helyesírást, és bár igen nagyhatású munkák voltak, javasolataikat mégsem követte maradéktalanul a lite-

rátus réteg. Ugyanebben az időszakban jelent meg, feltehetőleg német hatásra, egy újabb *ö* hangértékű betű, az *ő*, melyet először Sylvester János grammatikájában adathatunk (KNEZSA 1952b: 11–3, KOROMPAY 2003: 583–5). A 17. századra kialakult az a gyakorlat, ami az *ö* fonémát egy betű és mellékjelek kombinációjával jelöli, az azonban, hogy ez pontosan mely diakritikus jelek segítségével történjen, még nem rögzült, sőt új mellékjelező változatként feltűnt a ma is használt graféma: *ötuē* (Károli 331), *lőn* (Káldi 31). S bár idővel ez a gyakorlat is kialakult, 100 évvel később még mindig kérdéses volt, hogy a fonéma hosszú variánsánál két (*ő*) vagy három mellékjelet használjanak (*ö̇*) (vö. KOROMPAY 2003: 699). A 19. századra ez a kérdés is megoldódott, az 1832-ben a Magyar Tudós Társaság által kiadott helyesírási szabályzat pedig végképp rögzítette a középső nyelvállású palatális rövid (*ö*) és hosszú (*ő*) változatának jelölését.

3. Problémafelvetés. – A fentiekből láthattuk, hogy milyen hosszadalmas folyamat volt, míg az *ö* hang jelölésének végleges változata kialakult. Számos különböző helyesírási gyakorlat jött létre, melyek saját logikai rendszerük alapján hatékony megoldást kínáltak a fonéma írásmódjára, azonban a végleges változat rögzüléséhez több száz év kellett. KNEZSA ISTVÁN szerint az egyetemes magyar helyesírás kialakulásának folyamata azért volt ilyen hosszadalmas, mert a különböző ortográfiák több különböző szellemi központhoz kötődtek, melyek közül egy sem rendelkezett a megfelelő társadalmi háttérrel ahhoz, hogy helyesírási gyakorlata uralkodóvá váljék (KNEZSA 1952a: 5). Ennek következtében a középmagyar korra túlzott heterogenitás jött létre a graféma-állományban, a hangzók jelentős részének legalább 2 írásmódja volt, némely fonémának viszont 20-nál is több. És bár a literátus réteg kiigazodott a kor helyesírásán, ezt az állapotot meg kellett valahogy szüntetni. Hogy ezt a korszak értelmisége is így gondolhatta, a nyelvitanok bizonyítják.

Ahogy sok más hang esetében, úgy az *ö* fonémánál is az volt az elsődleges kérdés, hogy mellékjeles vagy betűkapcsolatos változatát használják. Mindkét variáns igen elterjedt volt, s mindkettő mellett megjelentek olyan tényezők, amelyek segíthették megmaradását. A betűkapcsolat mellett szólt a helyesírási rendszerünket a mai napig jellemző *h a g y o m á n y t i s z t e l e t*, ami a régebbi gyakorlatokat támogatja a nívumokkal szemben. A mellékjeles helyesírás elterjedését segítette a *n y o m t a t v á n y o k* megjelenése, melyek többnyire ezt a gyakorlatot követték, és azt egyre szélesebb körben terjesztették. Azonban nem feledkezhetünk meg arról, hogy a korai nyomtatványok nem voltak kizárólag mellékjelezők (pl. Pesti Gábor nyomtatványai *ew*-zók), s hogy megjelenésükkor a még jóval nagyobb arányú kézírásos szövegek helyesírása is hathatott rájuk. A mellékjelező gyakorlatot támogatták a *g r a m m a t i k á k* és az olyan tekintélyes nyelvitanírók, mint Sylvester János vagy Dévai Bíró Mátyás. Velük szemben azonban ott állt a kétjegyes írásmódot követő királyi udvar, hiteles helyek és az erdélyi kancellária (ABAFFY 1969: 8). Hogyan tudott mégis az egyik jelölésmód felülkerekedni a másikon? Miért váltotta fel a már 200 éve használt betűkapcsolatos mellékjel nélküli írásmódot az *ö* hang esetében az egyjegyű mellékjelező?

A viszonylag kiegyenlített erőviszonyokból hogyan került ki győztesen a mellékjeles helyesírás? Lehet, hogy a fent felsoroltak mellett más tényezők is alakították a nyelvet, amelyek az egyjegyű írásmódnak kedveztek? Vajon volt-e olyan erő, amely arra készítette a literátusokat, hogy inkább ezt a gyakorlatot kövessék?

A beszélt nyelv esetében tudunk arra példát, hogy egyes nyelvújítási elemek nem kerültek be a nyelvhasználatba, hiába próbálták azokat a kor nyelvvelői bevenni a köztudatba, és hiába jelentek meg a nyomtatásban. A nyelvbe csak az kerülhetett be, amire megvolt az igény, s ezt az igényt a belső nyelvi tényezők befolyásolták. Tudjuk, hogy a beszélt nyelvnél jelentős mértékben kontrolláltabb folyamat az írás (vö. LENGYEL 1999: 8), azonban nem tud teljes mértékben elszakadni a nyelvhasználat logikájától. Lehetséges, hogy a helyesírás változását hasonló tényezők befolyásolták, mint a nyelvi változásokat?

4. FARKAS VILMOS észrevételei. – FARKAS VILMOS nyelvjárás- és helyesírás-történeti kutatásai során figyelt fel a hangok megterheltsége és jelölésmódjuk közti összefüggésekre, mely észrevételeiről először az 1971-es *Helyesírásunk hangjelölés-rendszerének története* című munkájában számolt be, majd 11 évvel később *A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggései* című dolgozatában fejtett ki (vö. FARKAS 1982). FARKAS a magyar nyelven írt kódexeink anyagát vetette össze, vizsgálatának középpontjában az *ew* és *o* grafémák álltak. Arra a következtetésre jutott, hogy az *ö* hang írásmódjában döntő szerepet kap az, hogy mennyire megterhelt a fonéma. Véleménye szerint azok a kódexírók, akiknek nyelvhasználatában az *ö* hang megterheltebb, gyakrabban használnak egy betűből álló, mellékjeles írásmódot, míg azok a scriptorok, akiknél kevésbé megterhelt a fonéma inkább kiírják a betűkapcsolatos változatokat. Mindez arra enged következtetni, hogy azok a scriptorok, akiknek gyakrabban kellett leírni az *ö* hangot, törekedtek gyorsabb, egyszerűbb megoldásra, tehát a grafémaválasztásukra belső nyelvi tényezők voltak kihatással. Ha FARKAS VILMOS elmélete igazolható más nyelvemlékek esetében is, gondolok itt a kézzel írottakra, akkor lehetséges, hogy nem csupán kódexeknél tapasztalható specifikus jelenségről van szó, hanem valóban voltak olyan nyelven belüli tényezők, amelyek befolyásolták a betűválasztást, ezáltal a helyesírás alakulását, s talán ezek közül egy a fonématöbblet.

5. FARKAS elméletének próbája missziliseken. – FARKAS VILMOS nyomán magam is elvégeztem egy szűrőpróbaszerű vizsgálatot missziliseken. Arra szerettem volna választ kapni, hogy a kódexeken kívül más írott nyelvemlékekben is mutatkoznak-e a fonémagyakoriság és betűhasználat közti kapcsolat jelei. Kézzel írt nyelvemlékeket választottam a vizsgálat alapjául, mert szemben a nyomtatványokkal egyfelől nincs technikai kötöttség, ami befolyásolja a hangjelölést, másfelől nincs nyomdász és korrektor, aki a rendelkezésre álló betűkészletének megfelelően tudatosan felülírja és egységesítse a grafémahasználatot (vö. KOROMPAY 1999: 198). Az írott nyelvemlékek közül pedig a missziliseket választottam, mivel úgy gondoltam, hogy a levélírás kö-

rölményei hagyják a legkevesebb lehetőséget arra a literátusoknak, hogy elgondolkodjanak azon, mely grafémákat használják, vagyis a lejegyzés pillanatában azt a betűt írják, amit a legalkalmasabbnak tartanak, ugyanakkor nem gátolja az írás folyamatának gördülékenységet.

A vizsgálat korpuszát Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelezése adta. A misszilisek 1538 és 1575 között íródtak, diktátumok, több deák munkái, akik a legkülönbözőbb dialektusokat beszélték. A leveleket két csoportba soroltam aszerint, hogy a középső nyelvválású palatális labiális vagy illabiális változata a gyakoribb-e bennük. Ebben főként azok a lexémák voltak segítségemre, amelyek a korban nem pusztán mindkét változatban adatolhatók, de ingadozás mutatkozik a használatukban. Ilyenek pl. *megy* (*menne*), *meny*, *nem*, *szegény*, *szerzi*, *csöbör*, *ember*, *hegy*, *igen*, *nekem*, és egyes toldalékok pl. - *hoz/-hez/-höz* használata, ha az a magánhangzó-harmóniának ellentmond. Hogy az általam vizsgált grafémák valóban ő hangot jelölnek, annak megítélésében a misszilisek *o*, *u*, és *ü* jelölései segítettek.

FARKAS VILMOS eredményei nyomán én azt vizsgáltam meg, hogy azok a deákok, akiknek a nyelvhasználatában nagyobb mértékű a középső nyelvválású labiális palatális használata, hogyan jelölik a fonémát. Az egyszerűség kedvéért őket a továbbiakban, kissé talán elnagyoltan, az *ö-ző* csoportnak nevezem. Összehasonlítási alapként megvizsgáltam olyan leveleket is, amelyek nyelvhasználata inkább illabiális volt, ezeket a továbbiakban nem *ö-ző* csoportnak nevezem. A vizsgált anyag összesen 38 levélből 415 adatot foglal magába. A missziliseket úgy választottam ki, hogy a teljes levelezés különböző korszakaiból származzanak, legyen variálódás a keletkezés helye között, lehetőleg minél hosszabb terjedelműek legyenek, valamint különböző kezektől származzanak. Minden *ö* fonéma jelölést külön adatnak számítottam függetlenül attól, hogy a lexéma hányszor fordul elő a szövegben, illetve hogy ugyanazon szó két hangjáról van-e szó. Előbbire az volt az okom, hogy a levelezésben előfordulnak olyan helyek, amikor ugyanazon szövegben ugyanaz a szó más-más hangjelöléssel szerepel, pl. a 108. levél esetében a *szegény* (*Zeögeny*, *Zégeny*). Utóbbira pedig azért volt szükség, mivel a több szótagú szavak esetében előfordult, hogy a különböző szótagokban eltért a fonéma jelölése, pl. a 48. misszilis *högy* azaz *hegy*, vagy a *szőlő* szavában (*heögyén*, *zéeöhhéz*). A hangjelöléseket FARKAS és KNIEZSA rendszerezési elvének megfelelően az alapján csoportosítottam, hogy hány alapjegyből állnak és tartalmazznak-e mellékjelet (KNIEZSA 1952a: 102; FARKAS 1971: 3–13). Négy hangjelölési típust kaptam:

- a) egyjegyű mellékjel nélküli, pl.: az egyszerű *o*, *u*;
- b) egyjegyű mellékjelező, pl.: *ö*, *ő*, *é*;
- c) kétjegyű mellékjel nélküli, pl.: *ew*, *eo*;
- d) kétjegyű mellékjelező, pl.: *eő*, *eö*.

A vizsgálat fő kérdése az volt, hogy vajon melyik jelölésmód lesz a jellemző az *ö-ző* csoportra, valamint hogy a nem *ö-ző* csoportban gyakoribb-e a betűkapcsolat használata. FARKAS eredményei alapján arra számítottam, hogy mindkét csoportban adatolható lesz a terheltség és a jelölés közti összefüggés. Feltételeztem, hogy az *ö-ző* levelekben, ahol gyakran kellett leírni a betűt, in-

kább egyjegyű jelölést találok, míg a nem *ö-ző* csoportban, ahol ritkábban kellett lejegyezni a fonémát, az írnokok kétjegyű elemet használtak.

6. E r e d m é n y . – A vizsgált misszilisekben 415 alkalommal jegyezték le az *ö* fonémát 12 féle különböző jelöléssel. A négy jelöléstípus egyaránt adatolható a levelekben: *eu, eű, ew, ő, ő, ǫ, ǣ, eo, o, eö, eő, eǫ*.

Ezek közül a leggyakoribb a c) típus, a mellékjel nélküli, betűkapcsolatos megoldás, ami az adatok összességének majdnem fele. Ezt követi a mellékjelező egyjegyű írásmód szintén magas arányban, míg a másik két típus megterheltsége alacsony.

1. táblázat

A jelölésmódok eloszlása a vizsgált levelekben százalékosan kifejezve

Egyjegyű mellékjel nélküli jelölés	Egyjegyű mellékjelező jelölés	Kétjegyű mellékjel nélküli jelölés	Kétjegyű mellékjelező jelölés
4,8%	40,4%	48,4 %	6%

A labialitás alapján megkülönböztetett két csoportban mind a négy jelöléstípus előfordul, de ha megvizsgáljuk külön a két csoportot, akkor a fenti arányok módosulását tapasztaljuk. Az *ö-ző* misszilisekből 214 hangjelölést adatoltam 191 *ö-ző* lexémában, 1879 szövegszóban, leggyakoribb írástípus az egyjegyű mellékjelező, ezt követi a mellékjel nélküli, kétjegyes hangjelölés, mely arányok egybevágóan FARKAS VILMOS kódexekre tett megállapításaival.

2. táblázat

Az *ö-ző* csoport jelölésmódjainak eloszlása százalékosan kifejezve

Egyjegyű mellékjel nélküli jelölés	Egyjegyű mellékjelező jelölés	Kétjegyű mellékjel nélküli jelölés	Kétjegyű mellékjelező jelölés
1,8%	67,2%	21%	9,8%

A nem *ö-ző* levelekben 201 *ö* hangjelölést adatoltam 191 *ö-ző* lexémában, 5749 szövegszóban, legterheltebb típus a kétjegyű mellékjel nélküli hangjelölés, ezt követi a mellékjeles egyjegyű, ami szintén megfelel FARKAS elméletének.

3. táblázat

A nem *ö-ző* csoport jelölésmódjainak eloszlása százalékosan

Egyjegyű mellékjel nélküli jelölés	Egyjegyű mellékjelező jelölés	Kétjegyű mellékjel nélküli jelölés	Kétjegyű mellékjelező jelölés
7,9%	11,9%	77,6%	1,9%

7. Következtetés. – A fenti adatokból a következőket állapíthatjuk meg: a korpuszban a betűkapcsolatos és az egyjegyű ö hangjelölések aránya megközelítőleg egyezik. Ahogy FARKAS elmélete alapján várható volt, az ö-ző csoportban az egyjegyű hangjelölések aránya magasabb, a nem ö-ző csoportban a kétjegyűeké. Mindebből arra következtethetünk, hogy azok a deákok, akiknél a középső nyelvtanulási labiális palatális hang megterheltebb, nagyobb arányban használnak egyjegyű lejegyzésmódot, tehát a fonématöbblet kihatással volt az írásmódjukra. Azok a scriptorok, akiknél a hang kevésbé megterhelt, inkább a kétjegyű írásmódot használták.

A mellékjelek használatát is figyelembe véve láthatjuk, hogy mind az ö-ző, mind a nem ö-ző csoport esetében az a) és d) típusú jelölésmódok jóval kisebb arányban adathozhatóak, mint a b) és c) típusúak. FARKAS VILMOS elmélete alapján azt feltételezhetjük, hogy az ö-ző csoportban az egyjegyű jelölésmódok lesznek megterheltebbek, tehát az a) és b) típus, míg a nem ö-ző csoportban a kétjegyűek (c) és d) típus). Ez az elvárás azonban nem érvényesül teljes mértékben. A ritkább jelölésmódok ellentmondanak FARKAS elméletének, ugyanis az ö-ző csoportban, ahol azt várnánk, hogy az egyszerűbb a) típus arányai lesznek nagyobbak, az összetettebb d) típus megterheltebb. A nem ö-ző csoportban pedig, ahol az összetettebb d) típust tételezhetjük fel gyakoribbnak, az egyszerű a) csoport aránya nagyobb. A jelenség okát pontosan megmagyarázni nem tudjuk, de arra következtethetünk belőle, hogy a mellékjel használata és a fonéma terheltsége között nem volt szoros vagy egyáltalán nem volt összefüggés.

8. Záró gondolatok. – A magyar helyesírást számos tényező formálta. A történelmi korok írnokai előtt ott voltak más nyelvek hangjelölési mintái, elsősorban a latin, a német, a szláv, amelyekből kiválaszthatták a számukra megfelelő jelölésmódokat. A literátusok egy szűk rétege pedig megfontoltan és jótékony céllal próbálta tudatosan formálni az írásbeliséget. Am ahhoz, hogy ezek a hatások érvényesülni tudjanak, kellett egy olyan literátus közeg, amely elfogadta és használta is azokat. Azt, hogy a kor írnokait mi befolyásolta, nehéz megmondani, valószínűleg több tényező egyszerre. Tanulmányomban annak a lehetőségét próbáltam felvázolni, hogy az általunk ismert és elfogadott helyesírási formáló faktorokon kívül lehetséges, hogy más is közrejátszott hangjelölésünk alakulásában. Ha elfogadjuk, hogy nyelvünket számos esetben alakították a belső nyelvi tényezők, akkor nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy hasonló folyamatok a hangjelölésünkre is hatással voltak, és hogy ennek a nyelvemlékek egy részében felfedezhetők a nyomai. FARKAS VILMOS kutatásai arra világítanak rá, hogy a fonémák megterheltsége és jelölésmódjuk között összefüggések vannak. Az általam szűrőpróbaszerűen elvégzett kutatás azt jelezte, hogy ez a megállapítás nemcsak a kódexekben, hanem más kézzel írt nyelvemlékek esetében is adathozható. A vizsgált levelek deákjait a fonématöbblet arra készítette, hogy lejegyzésre inkább a rövidebb, egyjegyű variánst használják. Ez az eljárás igen hasonló ahhoz az elvhez, amit a nyelvi változások esetében a nyelvi gazdaságosság elvének nevezünk. Bár jelen vizsgálat a misszilis irodalomnak csak egy töredékét vizsgálta, nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy

a helyesírás változásában is szerepet játszottak olyan erők, amelyek a nyelvi változásokat is mozgatták.

Kulcsszók: misszilis, helyesírás, hangjelölés, Farkas Vilmos, ő hang

Források és rövidítések

- CornK. = Cornides-kódex. 1514–1519. Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal kísérve közléteszi BOGNÁR ANDRÁS, LEVÁRDY FERENC. 1967. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- GyöngyK. = Gyöngyösi Kódex az 1500-as évek elejéről. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közléteszi, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta DÖMÖTÖR ADRIENNE. 2001, MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. (Régi magyar kódexek, 27)
- HB. = Halotti Beszéd. BENKŐ LORÁND 1980. Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Magyar nyelvemlékek. Tankönyvkiadó. Budapest. 26–33.
- JókK. = Jókai-kódex. 1372 u./1448. k. A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közléteszi P. BALÁZS JÁNOS. 1981. Akadémiai Kiadó. Budapest. (Codices Hungarici, 8.)
- Káldi = Szent Biblia. Az Egejz Keresztyénségben be-vőtt Régi Deák bötűből Magyarra fordította A' Jésum-alatt Vitézkeő Tárjafág-béli Nagy-Szombati Káldi György Pap. Bécs. 1626.
- Károli = Szent biblia. Ford. Károli Gáspár. Vizsoly. 1590. Hasonmás.1990. Helikon Kiadó. Budapest.
- KeszK. = Keszthelyi kódex. 1522. A nyelvemlék hasonmás és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közléteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta HAADER LEA. 2006. MTA. Nyelvtudományi Intézete. Budapest. (Régi magyar kódexek, 30.)
- LencsésGy. = Lencsés György Orvosi könyve – XVI. századi magyar orvosi könyv. Bevezetéssel ellátva közléteszi VARJAS BÉLA. 1943. Kolozsvár.
- MargitL. = Margit-legenda. 1510. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel közléteszi P. BALÁZS JÁNOS. Az átiratot és a jegyzeteket készítette DÖMÖTÖR ADRIENNE és PÓLY KATALIN. 1990. Budapest. (Régi magyar kódexek, 10.)
- MünchK. = A Müncheni kódex. 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelőjével együtt. Közléteszi NYÍRI ANTAL. 1971. Akadémiai Kiadó. Budapest. (Codices Hungarici, 7.)
- ÓMS. = Ómagyar Mária siralom. BENKŐ LORÁND 1980. Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Soproni virágének = Soproni virágének. Hasonmással közléteszi HÁZI JENŐ 1929. Magyar nyelv 25: 88–91.
- RML I. = Régi magyar levéltár I. Középkori leveleink (1514-ig). HEGEDŰS ATTILA – PAPP LAJOS (szerk.) 1991. Tankönyvkiadó. Budapest.

TERBE ERIKA 2010. Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei. 1538–1575. Régi Magyar Levéltár 3. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

A hivatkozott irodalom

- ABAFFY ERZSÉBET 1969. XVI. századi nyugat-dunántúli misszilisek helyesírásáról. *Nyelvtudományi Értekezések*, 62.
- BÁRCZI GÉZA 1967. A magánhangzók története. In: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN (szerk.): *A magyar nyelv története*. 143–53.
- BENKŐ LORÁND 1998. A történeti nyelvtudomány alapjai. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 120–82.
- DEME LÁSZLÓ 1965. Helyesírási rendszerünk logikája. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, 110. Budapest. 5–6.
- FARKAS VILMOS 1971. Helyesírásunk hangjelölés-rendszerének története. *Nyelvtudományi Értekezések*, 74. sz.
- FARKAS VILMOS 1982. A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggései. *Nyelvtudományi Értekezések*, 111.
- KISS JENŐ 2003. A nyelvi változás lehetséges és szükséges voltáról. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. 32–41.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952a. Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952b. A magyar helyesírás története. Egyetemi magyar nyelvészeti füzetek.
- KOROMPAY KLÁRA 1999. Néhány szempont a XVI. századi misszilisek helyesírástörténeti vizsgálatához. In: KUGLER NÓRA – LENGYEL KLÁRA (szerk.): *Ember és nyelv. Tanulmányok Keszler Borbála tiszteletére*. ELTE BTK, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 198–204.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. 101–2, 281–99, 579–93, 697–708, 781–6.
- LENGYEL ZSOLT 1999. Az írás: kezdet – folyamat – végpont. Az írástudás pszicholingvisztikai alapjai. Corvina, Budapest. 6–27.

KOCSIS ZSUZSANNA
vihoc7@gmail.com

ELTE BTK,
 Nyelvtudományi Doktori Iskola,
 Magyar nyelvészet program, Nyelvtörténet alprogram

Examination of the relationship between the marked and loadedness of phoneme *ö* in the Svetkovics' correspondances

The formation of the Hungarian orthography was a long process. The classical Latin alphabet did not include that much letters like in Hungarian language, the reason why they have to creat more marks for these phonemes. In the same time they marked a phoneme in a several ways, just because it wasn't centrally regulated. The large variation of letters shows slacken after a while, until the letters remain we can use today.

Are there factors may took effects to these process also changed the speaking language? In my study I will search the answer for that.

Keywords: letter, Vilmos Farkas, orthography, phoneme *ö*

KOCSIS, ZSUZSANNA

A nők megszólításának kérdése a Magyar Nyelvőr korai évfolyamaiban

1. Bevezetés. – Az udvariasság pragmatikai megközelítéseit összefoglaló munkájában SZILI KATALIN (2007: 4) felhívja a figyelmet a női megszólítások szociopragmatikai üzenetére, illetve ezen üzenet vizsgálatának fontosságára. Felvetése arra ösztönzött, hogy a Magyar Nyelvőr dualizmus kori udvariasság-konceptiójának tanulmányozása céljából összeállított korpuszban megvizsgáljam a nők megszólításának kérdését is.

Az alábbiakban bemutatott szövegek (a korpusz részletes ismertetését lásd az 5. pontban) és elemzésük tehát egy nagyobb kutatás részét képezi, amelynek keretében a Magyar Nyelvőr szerzői közössége által közvetített udvariasságfogalom¹jellemzésére tettem kísérletet. Mindez a jelen munka szerkezetét, a közép-pontba állított nyelvhasználati jelenség tárgyalásmódját is alapvetően meghatározza, a nők megszólításának kérdését ugyanis a Nyelvőr udvariasság-konceptiójának keretében tanulmányozom.

A jelen tanulmányban először röviden bemutatom vizsgálataim megközelítésmódját és elméleti hátterét, majd összegzem megállapításaimat a Magyar Nyelvőrnek a dualizmus kori metaudvariassági szövegeiből kirajzolódó udvariasságkonceptiójáról. Írásom második felében ezekre alapozva veszem sorra a nők megszólítására reflektáló korabeli cikkeket, megjegyzéseket, amelyeket a Nyelvőr udvariasságfogalmának legfontosabb elemeiből kiindulva, deduktív megközelítéssel vizsgállok.

2. Elméleti keret és megközelítésmód. – A nyelv művelő folyóirat kiválasztott írásainak tanulmányozásában a történeti szociopragmatikai szemléletmód érvényesül. Ez a különböző részdíszciplínák megközelítését egyesítő terület „a nyelvhasználat és a nyelv összefüggéseit vizsgálja a történetiségben, különös tekintettel a két vagy több résztvevős interakciókra és azok kontextusára” (SÁROSI 2003: 441). A választott megközelítési mód lehetőséget ad a nyelvi udvariasság mint történetileg változó, a társadalmi és szituációs kontextus meghatározta beszédfunkció minél komplexebb bemutatására.

Az elemzés alapjául szolgáló szövegek a nyelvi tevékenységre reflektáló, korábbi nyelvtörténeti korszakból származó, metapragmatikai munkák, így történeti szociopragmatikai aspektusú vizsgálatra alkalmas forrásoknak tekinthetők (vö. SÁROSI 2003: 444).

A) Történeti udvariasság-/udvariatlanságkutatás. – A jelen munka alapját képező kutatás középpontjában a Magyar Nyelvőr udvari-

¹ Tekintettel a folyóirat profiljára, a Magyar Nyelvőr vonatkozásában az udvariasság fogalmán a nyelvi udvariasságot értem, az ettől való eltérést minden esetben jelzem.

asságfogalma áll, ebből következően az elemzés a történeti udvariasság-/udvariatlanságkutatás keretébe illeszkedik, és érvényesíti annak alapelveit. Utóbbi önálló vizsgálati területként való megjelenése az udvariasságkutatásban viszonylag későre, a 21. század első évtizedére tehető. (Történeti szociolingvisztikai szemléletű munkák természetesen már korábban is érintették az udvariasság-/udvariatlanság kérdését, ezekben azonban nem fogalmazódott meg a történeti udvariasság-/udvariatlanságkutatás önálló vizsgálati területként.) A történeti szociopragmatikai szemléletmegjelenése az udvariasságkutatásban az udvariasság fogalmának diakrón dimenzióját emeli ki, és nemcsak az udvariasság-/udvariatlansági tevékenységek időbeli változásának vizsgálatára ad lehetőséget, hanem az udvariasság kulturális és ideológiai szempontok mentén konstruált fogalmának kontrasztív vizsgálatát is lehetővé teszi különböző korok és társadalmi viszonyok között.

A történeti udvariasságkutatás keretében megvalósuló vizsgálatok főbb célkitűzései (KÁDÁR–CULPEPER 2009: 13) a következők lehetnek: 1. az udvariasság-/udvariatlanság fogalmának leírása és összehasonlító elemzése történeti kontextusban; 2. az udvariasság fogalmában tapasztalható változások és ezek okainak leírása; 3. a történeti udvariasságkutatás számára alkalmazható elméleti és tudományos keretek módosítása, újak kidolgozása. A Magyar Nyelvőr metaudvariassági szövegeinek tanulmányozása az első ponthoz köthető, amelyenél a JACOBS–JUCKER (1995) által a történeti szociopragmatika egyik megközelítésmódként leírt *pragmafilológia* gyakorlati, az udvariasságra vonatkozó adatokon és szövegeken való alkalmazásáról beszélhetünk. Ez többnyire komplex rekonstrukciós munkát igényel, és számos kérdést vet fel, amelyek közül az egyik legfontosabb, hogy mit tett, hogyan viselkedett az egyén egy adott kontextusban és történelmi periódusban azért, hogy udvarias legyen. Az udvariasság-/udvariatlanság fogalmának történeti leírása során – ahogy KÁDÁR–CULPEPER (2009: 13) fogalmaz – a különböző történelmi időszakok dzsungelében kell eligazodni. Ahhoz ugyanis, hogy a „történeti udvariasság-/udvariatlanság” fogalmát a maga komplexitásában értelmezhesük, figyelembe kell venni a különböző korok eltérő ideológiáit, társadalmi berendezkedését, közösségi normáit, műfajait, helyzeteit, interakciós gyakorlatait, nyelvi struktúráit és forrásait.

B) A Nyelvőr-cikkek vizsgálatában figyelembe veendő szempontok. – Mivel a Magyar Nyelvőr metaudvariassági szövegeinek vizsgálata a történeti udvariasságkutatás pragmafilológiai területéhez tartozik, az elemzés során elengedhetetlen a Nyelvőr-cikkek történeti kontextusának rekonstruálása, ennek keretében a vizsgált korszak társadalmi viszonyainak, illetve az etikettirodalomból kirajzolódó udvariasságkoncepciójának rövid jellemzése, valamint a nyelv művelő folyóirat nyelv- és társadalomszemléletének bemutatása.

Lényeges kérdés továbbá az úgynevezett normakijelölő csoport meghatározása. Normakijelölő csoportnak nevezzük az udvariasság vonatkozásában azt a – történeti okokból általában a felsőbb társadalmi rétegek tagjaiból

álló és/vagy a társadalmi erő birtokában lévő (WATTS 2003: 34) – társadalmi csoportot, amely meghatározza, előírja azokat a szabályokat, elveket, szokásokat, amelyek az adott szociokulturális keretben az udvarias viselkedés ismérvei. Az udvariasság fogalmának interpretációja tehát társadalmilag meghatározott, ez azonban a történeti udvariasságvizsgálatok leegyszerűsödésének veszélyét is jelenti, amennyiben a többségi udvarias (nyelvi) viselkedés elemzése helyett a hangsúly egy kiválasztott, domináns szociális csoport ideológiája alapján meghatározott udvariasságfogalomra kerül (KÁDÁR–CULPEPER 2009: 13). Hangsúlyozandó tehát, hogy a következőkben a nők megszólításának kérdése a Magyar Nyelvőr írói és feltételezett olvasóközönsége által konstruált udvariasságfogalom keretében jelenik meg.

C) A megszólítások történeti perspektívájú vizsgálata. – A megszólítások² diakrón nézőpontból való tanulmányozásának középpontjában számos kérdés állhat: a beszéd társra utaló névmások, illetve az ezekhez kapcsolódó személyjelek és személyragok változása, a különböző címek, rangok, foglalkozásra vagy társadalmi szerepre utaló főnevek történeti alakulásának tanulmányozása, a rendelkezésre álló megszólítások közti választás motivációjának kérdése mind-mind idesorolható (vö. TAAVITSAINEN–JUCKER 2003). A címzett megszólítását, a rá vonatkozó verbális utalást meghatározhatja a kommunikációs helyzet formalitásának mértéke, a beszédpartnernek közti viszony, illetve az udvariasság és a tiszteletadás igénye is. Történetiszociopragmatikai szempontból ugyanakkor a beszédpartnerre utaló nyelvi elemek rendszere azért jelent vizsgálatra érdemes területet, mert „a megszólító névmások, a különböző nominális megszólítások, a másik személyhez forduló közlés személyhasználatának változásai a társadalmi viszonyrendszer alakulásának érzékeny jelölői” (DOMONKOSI 2002: 4).

Ezt szem előtt tartva érdemes tanulmányoznunk a megszólítások kérdését egy adott udvariasságkonceptió keretében is. Esetünkben a vizsgálat alapját képező korpusz – jellegéből adódóan – nem alkalmas többek között a beszédpartnerre utaló nyelvi elemek történeti változásának vagy a beszélők megszólítási formák közti választási motivációjának tanulmányozására, így a következőkben azt vizsgáljuk, hogyan befolyásolja a Nyelvőr általános udvariasságfogalma a nőkre vonatkozó megszólítások ügyét, milyen megjegyzések és előírások vonatkoznak a vizsgált nyelvhasználati jelenségre, továbbá a kérdés mely társadalmi vonatkozásai jelennek meg a nyelvművelő folyóirat hasábjain a dualizmus korszakában.

² A megszólításokat – összhangban DOMONKOSI ÁGNES (2002) monográfiájával – a kommunikációs partnerre utaló nyelvi elemekként értelmezem. (A kérdéssel kapcsolatos terminológiai problematikát lásd DOMONKOSI 2002: 5–7.)

3. Udvariasságkonceptió és illemirodalom. – Az udvariasság kulturálisan és történetileg relatív fogalom (WATTS 2003: 42). Nem természetes, hanem az aktuális normakijelölő csoport által alakított, történetileg konstruálódott jelenség, amelyről a különböző korok és kultúrák metaudvariassági szövegeinek elemzéséből tájékozódhatunk.

A) Illemtankönyvek a dualizmus idején. – A dualizmus korának illem- és viselkedési irodalma – azaz az illemtankönyvek – „legfőbb hivatásának azt tekintette, hogy a magánéleti viselkedés szabályozottságát mint egy széles körben vonzónak tekintett társadalmi csoportba – az úriemberek körébe, azaz a jól nevelt, kiművelt viselkedéselitbe – való tartozás legfontosabb feltételét mutassa fel, függetlenül attól, hogy ez a csoport milyen mértékben létezik ténylegesen, s mennyiben pusztán eszményállítást” (FÁBRI 2001: 11). Az illemirodalom udvariasságkonceptiója tehát a korszak társadalmi átrendeződésével van összefüggésben: reflektál a társadalmi modernizációs igényekre, emellett a magyar viselkedéskultúra „európaizálását” is célul tűzi ki (FÁBRI 2004).

B) Az illemirodalom társadalomtörténeti kontextusa. – Az illemtankönyvekben körvonalazott „viselkedéselit” voltaképpen a megte-remteni kívánt „úri középosztály”, amelynek pontos meghatározása igen nehéz feladat. A középosztálykérdés tisztázása és részletes tárgyalása a jelen dolgozatnak nem lehet feladata, érdemes azonban néhány megjegyzést tennünk.

A középosztály fogalmának megkonstruálására kísérletet tevő, 19. század végi és 20. század eleji diskurzusok (KÖVÉR 2006) egyike sem adja meg a tárgyalat terminus pontos definícióját. Rendkívül heterogén társadalmi csoportról van szó ugyanis, amelybe többnyire a domináns földbirtokos rétegeket, a dzsentrit, a tudományos szakembereket, valamint a városi polgárság (kereskedők, iparosok) felsőbb rétegeit egyaránt beleszámították.³ Az újabb társadalomtörténeti elemzések (például GYÁNI–KÖVÉR 2006) olyan fontos attribútumokat sorolnak fel, amelyek egyfajta státusismérvül szolgálhattak arra nézve, hogy mely csoportok sorolhatók a középosztályhoz. Ezek a következők: származás; foglalkozás; megfelelő jövedelem, anyagi helyzet és az ezzel összefüggő életmód, életstílus; műveltség, iskolázottság.

Utóbbi faktorok kiemelendők az illemirodalom esetében, amely egyfajta viselkedésszociológiai (Max Weber fogalmának magyarázatát lásd GYÁNI–KÖVÉR 2006: 99) perspektívát alkalmazva értelmezi az „úri középosztályt”, vagyis az életvitelt, a formális neveltetést, illetve a származást és a foglalkozás presztízsét veszi figyelembe. Utóbbi szempontból a dzsentri földbirtokosok és tisztviselők, illetve a különböző értelmiségi és polgári csoportok sorolhatók az „úri középosztály” fogalmába. Az említett csoporthoz tartozás életviteli kritériuma az önálló egzisztencia volt (GYÁNI–KÖVÉR 2006: 107), míg a formális neveltetést az illemtankönyvek segítették.

³ A mai fogalom-meghatározási kísérletekben éppen ezért középosztályokról/középrétegekről esik szó – szem előtt tartva azt is, hogy a társadalomnak a valamiféle egységes tudatú csoportokba, osztályokba rendezés általi absztrakciója számos problémát vet fel.

4. A Nyelvőr-beli metaudvariassági szövegek. – A pragmafilológiai vizsgálatok követelményeinek megfelelően a Magyar Nyelvőr dualizmus kori udvariasságfogalmának jellemzését a következőkben a vizsgált metaudvariassági szövegek kontextusának bemutatása, vagyis a társadalmi dimenziók, illetve a nyelvszemléleti vonatkozások leírása előzi meg.

A) Társadalmi vonatkozások. – Az 1872-ben induló szaktudományos, nyelvművelő folyóirat kezdeti népszerűségét, széles körű elterjedtségét és jelentős hatását sajtótörténeti szempontból több jellegzetes vonással szokás magyarázni. Ezek egyike, hogy tudományos szemlélete közel esett az éppen formálódó „úri középosztály” történet- és népszemléletéhez, valamint hogy gyűjtési felhívásaival az értelmiség nagy részét a folyóirat alakításának aktív résztvevőjévé tette (NÉMETH 1985: 492). Ez utóbbi két megjegyzés alapján tehetünk kísérletet a Magyar Nyelvőr szerzői közösségének, illetve olvasói körének körülhatárolására a vizsgált időszakot illetően.

Figyelembe véve a középosztály-fogalom meghatározásának jelzett nehézségeit, a középrétegek, illetve a Nyelvőr-szerzők csoportjának heterogenitását, egy olyan tényezőkiválasztására törekedtem, amely némiképp összefűzi a nyelvművelő folyóiratban megjelenő szövegek alkotóit. A már ismertetett jellemzők közül a foglalkozás, illetve tevékenységi kör bizonyult ilyennek: a metaudvariassági diskurzushoz tartozó szövegek szerzőinek többsége egyetemi (például Simonyi Zsigmond, Szinnyei József, Zolnai Gyula), főgimnáziumi (például Szarvas Gábor, Komoróczy Miklós, Vida Sándor, Volf György) vagy polgáriskolai (például Rubinyi Mózes, Komjáthy Jenő) tanár (vö. SZINNYEI 1891). A Nyelvőr udvariasság-konceptióját létrehozó és alakító csoportot – esetünkben a normakijelölő csoportot – tehát az értelmiségi polgári középrétegekhez sorolhatjuk.

A Nyelvőr célközönségének megállapításához a legideálisabb módszer a folyóirat előfizetői társadalmi háttérének elemzése volna, erre azonban nincs mód. A magában a lapban található, az előfizetői körre explicit utalást tevő megjegyzések lehetnek segítségünkre: „havonkint három íven jelenik meg. Előfizetés egész évre 5 frt. – Tanítóknak, tanulóknak, önképző-köröknek és szerkesztőségeknek 3 frt” (Nyr. 1896: 598), „legtöbb olvasónk vagy állandó előfizető vagy középiskolai tanár” (Nyr. 1902: 352). Idekívánkoznak még azok a megjelölések is, amelyek egy-egy olvasót „azonosítanak”, midőn az egy történetet vagy kérdést küld be a Nyelvőr szerkesztőségébe: „egy mérnök”, „egy tanár”, „egy orvos” stb. Az ismertetett idézetekkel egybevág TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2004: 47) megállapítása, amely szerint a folyóiratot „igen nagy számban olvastak rendszeresen például tanárok, általában értelmiségiek”, összességében tehát úgy vélem, hogy a Nyelvőr célközönsége is a polgári értelmiségi középrétegekben keresendő.

B) Nyelvi ideológiai vonatkozások. – A Nyelvőr szerzői közössége által képviselt nyelvszemlélet – amint látni fogjuk – alapvetően meghatározza a folyóirat udvariasságkonceptióját.

A szövegek nyelvi ideológiai megközelítése a nyelvi tudat történeti meghatározottságú vizsgálataként szintén a történeti szociopragmatika egyik komponense (MAITZ 2006: 307–8). Ebből a szempontból a korszak társadalmának nyelvről való gondolkodásában a nyelvi nacionalizmus játszott meghatározó szerepet, amelynek legfontosabb gondolati elemei többek között a nemzeti nyelv előtérbe helyezése, egy néppel, egy nemzettel és egy kultúrával való azonosítása, speciális gondolkodásmóddal és nemzeti karakterrel való összekapcsolása, illetve az idegen kifejezések használatának elutasítása (MAITZ 2006: 313–21). Utóbbi egyszersmind – a Magyar Nyelvőrre is jellemző – purista nyelvszemlélet alapja is.

A korszak nyelvről való vélekedésének művelődéstörténeti hátterét ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül. A századforduló egyik jellegzetes nyelvi mozgalma, a többek között a nyelvújítás elhibázottságát hangsúlyozó, és a pozitívista nyelvszemléletet dogmatikusan alkalmazó új ortológia – amelynek a Magyar Nyelvőr volt az egyik legfontosabb fóruma – ugyanis az 1867 előtti önkényuralmi időszak magyar nyelvet és nyelvhasználatot is érintő változásaira, vagyis a bezártságra (tudományos intézmények felfüggesztése, a nyilvánosság mindennapi életének beszűkülése), illetve a jelentékeny németesítési törekvésekre adott válaszként értelmezhető (vö. TOLCSVAI NAGY 2004: 45–8).

Az új ortológia a nyelvújítást negatívan értékelte, a magyar nyelv szempontjából a „romlatlan” (tehát a nyelvújítás előtti nyelvállapotot őrző) „népnyelvet” tekintette mérvadónak, a pozitívizmus dogmatizmusát a romantika nemzeti egységtudatával és népi kultuszával kötve össze (TOLCSVAI NAGY 2004: 49).

Erdemes azonban azt is megjegyezni, hogy a nyelvművelő folyóirat túlzó purizmusa nem vált a korszakban uralkodó irányzattá, valamint nem is jellemezte azonos dominanciával a lap nyelvtudományi diskurzusait: 1895-től, – amikor is Simonyi Zsigmond vette át a szerkesztési feladatokat Szarvas Gábor halála után – kevésbé volt jelen.

5. A k o r p u s z . – A Magyar Nyelvőr dualizmus kori udvariasságfogalma vizsgálatának alapjául szolgáló korpuszt az 1879 és 1919 között⁴ megjelent, a nyelvi udvariasság kérdését hosszabb-rövidebb terjedelemben tárgyaló Nyelvőr-szövegek, illetve metaudvariassági megjegyzések alkotják.

A korpusz összeállítása a folyóirat digitalizált formájában⁵ történt az alábbi keresőszavakkal: *udvariasság*, *megszólítás*, *köszönés*. A digitális formában való keresésnek köszönhetően tehát a korpuszban a korábbi, vonatkozó vizsgálatokba (DOMONKOSI 1999a, 1999b) – a keresetőség nyilvánvaló nehézségei miatt – be nem került megjegyzések, rövidebb szövegrészletek is helyet kaptak. Az így összeállított anyag 59 szöveget tartalmaz.

⁴ A gyűjtés kezdőpontja értelemszerűen megegyezik a folyóirat első számának megjelenési dátumával, végpontja pedig a dualizmus korának művelődéstörténetileg meghatározott végpontjához illeszkedik.

⁵ A Magyar Nyelvőr 1872 és 2009 között megjelent lapszámait az Arcanum Adatbázis Kft. digitalizálta az Arcanum Digitális Tudománytár (ADT) részeként. Az ADT tudományos adatbázis-gyűjteménye (<http://www.arcanum.hu/adatbazisok/>) dedikált felhasználók számára érhető el.

Az ezekből létrejövő metaudvariassági diskurzuskomplexum⁶ írásainak tartalmát elemezve igyekeztem megállapítani a Nyelvőr-beli udvariasságkonceptió legfontosabb komponenseit.

A nők megszólításának kérdésére metaudvariassági korpusztalkotó szövegek közel egyharmada, 18 írás reflektál hosszabb-rövidebb terjedelemben (felsorolásukat lásd a Forrásoknál). A jelen dolgozat elemzéseinek alapját ezek a cikkek képezik.

6. A Magyar Nyelvőr udvariasságkonceptiója. – A jelen munka elsődleges célja nem a Nyelvőr udvariasságkonceptiójának bemutatása, mégis szükségesnek látszik utalni ennek főbb komponenseire, hiszen ezeket sorra véve ismertetem a nőkre vonatkozó megszólításokat érintő írásokat is. A dolgozat terjedelmi korlátai miatt azonban a vizsgált udvariasságfogalom jellemző elemeit – a hosszas elemzéseket elhagyva – csak felsorolásszerűen jelzem,⁷ az értelmezésüket szolgáló példaszövegeket ugyanis a jelen munka középpontjába állított nyelvhasználati jelenségről szóló Nyelvőr-írásokból választom.

A nyelvművelő folyóirat udvariasságkonceptiójában a nyelvi udvariasságkérdését a Nyelvőr első évtizedeire jellemző módon (vö. SÁNDOR 2001: 165) a hibakeresés felől közelítik meg, így az alapvetően *negatív jelenségként* interpretálódik. Ennek oka, hogy – amint arra már utaltunk – a nyelvi udvariasságról folytatott diskurzusokat is az új ortológia, illetve purista nyelvszemlélet határozta meg. Utóbbi kapcsán egyfajta *skalaritás* figyelhető meg a vizsgált szövegekben: néhol az udvariassági kérdések kapnak nagyobb hangsúlyt, néhol ezek csak kiegészítik vagy példával illusztrálják a purista nyelvszemlélet meghatározta, általánosabb témájú cikkeket.

A negatív interpretáció központi eleme – szintén a már ismertetett nyelvi ideológiai-nyelvszemléleti okokból – az „udvariasság nyelvének” *idegenszerűsége*, elsősorban németes jellege áll. A hangsúly tehát a nyelvi udvariasság magyar(os) formáira tevődik.

Emellett a nyelvi udvariasság negatív konnotációját erősítik a jelenséget körülményeskedésként értelmező, az úgynevezett „*címkórsgot*” (a minél nagyobb társadalmi presztízst jelző rangokhoz való ragaszkodást) tárgyaló cikkek is.

A Nyelvőr késő romantikus, a népet idealizáló társadalomszemlélete az udvariasságfogalomban is meghatározó: a „műveltek” (és általában fővárosiak) nyelvhasználatát állítódik szembe a *népnyelvvél*, előbbi azonosítva a nyelvi divatokat követő és idegenszerűségeket tartalmazó, utóbbit pedig a „*magyaros*” nyelvi udvariassággal. Ebben a tekintetben érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a folyóirat szerzőinek közössége voltaképpen ugyanabban a

⁶VAN DIJK (1998: 3–4) a *diskurzus* terminus összetettségéről szólva utal arra, hogy sok esetben – így többek között a különböző jelenségekről folytatott vitáknál is – inkább diskurzuskomplexumokról, mint diskurzus(ok)ról beszélhetünk.

⁷A Nyelvőr dualizmus kori udvariasságkonceptiójának részletes bemutatása és a vonatkozó teljes korpusz feldolgozása egy másik tanulmányomban történik majd.

nehezen körülhatárolható társadalmi képződményben, az „úri és művelt közép-osztály”-ban helyezhető el, mint az udvariasságkoncepcióban stigmatizált, „művelt”-ként emlegetett társadalmi csoportok, amelyekről azonban – a nemzeti közösséget a nyelvi hagyomány alapján kijelölő késő romantikus nemzet- és kultúramagyarázatot alapul véve – nyelvi és kulturális kritériumok szerint határolja el magát.

A folyóirat profiljával magyarázható, hogy a Nyelvőr közvetítette udvariasságfogalomnak is vannak *n o r m a t í v e l e m e i*. Ezek részét képezik az új ortológia azon törekvésének is, amely egyfajta, a „nyelv törvényeinek” megfelelő (fiktív) helyességet kívánt elfogadtatni az egész magyar nyelvközösséggel (TOLCSVAI NAGY 2004: 49).

Mindezeket összevetve elmondhatjuk, hogy a Nyelvőr udvariasságkoncepciója – az illemtudalomtól eltérően – nem a „mi az udvariasság?”, hanem a „mi a nyelvi helyes udvariasság?” kérdés köré szerveződik.

7. A nőkre vonatkozó megszólítások. – A következőkben a nők megszólításának kérdését a fentiekben bemutatott udvariasságkoncepció főbb elemeit sorra véve tárgyaljuk.

A) *Idegenszerűség.* – A nyelvi udvariasság idegenszerűségeinek hangsúlyozása nemcsak az udvariasság nyelvi szerkezeteire, hanem a megszólítások, köszönések, sőt, a társadalmi címek, rangok kérdéskörére is kiterjed. A idegenszerűségek többnyire a német hatást mutató megoldások (germanizmusok), ezek mellett – a nyelvhasználati jelenségek típusától függően – találkozhatunk a latin, illetve a francia nyelvi kölcsönzések pellengérré állításával is.

A nők megszólítására alkalmas nyelvi elemek közül az *ő nagysága* szintagma idegenszerűségére hívja fel a figyelmet HENTALLER ELMA (1897a):

(1) „Most csak egy germanizmust szeretnék kiemelni, [...] *Ő nagysága N. N. úrnő*. Mintha ez a *Hoch-wohlgeborene Frau N. N.* fordítása volna?”⁸

SIMONYI ZSIGMOND (1902) pedig a „franciás” *Asszonyom!* megszólítást tartja nevetségesnek és „minden ép nyelvérzék” megbotránkoztatónak.

Az új ortológia gondolatmenetének megfelelően az idegenszerűségek között említett megszólítások használata elleni fő érv azok nem elég magyaros volta. Az idegenszerűség, amint látni fogjuk, többször is felbukkan a kérdéskör kapcsán, a későbbi példák esetében azonban hangsúlyosabbak az egyéb – első sorban társadalmi – vonatkozások.

B) *C í m k ó r s á g.* – A fent említett *ő nagysága* szerkezet nemcsak a német hatás miatt minősül helytelennek a vonatkozó Nyelvőr-szövegekben, hanem megszólításként a címkórságra is példát ad:

⁸ A következőkben a korpuszból megjelenített példákban a kiemelések – ha nincs külön jelölve – a tanulmány szerzőjétől származnak.

(2) „Budapest székes-fővárosának – az ország tükrének – összes leányiskoláiban, a felügyelésre hivatott urak füle hallatára, egy pár év óta dívik egy megszólító címezés, aminél bolondabbat egyhamar nem igen hallottam. [...] De mindenfelől hallom, tehát nagyon el kell terjedve lennie, hogy a serdülő leánynemzedék, tízezer számra, ugyanazt a tanítónőt, kinek a magyar nyelvet tanítani is kötelessége, a megszólításnál is *ő nagyságának* kénytelenek címezni. „Bocsánatot kérek *ő nagysága*, hogy elkéstem”. „Kérem *ő nagysága*, tessék megengedni, ha hibáztam” és így tovább. Budapesten, ahol a lakosságnak úgy sincs ép nyelvérzéke, ilyen magyarságra tanítják az iskolákban a gyermekeket! Elképzelhető, mennyire átmegy ez az unos-untalan hallott és használt alak a vérükbe, s hogyan fejlődnek belőle még nagyobb nyelvbeli badarságok. És ez nem is fog addig megváltozni, míg a főváros tanácsa a *c i f r a c í m e z é s* használatát épen úgy szabályrendeletileg meg nem tiltja, mint pl. ahogy a kolerajárvány idejében a szülők panaszára megtiltotta a derűre-borúra való kézcsókolást, amit némely tanítónő napjában négyszer követelt meg az egész osztálytól.” (DÉRI 1897: 130–1).

Hogy miért is minősülhet címkórságnak a tanítónők *ő nagysága*-ként való megszólítása, arra a *nagyság* megszólítás eredetében keresendő a válasz. Ez a 16. században főrangú férfiaknak és nőknek kijáró megszólítás (KERTÉSZ 1933/1996: 47) ugyanis komoly hierarchiára utal a megszólított és a megszólító között: „A megszólított annyira át van itatva nagysággal és kegyelemmel, hogy a beszélő e tulajdonsággal tökéletesen azonosítja őt, s a húsból és vérből való ’nagyság, kegyelem’ magaslataira emeli” (KERTÉSZ 1933/1996: 137).

A cím- és rangkórság kapcsán gyakorta megjelenő másik kérdés e rangok és címezések – a magyarnak – megfelelő sorrendje, minthogy ezek német, illetve latin mintára kerültek a nevek elé. A nőkre vonatkozó megszólítások kérdése is felmerül ebben a kontextusban: SIMONYI ZSIGMOND (1918) a már említett megfontolásból javasolja a *Gróf Zichy Paula* helyett a *Zichy Paula grófnő-t*.

C) *Csoportviszonyok*. – Amint már említettük, a Magyar Nyelvőr udvariasságkonceptiójának része a „művelt fővárosiak” és a „vidéki nép” szembeállítása, utóbbi példaként való felmutatása.

A „fővárosiak” nyelvhasználatának „romlottsága” a nőkre vonatkozó megszólítások kérdésében is megjelenik:

(3) „A derűre-borúra *nagyságos asszonyom*-ozás emlékezetem szerint a 90-es években kezdődhetett. Én székesfehérvári működésem idején egy Budapestről lerándult pénzügyi tisztviselő beszédjében vettem észre először azt a szokást belőle a fővárosi társadalmi szellem n a g y z o l á s á t é r e z t e m k i.” (ZOLNAI 1919).

ZOLNAI gondolatai a DÉRI GYULA (1897) által felvetett jelenség szociokulturális hátterét világítják meg: a korszak társadalmi berendezkedésének változása (polgárosodás, középosztályi rétegek kialakulása, a női munkavállalás megje-

lenése vö. KÉRI 2008: 128–34) a különböző – eredendően a társadalom felsőbb rétegeibe tartozók megszólítására használt és valóságos rangot jelző – megszólítások leértékelődését, egyre szélesebb társadalmi rétegekre való alkalmazhatóságát hozta magával:

(4) „A divat azóta egyre jobban terjed, s a háborús évek óta írni-olvasni alig tudó korcsmárosnéink és kályhásnéink is *nagyságos asszonyokká* lettek immár” (ZOLNAI 1919).

A társadalomszerkezet átrendeződése a korszakban modernizálódó Budapesten különösen érezhető volt, ezért is kapcsolódhat össze a megszólítások társadalmi presztízsének elhalványulásával.

A Nyelvőr társadalom- és népszemlélete más esetekben is meghatározza nemcsak az udvariasságról, hanem a nők megszólításáról szóló diskurzust is. Így van ez az 1920-as évfolyam *Emma asszony*-vitájában⁹ (AKKA 1902, KOMORÓCZY 1902, MOLECZ 1902, PAAL 1902, RUBINYI 1902a, 1902b, SIMONYI 1902) is. A keresztnév + *asszony* formula RUBINYI (1902a) szerint nem vonatkozhat „hites magyar asszonyra”, mivel azt idegenek előtt asszonynevének illik szólítani (*Szabóné, Kovácsné*), azok pedig, akik elég bizalmas viszonyban állnak vele ahhoz, hogy keresztnevén szólítsák, nem *asszony*-ozzák. Annak eldöntésében, hogy illendő megszólítás-e az említett szerkezet, a „nép” nyelvhasználata a mértékadó:

(5) „[Rubinyi] Úgy gondolja tehát, hogy az utóbbi kifejezésmódot csak nem hites asszonyokra alkalmazzák, vagy tán általában lenézőleg, megvetőleg mondják. Ámde nagy kérdés, vajjon általánosan megteszi-e a népies nyelvszokás ezt a megszorítást?” (SIMONYI 1902: 210).

D) Az udvariasság mint mindennapi nyelvhasználati gond. – A Magyar Nyelvőr profilja magyarázza, hogy udvariasságkonceptiójában erős a normatív jelleg. Ezzel összefüggésben pedig a folyóiratban az udvariasság mint mindennapi nyelvhasználati gond is megjelenik (DOMONKOSI 1999a: 158), amelynek bizonytalanságaiban a Nyelvőr szerzői közössége – olykor, mint látni fogjuk, az olvasók közreműködését kérve – mutat utat.

Ennek egyik példája a tanítónők megszólításának kérdése, amely ugyancsak a megszólításoknak már említett, a társadalmi változások okozta leértékelődésével függ össze:

(6) „[...] milyen cím illeti meg az intelligens asszonyt, aki eszemunkája[sic!] után él, mikor már a *tens asszonyta* mosónő, házmesterné és csarnokhölgy foglalta le magának,

⁹ Megjegyzendő, hogy a nyelvhasználati problémát felvető, AHét-ben megjelenő *Emma asszony* Ignótust rejti.

a *nagyságát* pedig csak a boltajtó választja el az aszfalttól, s különben sem valami jó hangzású titulussal” (HENTALLER 1897b).

A felmerülő nyelvhasználati probléma megoldására tett javaslatok egyszerűen azt is példázzák, hogy milyen esetben jelenik meg a nyelvi udvariasság pozitív jelenségeként. A tanítónők megszólítására alkalmas nyelvi formának ugyanis az alábbi kívánalmaknak kell eleget tennie: „1. fejezze ki a tanuló és tanító közti viszonyt; 2. fejezze ki a tiszteletet; 3. legyen általánosan használható; 4. legyen magyaros” (SZ. N. 1899). Utóbbi kíváncsi, noha a sor utolsó helyén áll, a kérdésről folytatott diskurzusban a legfontosabb kritériumként jelenik meg. Az elsők között ajánlott *tanító úrnő*-vel szemben ugyanis az idegenszerűsége miatt emel kifogást ILONA NÉNI (1899), aki a *tanító néni*, illetve keresztnév + *néni* formát javasolja mint kedves, bizalmas megszólítást, amely nemcsak „a legmegfelelőbbben fejezi ki a viszonyt tanító és tanítvány között”, de „magyaros” is. Ahogy „szép és magyaros volna” a két „rég Magyaros cím”, a *tanító kisasszony*, illetve – a tanítónő családi állapotát is figyelembe véve, amint erre egy korábbi megjegyzés (SIMONYI 1897) utal – *tanító nagyasszony* is (SZOKOLAY-FÖLDES 1899). Utóbbi felvetés arra is lehetőséget ad, hogy a szerkesztők felhívják a figyelmet a *nagyasszony* megszólításnak a ’férjes asszony’ jelentésben, a *kisasszony* párjaként/ellentétéként való használatának helytelenségére, mivel a *nagyasszony* forma rendkívüli tisztelet kifejezésére alkalmazandó.

A normatív jelleg, illetve a helytelennek tartott nyelvhasználati jelenségekre való figyelemfelhívás jelenik meg a nőkre vonatkozó *nagysám*, *nagysád*, *nagysága* megszólítás kapcsán is. Az alkalmazás helytelensége megállapításának alapja – amint erre már láttunk példát – a „nép” nyelvhasználat:

(7) „A *nagysám* és *nagysád* illetén [pl. *Drága nagysám!*, *Igen sajnálom, hogy Matild nagysáddal nem találkozom.* – N. L. A.] [...] használatának helytelensége világosan kitűnik, ha az analógia próbakövére helyezzük e szavakat, s párhuzamba tesszük a velük rokon s általánosan használt (mégpedig minthogy kiválólag a nép használja, eredetiségéből még ki nem forgatva s helyesen használt) *kegyelmed* (*kigyelmed*, *kend*) szóval.” (KOMÁROMY 1872: 452).

Minthogy a *kegyelmem* megszólítás nem használatos, a *kegyelmed* pedig a kommunikáció során (és nem a kapcsolat felvételére szolgáló megszólításként) alkalmazott névmási szerepű elem (vö. DOMONKOSI 2002: 21), a *nagysám* „hibás kifejezés és semmi esetben sem használható”, a *nagysád* „csak a vele való beszédben, akkor is csak *ön* helyett mondható” – a *Matild nagysád* mint megszólítás tehát nem helyes –, „a róla való beszédben csakis *nagysága* vagy *ő nagysága* a helyes”, „a többesben nem jó a *nagysádtok*, hanem *nagyságtok*, s harmadik személyben *nagyságuk*” (KOMÁROMY 1872: 453). A keresztnév + *nagysád* típusú megszólítás alternatívája a keresztnév + *kisasszony*, amely – bár „magyaros

megszólítás” – „érthetetlen módon nem tetszik mai lányainknak” (ZOLNAI 1897).

8. Összegzés. – Összefoglalva vizsgálatainkat, megállapíthatjuk, hogy a nők megszólításának ügye a Magyar Nyelvőr korai évfolyamaiban a folyóirat udvariasságkoncepciójának részeként jelenik meg, annak legfontosabb komponensei (az idegenszerűségek hangsúlyozása, rang- és címkórság, a „fővárosi” nyelvhasználat stigmatizálása, a „romlatlan népnyelv” idealizálása, normativitás) határozzák meg a nők megszólítását érintő nyelvhasználati kérdések tárgyalását is. Ezek nem határolhatók el egymástól élesen: egy-egy szövegben általában több gondolati elem együttes hatása fedezhető fel.

Történeti szociopragmatikai megközelítésű elemzésünk rámutatott a megszólítások és a társadalmi viszonyrendszer alakulásának kölcsönhatására is a megszólítások leértékelődése kapcsán, amely jelenségre gyakran reflektálnak a Nyelvőr szerzői a nők megszólítási lehetőségei kapcsán.

A fenti megállapítások továbbá egy, a vizsgált kérdést a korszak egyéb forrásaiban (például illemtankönyvek, levelek) tanulmányozó kutatás kiindulópontjaként is szolgálhatnak.

Kulcsszók: történeti szociopragmatika, történeti udvariasság, megszólítások.

Források

- AKKA 1902. Emma asszony. Magyar Nyelvőr 262.
 DÉRI GYULA 1897. Címkórság. Magyar Nyelvőr 130–1.
 HENTALLER ELMA 1897a. Címkórság. Magyar Nyelvőr 85.
 HENTALLER ELMA 1897b. Ő nagysága. Magyar Nyelvőr 229.
 ILONA NÉNI 1899. Tanítónők címezése. Magyar Nyelvőr 518–9.
 KOMÁROMY LAJOS 1872. Nagysám, nagysád, nagysága. Magyar Nyelvőr 452–3.
 KOMORÓCZY MIKLÓS 1902. [A magyar nép csak...]. Magyar Nyelvőr 263.
 MOLECZ BÉLA 1902. Emma asszony. Magyar Nyelvőr 343.
 PAAL GYULA 1902. [Rubinyi M. azt állítja...]. Magyar Nyelvőr 262–4.
 RUBINYI MÓZES 1902a. Emma asszony. Magyar Nyelvőr 168.
 RUBINYI MÓZES 1902b. Utószó az Emma asszonyhoz. Magyar Nyelvőr 404–5.
 SZ. N. 1899. A tanítónők címezése. Magyar Nyelvőr 417.
 SIMONYI ZSIGMOND 1897. [Bizony legszebb volna...]. Magyar Nyelvőr 229.
 SIMONYI ZSIGMOND 1902. Emma asszony. Magyar Nyelvőr 210.
 SIMONYI ZSIGMOND 1918. A címkórság ellen. Magyar Nyelvőr 283.
 SZ. N. 1899. A tanítónők címezése. Magyar Nyelvőr 417.
 SZOKOLAY HERMIN – FÖLDES MIKLÓS 1899. Tanítónők címezése. Magyar Nyelvőr 518–9.
 ZOLNAI GYULA 1897. Ön, maga, kegyed. Magyar Nyelvőr 163–5.
 ZOLNAI GYULA 1919. Nagysád, nagysám. Magyar Nyelvőr 42.

A hivatkozott irodalom

- DOMONKOSI ÁGNES 1999a. A nyelvi udvariasság kérdése a magyar nyelvtudomány történetében. *Magyar Nyelvjárások* 37: 157–66.
- DOMONKOSI ÁGNES 1999b. A nyelvi viselkedés dokumentumai a századelőről. *Magyar Nyelvjárások* 36: 25–30.
- DOMONKOSI ÁGNES 2002. Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai, Debrecen.
- FÁBRI ANNA 2001. A művelt és udvarias ember. A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben (1798–1935). Mágus. Budapest.
- FÁBRI ANNA 2004. *Manners Maketh Magyars. Polite Society in the 1880s. The Hungarian Quarterly*. 45: 127–33.
- GYÁNI GÁBOR – KÖVÉR GYÖRGY 2006. Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Osiris Kiadó. Budapest.
- JACOBS, ANDREAS – JUCKER, ANDREAS H. 1995. The Historical Perspective in Pragmatics. In: JUCKER, ANDREAS H. (ed.) 1995: *Historical Pragmatics*. John Benjamins Publishing, Amsterdam/Philadelphia. 3–35.
- KÁDÁR, DÁNIEL Z. – CULPEPER, JONATHAN 2009. Historical (Im)politeness. An Introduction. In: CULPEPER, JONATHAN – KÁDÁR, DÁNIEL Z. (eds.): *Historical (Im)politeness*. Peter Lang, Bern. 9–37.
- KÉRI KATALIN 2008. Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867–1914. Pannónia Könyvek, Pécs.
- KERTÉSZ MANÓ 1933/1996. Szállók az Úrnak. Az udvarias magyar beszéd története. K. u. K. Könyvkiadó. Budapest.
- KÖVÉR GYÖRGY 2006. A magyar középosztály-teremtés programjai és kudarcai. Fogalomtörténeti áttekintés a reformkor végétől a nagy válság kezdetéig. In: KÖVÉR GYÖRGY (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon*. Századvég Kiadó. Budapest.
- MAITZ PÉTER 2006. A nyelvi nacionalizmus a dualizmus kori Magyarországon. Egy nyelvi ideológiai elemei. *Magyar Nyelv* 307–22.
- NÉMETH G. BÉLA 1985. Magyar Nyelvőr. In: KOSÁRY DOMOKOS – NÉMETH G. BÉLA (szerk.): *A magyar sajtó története II/2. 1867–1892*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 491–3.
- SÁNDOR KLÁRA 2001. Nyelvművelés és ideológia. In: SÁNDOR KLÁRA (szerk.): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. JGYF Kiadó. Szeged. 153–216.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *Magyar Nyelv*. 434–48.
- SZILI KATALIN 2007. Az udvariasság pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 1–17.
- SZINNYEI JÓZSEF 1891. *Magyar írók élete és munkái*. Budapest.
- TAAVITSAINEN, IRMA – JUCKER, ANDREAS (eds.) 2003. *Diachronic Perspectives on Address Term Systems*. John Benjamins Publishing Co., Amsterdam – Philadelphia.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2004. Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében. Áron Kiadó. Budapest.

VAN DIJK, TEUNA. 1998. The Study of Discourse. In: VAN DIJK, TEUNA (ed.): Discourse as Structure and Process. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction Vol. 1. SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi. 1–35.

WATTS, RICHARD J. 2003. Politeness. Cambridge University Press. Cambridge.

NÉMETH LUCA ANNA
luca.neemeth@gmail.com
ELTE BTK,
Nyelvtudományi Doktori Iskola,
Magyar nyelvészet program

The question of terms of address for women in early volumes of Magyar Nyelvőr

The present study examines the question of terms of address for women in the early volumes of a Hungarian linguistic journal entitled Magyar Nyelvőr. The corpus of the analysis is part of an expansive corpus in which the author examined the conception of politeness of the journal in the period of dualism (1872–1919) from a historical sociopragmatical point of view. In this study the author first discusses the conception of politeness appears in the etiquette books of the examined period, then presents the social and linguistic ideological background of the Magyar Nyelvőr, and finally characterizes the texts referring to the terms of address for women. It can be ascertained that the main components of the journal's conception of politeness (e.g. foreignism in the polite usage of language, approach to society) defines the question of forms of address for women.

Keywords: historical sociopragmatics, historical politeness, terms of address.

NÉMETH, LUCA ANNA

A határozói igenévi állítmány – és ami körülötte van*

1. Bevezetés és visszatekintés. – A) A határozói igenévi állítmány a boszorkányperekben. – A 8. Félúton konferencián elhangzott előadásomban a határozói igenévi állítmány általános problematikáját vizsgáltam elsősorban 18. századi boszorkányperek tanúvallomásai alapján (VARGA 2013). Ebben az önállóbb használatban a *-ván/-vén* képzős határozói igenév mondatbeli viselkedése a ragozott igének feleltethető meg (VELCSOVNÉ 1957, 1981; HORVÁTH 1991: 42–5). A határozói igenévi állítmány a tanúvallomásokban gyakori, előfordulásához a szövegek szerveződése jó alapot teremt: a mellérendelő viszonyokat kifejező nyelvi elemek mellett gyakoriak az idő- és okhatározói kötőszók, az anaforák s a lexikai koreferencia. Ezek a koherenciát erősítő tényezők ismertethetik fel a mindenkori befogadó számára a határozói igenév állítmányi szerepét. Hozzá kell tenni, hogy a szakirodalomban korábban kiemelt mellérendelő kötőszós kapcsolódás mellett (például *és*, *azután*, vö. VELCSOVNÉ 1981: 311) a boszorkányperek szövegeiben ez a felismertetés gyakran a koreferencia elemeinek által is megtörténik. A határozói igeneves szerkezet önállóbb használatakor az a szövegalkotási elv érvényesül, ahol egy összetett esemény két, többé-kevésbé egyenrangú egységként közös tartalom alapján rendeződik el (tartalmi részletezés, kidolgozás, szemben a jellemzően jelzős vagy határozós viszonyban megvalósuló tömörítéssel – a mondatkapcsolódás és az információk kifejtésének kapcsolatáról bővebben l. LEHMANN 1988: 218–9).

Jelen dolgozatban a határozói igenévi állítmány és az időbeli koherencia kérdéskörét tárgyalom problémafelvető jelleggel. Elsőként azt vizsgálom, mi jellemzi általában az igeidők használatát a választott szövegekben, ezt összekapcsolva a határozói igenévi állítmány és az időviszony kifejezésének problematikájával (3. és 4. pont). A határozói igenévi állítmányt tartalmazó tagmondatban megjelenő cselekvés ideje a mai kompetenciából kiindulva valamiféle általános múltnak feleltethető meg (vö. VELCSOVNÉ 1981). Ez a megfeleltetés azonban bizonytalanná válhat a kontextus hatására (5. és 6. pont). További kérdés az, hogy a vizsgált szerkezet lefoglalódik-e a használatban egy meghatározott cselekvésidő jelölésére. A tanúvallomások esetében ugyanis tendenciának tekinthető, hogy a vallomásokat, elbeszélt eseményeket felvezető mondat(ok)nak határozói igeneves állítmánya van (l. 5. pont).

B) A vizsgált anyag. – A dolgozatban tárgyalt kérdéskört ezúttal is nagyrészt boszorkányperek szövegeiben vizsgáltam. Részletesen feldolgoztam tíz perszöveg tanúvallomásainak anyagát az 1647–1746 közötti időszakból (az alábbi kiadást használva: „Magyarországi boszorkányperek 1529–1768”,

*A dolgozat a 81189 számú OTKA-projektum anyagait felhasználva készült. Ezúton szeretnék köszönetet mondani lektoraimnak, Korompay Klárának, Szentgyörgyi Rudolfnak, valamint Horváth Lászlónak hasznos tanácsaikért, értékes megjegyzéseikért.

SCHRAM FERENC kiadása, a továbbiakban: Bosz.): mintegy 94000 betűhelynyi terjedelemtől van szó, nem számítva a hivatalos eljárásra vonatkozó szövegrészeket és a kérdőpontokat. Az adatokat nem egyetlen korszakból vagy egy adott területről származó szövegekből gyűjtöttem. Célom ugyanis elsősorban az volt, hogy a tárgyalt jelenségeket a maguk változatosságában mutassam be. A határozói igenévi állítmány perszövegbeli használatára vonatkozó változásvizsgálat a feldolgozandó anyag mennyiségét és a probléma jellegét tekintve külön dolgozat(ok) témája lehetne. Kiterjesztettem a vizsgálatot olyan tanúvallomás-részletekre is, ahol az aktuális tanú egyes szám első személyben szerepel a lejegyzésben, ugyanis ez a Bosz. kiadások anyagában ritkábban fordul elő. A válogatott szövegrészek forrása: „A Magyarországi boszorkányság forrásai 1–4.” (a továbbiakban: MBF.; a legkorábbi adat 1676-ból, a legkésőbbi 1752-ből származik). Kitevésként az igeidő-használat kapcsán a következő szövegekből választottam fejezeteket: Károlyi Sándor önéletírása VII., VIII., XIV. rész; Apor Péter „Metamorphosis Transylvaniae” 5., 12. cikkely; Bethlen Kata önéletírása 147, 171, 201–208. rész.

A tíz részletesen feldolgozott per tanúvallomásaiban összesen 329 *-ván/-vén* képzős igenevet találtam, ennek 59%-a állítmányi funkcióban szerepel (195 adat), a továbbiakban ezekkel foglalkozom.¹ Érdemes megjegyezni, hogy az adatok a 131 áttekintett tanúvallomás kevesebb mint 50%-ában találhatók; előfordul, hogy a vallomások felében, vagy akár 15 tanúvallomásból csupán 4-5-ben szerepel ez a szerkesztésmód. Ez a változatosság arra enged következtetni, hogy a határozói igenévi állítmány nem egyértelműen a jogi, hivatalos stílus jelölője, legalábbis nem következetesen így érvényesül. A *-ván/-vén* képzős igenevek mai stílusbeli jelöltsége a most vizsgált korszakban nem, vagy kevésbé érvényesül, hiszen ekkor a használata is jóval általánosabb, mint a *-va/-ve* képzőé (vö. HORVÁTH 1991: 6, 8–10, 54).

2. Határozói igenévi állítmányok és szövegszerveződés a tanúvallomásokban. – Ahogy azt az előző előadásomban is bemutattam, a határozói igenév nem önmagában válhat állítmányi szerepűvé, hanem a szöveg szerveződésének bizonyos jellegzetességei jelölik az önállóbb használatot, s ezek ismertetik fel azt a mindenkori befogadó számára (VARGA 2013). Ez a jelenség a mai kompetencia számára nem aktív, így fontos kiemelni, hogy ez a felismertetés nem mindig egyértelmű, illetőleg skalárisnak tűnik attól függően, hogy milyen típusú nyelvi elemek befolyásolják az értelmezést. Az igeneves szerkezetet követő *és* vagy *azután* feltűnőbben jelöli az igenév önállóságát, mint például a szórendi viszonyok. Az ilyen típusú kötőszók ugyanis éppen azt az időbeli egymásra következést teszik azonosíthatóvá, amelyet az igenév határo-

¹ A többi adat funkció szerinti megoszlása: határozói körülmény (idő, ok stb.): 19%; független alanyú, tagmondatértékű: 12%; idéző igenév (*mondván*): 8%; a kontextus alapján többféle értelmezés lehetséges: 2%.

zóként kifejezne.² Az ilyen fajta kötőszós tagmondat-kapcsolódás azonban azt mutatja, hogy ilyenkor az igenév más funkcióban van jelen, az állítmány szerepét tölti be. Azok a kutatók is kiemelik a kötőszós kapcsolódás szerepét – főként az *és* vagy az *azután* esetében –, akik az ilyen szerkezetekben az igenevek erős predikatív értékét elismerik, noha nem nevezik őket állítmánynak (KLEMM 1928–1942: 393; KÁROLY 1956: 205, 210–2). Hozzátehetjük, hogy kései ómagyar anyag alapján az ellentétes és a magyarázó mellérendelés szintén világosan jelezheti a határozói igenév önállóságát (kizáró ellentétre és kifejtő magyarázó viszonyra példák l. PAPP 1995: 735, 755).

A SCHRAM FERENC kiadásából származó 195 igenévi állítmány szövegszerveződés szerinti megoszlása a következő:

1. táblázat

A határozói igenévi állítmány és a szövegszerveződés módjai

	17. század	18. század
mellérendelő viszony	39% (19)	28% (41)
nem tipikus kapcsolódás	22 (11)	20% (29)
egyenest vagy függő idézet	4% (2)	26% (38) ³
áljelzői, anaforikus kapcsolódás	16% (8)	16% (23)
alárendelő viszony	18% (9)	10% (15)
összesen:	100% (49 adat)	100% (146 adat)

A másik forrásból (MBF.) származó harminc szövegrészletben is megfigyelhető a mellérendelő szerkesztésmód, az anaforikus elemek, a nem tipikus kapcsolódás, valamint az idézet állítmányjelölő szerepe, noha az arányokat tekintve nem mérhetők össze a táblázatban jelölt adatokkal. A válogatott tanúvalomlás-részletek alapján az igenévi állítmány egyes szám első személyű alanyra vonatkoztatva is használatos. Lássunk példát⁴ mellérendelő kapcsolódásra. Ellentétes viszony: 1735: „[Eccer, amint az aerből csak, reám ereszkedett Kósáné, és megnyom.] Én meg *akarván* fogni, *de* nem bírhattam vele, azalatt csak eltűnt” (MBF. 4: 151). Kapcsolatos mellérendelés: 1732: „[tudom azt, hogy Kurtikáné két tehenemnek az tejét elvette.] *Megfenyegetvén* ötöt nemcsak én, hanem mások is, *azután* az én tehenemnek nem volt semmi baja” (MBF. 4: 89). A kötőszó ezúttal is világosan kifejezi az időbeli egymásutániséget. Olykor az események egymásra következése nyomatékosítást is kaphat: 1737: „egy alkalmatossággal ezen fatenst *megh fenegetvén* Csapo Martonne, és az *utan* majd hat Esztendeig kinlodot” (Bosz. 1: 405). Az is jelzi az igeneves tagmondat önállóságát, ha idé-

² Az *azután* felépítése miatt az időbeli egymásutániség kifejezésére kifejezetten alkalmas, bár már a kései ómagyarban is inkább egyszerű mellérendelő kapcsoló szerepe dominál (vö. PAPP 1995: 722–3).

³ Az adatok nagy része egy szövegből származik.

⁴ A példákat a kötetek alapján betűhíven közlöm, a hivatkozás az évszám, a kötet és az oldalszám alapján történik. Az aktuálisan fontos elemek *dőlt* kiemeléssel szerepelnek, a [] szöveg-előzményt, folytatást, illetőleg az értelmezést elősegítő kiegészítést jelöl.

zet követi: 1732: „minthogy egy alkalmatossággal két lovam elveszett volt, Guázánét *megkérdeven*: – Mit gondolsz az egyikről?” (MBF. 4: 89). A határozói igenév nemcsak bizonyos mondatkapcsolódások által válhat önállóbbá. A következő részletben például határozószókkal jelölődik az időbeli egymásra következés, így állítmányi szerepbe kerülhet az igenév: 1676: „Aminthogy sietve *haza-jővén*, *legottan egyenesen* házához mentem” (MBF. 1: 224). Szerepe lehet az önállóbb használat jelölésében a szórendnek, ami gyakran magyarázó közbevetésként jelenik meg; ez a történeti szövegekre jellemző tagolás és a központosítás jellege miatt nem könnyen azonosítható: 1647: „az minő szalmát be szoktak hozni, annak szemettit az ü szanto földeire *szomszedgia leuin nekie* hintette” (Bosz. 2: 710). Nem ritka a korábbi tagmondat egyik összetevőjére, szereplőjére vagy éppen a tagmondatban jelölt teljes eseményre utalás áljelzői alárendeléssel: 1723: „Fekete Mártonné engem hátba üte az kezével, én is őtet *megfogván*, derékon által *ölelvén*, *kit* látá Kincses György, s mondá: Ördög légy, ha vízbe nem veted!” (MBF. 3: 152). Ritkábban, de megjelenik határozói igenévi állítmány olyankor is, amikor az időbeli (vagy az oksági) viszonyok alárendelésben fejeződnek ki. Egy példa a tágabban értelmezett egyidejűségre, amikor általában egy rövid, pillanatnyi esemény egy tartósabb folyamattal kerül viszonyba, annak egy szakaszával érintkezve, a történések sorából kiemelve azt: 1723: „nem külömben halotta Bonczér Mihálnétul *a midőn* nagy nyavalyában *léven*, hogy mind emai napig nem egyébre gyanakodék, hanem Ruzska Sophiara” (Bosz. 1: 219).

A határozói igenévi állítmányt tartalmazó szerkezet tehát kifejezhet mellérendelő és alárendelő viszonyban időbeli egymásra következést, egyidejűséget (leginkább egy tartós folyamat, állapot egy szakaszával viszonyba állítva, mint a legutóbbi példa esetében); magyarázó viszonyban okságot; illetőleg a figyelem irányulását áljelzői kapcsolódással. A fenti példákból az is kiderül, hogy az igenév (nem feltétlenül harmadik személyű) alanya gyakran azonosítható annak el- lenére, hogy nincs szám- és személybeli egyeztetés.

A határozói igenévnek állítmányként nincs az adott tagmondatban időviszonyító szerepe (vö. HORVÁTH 1991: 42), az azt megelőző vagy követő tagmondatokban jelölt eseményekhez képest mégis jellemzi valamilyen idejűség. Az igenévben megnevezett cselekvés idejének meghatározása kapcsán tehát szintén felmerül a koreferencia szerepe. Ennek megállapításához azonban fontos egy általánosabb képet adni arról, hogy mi jellemzi a szövegtípust az igeidők ki- használtsága és funkciója szempontjából.

3. Az igeidők közlésbeli funkciójáról. – A továbbiakban rá- térek az igeidő-használat jelenségeire a perszövegek tanúvallomásaiban. Az egyik általános kérdés a vizsgált szövegekre nézve az, hogy mennyire változatos képet mutat az igeidők használata a boszorkányperek szövegeiben; megállapít- ható-e a gyűjtött anyagban az egyes múlt igeidőkhöz köthető funkcionális vagy stiláris különbség. Kérdés továbbá, hogy milyen igeidők fordulnak elő a határo- zói igenévi állítmányok közelében, s hogy ez alapján megfeleltethető-e az igené- vi állítmányban kifejezett cselekvés ideje valamelyik igeidő funkciójának. A

gyűjtött anyag bemutatása előtt érdemes áttekinteni a korábbi időszakokra és szövegtípusokra jellemző rendszerszerűségeket.

Az igeidők funkcióit a kései ómagyar korra vonatkozóan E. ABAFFY ERZSÉBET vizsgálta összefoglaló munkában (E. ABAFFY 1992: 120–83). Az *-á/-é* jeles múlt az írott szövegekben meghatározó; a múltban megtörtént eseményeket, azok egy-egy mozzanatát írja le, nincs hatása a megnyilatkozás jelenére, a személytelen elbeszélés múlt ideje. Az élőbeszédben ugyanakkor vonatkozhatott a közelmúltban történt eseményekre is – feltehetőleg területi kötöttséggel. A *-t(t)* jeles múlt tekinthető az élőszóbeli közlések múlt idejének: befejezett cselekvést, történést, illetőleg annak eredményét fejez ki, hatása van a jelenre. Ez a múlt idő párbeszédes vagy az olvasóhoz közvetlenül szóló szövegrészekben, illetőleg misszilisekben figyelhető meg (E. ABAFFY 1992: 154–5). Fontos továbbá utalni a praesens historicumra, az átképzeléses előadásmód jelen idejére: ősi örökségként ismert, és a mai napig természetes jelenség, hogy a múltban lezajlott események jelen időben is elbeszélhetők. Ez azért lehetséges, mert a diskurzus során a beszélő és a hallgató képes a sajátjától eltérő kiindulópontból szemlélni és láttatni az eseményeket. Ez a perspektivizáció, a deiktikus centrum (*én, itt, most*) részleges áthelyezése jelen esetben az elbeszélt események idejére (TÁTRAI 2011: 145–8).

A 16. századtól az tapasztalható, hogy az igeidők fent jelzett elkülöníthető funkciói, közlésbeli szerepei nem érvényesülnek a korábban megállapított következetességgel, noha már ABAFFY is kitér arra, hogy a kései ómagyar kori forrásokban ingadozhatott az igeidők használata (E. ABAFFY 1992: 164). A középmagyar kor igeidő-használatát részletesen feltáró és összefoglalóan leíró tudományos munka ez ideig nem jelent meg, azonban készültek ilyen irányú kisebb elemzések, méghozzá olyan szövegeken, amelyek részben felidézik a korabeli beszélt nyelvet. Érdemes ezek ismeretében értékelni a jelen dolgozat anyagát.

NÉMETH RENÁTA a 16. század (1580–1595) végéről származó forrásokból kiindulva rámutat arra, hogy a szerző célkitűzése vagy éppen a szövegtípus jellege szerint eltérések mutatkoznak az igeidő-használatban, illetőleg bizonyos igeidők gyakoriságában (NÉMETH 2001: 133). Általános megállapítása, hogy az egyszerű múltak kihasználtsága magasabb arányú, ezen belül viszont megfigyelhetők különbségek. Martonfalvay Imre „Emlékiratai”-ban (1585) nagyobb arányban fordul elő az *-á/-é* jeles múlt (59,4%), mint a befejezett (33,6%). NÉMETH szerint Martonfalvay szövegében tetten érhető a *-t(t)* jeles múlt azon jelentése, hogy a jelenre nézve lényeges információkat jelezzon, míg az elbeszélő múlt az emlékezés idejének feleltethető meg (NÉMETH 2001: 134–5). Misszilisekben azonban a két egyszerű múlt idő közti döntést stílusértékbeli különbségek befolyásolhatták: a *-t(t)* jeles múlt itt jóval gyakoribb (84,6%), hiszen ez a műfaj közelebb áll az élőbeszédhez, mint például az emlékirat. Az elbeszélő múlt nem számít gyakorinak (7,1%; a választott huszonöt levélből tizenhatban elő sem fordul). Amikor mégis megjelenik, az valószínűleg hangulatkeltési céllal történik: magasztos érzések, cselekedetek kifejezésére, vagy a változatosabb kifejezőmód érdekében, például azonos tövű igék esetén: *mutatta, mutatá* (NÉ-

METH 2001: 135). A levelekben tehát a két egyszerű múlt idő kihasználtságát a funkcionális eltérések helyett a stiláris megkülönböztetés irányítja.

MOHAY ZSUZSANNA a 16–17. századi úriszéki szövegekben vizsgálja a múlt idők alakulástörténetét (MOHAY 2013: 73–84). Ezekben a perszövegekben is feltűnő a befejezett, *-t(t)* jeles múlt térnyerése (16. század: 80%, 17. század: 93%). A szerző példákkal is szemléleti, hogyan veszi át a befejezett múlt más múlt idők funkcióit, ilyen a folyamatos múlt kifejezte ismétlődő cselekvés (MOHAY 2013: 76). Az elbeszélő múlt gyakorisága csökken (16. század: 9%, 17. század: 2%), ugyanakkor a mondat jelölő igéken előfordul, talán összefüggésben a közelmúlt jelölésével, illetőleg a megnyilatkozások egyes fajtáinak kiemelésével (MOHAY 2013: 81). Lényeges számunkra, hogy az egyes múlt időket korábban jól megkülönböztető jellemzők ebben az időszakban és szövegtípusban már alig érvényesülnek.

Jelen dolgozatban tíz per tanúvallomásaiban részletesen megvizsgáltam az igeidő-használatot. A gyűjtés az alábbi igeidőkre irányult: egyszerű múltak (elbeszélő és befejezett múlt), összetett múltak (régmúlt, folyamatos múlt), valamint a kivetített jelen idő (praesens historicum). Ezek a perszövegek is tartalmaznak egyenes és függő idézeteket; az ezekben található jelen időket nem vettem számításba, ugyanis ezek nem egy megtörtént eseményt beszélnek el. A négy 16. századi és hat 17. századi szövegből így összesen 1249 igealakot értékeltem (nem számítva bele azokat, amelyeknek a besorolása az írott alak vagy a kontextus alapján nem egyértelmű).

2. táblázat

A történetmondásban használt igeidők megoszlása a boszorkányperekben

	17. század (1647–1696)	18. század (1723–1746)
<i>-t(t)</i> jeles múlt	94,5% (414)	96,5% (783)
<i>-ál/-é</i> jeles múlt	4% (18)	1% (8)
\emptyset + <i>vala/volt</i>	0% (0)	0% (0)
<i>-t(t)</i> + <i>vala/volt</i>	1% (4)	0,5% (4)
kivetített jelen	0,5% (2)	2% (16)
összesen:	100% (438 adat)	100% (811 adat)

A fent áttekintett korpusz alapú vizsgálatokhoz hasonlóan ebben az anyagban is a befejezett, *-t(t)* jeles múlt a legkiterjedtebb használatú (*-tanak/-tenek* alakban is). Az *-ál/-é* jeles elbeszélő múlt a tíz per szövegében ritka, ugyanakkor elkülöníthető funkcióval is megjelenik. Több szövegben is egyenes idézetben szerepel, a megidézett beszédet (többé-kevésbé) közvetlenül megelőző eseményre vonatkozik: 1677: „kire mondot a Menjecske. Jaj ki rut állatot *laték* Molnár Ferenczné katlanjában, s attul *ijedek* megh” (Bosz. 1: 378); 1730: „arra felel Szilágyi János bizony az, mert most *hozám el* Kecskeméthről a Tüz elől” (Bosz. 1: 234); 1730: „azzal meg nem elégedett Biró Margith, hanem azt mondotta: No

nem *adál* a Szebikbúl, de ezt meg banod” (Bosz. 1: 234). Érdekes továbbá megjegyezni, hogy az adatok fele egyetlen szövegből származik, itt azonban a narratív részekben találjuk ezt a múlt időt, s nem is feltétlenül a közelmúltra vonatkozik: 1686: „hogy sietve az egész vetes mezzön keresztül jön az Padisne épen 12 orakor finyes nappal; Szép tiszta idő *vala*, Sz. Bertalan nap tayban, a midőn semmi harmat nem *vala*, az Padisne egyenessen az Keü Bányában ment onnand hová lett nem tudgya, [...], az melly *luskos vizes vala*, hogy mint ha az vizbül ki huszták volna egy oratul abban rettenetes kö esso *vala* az hegyben” (Bosz. 2: 29).

Az összetett múltak közül a szövegekben a régmúlt (*-t(t) + vala/volt*) jelenik meg szórványosan; 1686: „annak előtte *haragudott vala* reá az megh rontott dio fakért ezt szegeny ezen fatensnek halála ágyán vallotta” (Bosz. 2: 29); 1730: „az midőn a Fatens Leánya az többekkel *jadzott vólta* azok közzül ki ragadván a Leányt és ott öszve rontotta” (Bosz. 1: 236). A vizsgált anyagban olyan ritka az összetett múlt idők előfordulása, hogy nem állapítható meg egyértelműen a funkciójuk. Hozzá kell tenni, hogy összetett alakokat elsősorban kötőmód jellegű funkcióban találunk ezekben a szövegekben, 1677: „egy idő tájban kaszálásbul jöüen hazza az uton latta hogy Molnar Ferenczné füuet *szedet volna*, tsak gondolta magában [...]” (Bosz. 1: 376). Az azonban további kutatást igényel, hogy ezek miért jelennek meg, és mi a viszonyuk a kijelentő módú igeidőkhöz.

Jelen idejű igealakokat különböző funkciókban találunk a tanúvallomásokban. Értelemszerűen megjelennek a kihallgatás idején is fennálló helyzetre vonatkozóan: 1751: „lábaimrul lesvén *ez mai napig is csúszó mászó vagyok*, az mint látják kegyelmetek” (MBF. 2: 287). Nem ritka továbbá idézetekben, beleértve fenyegetéseket is. A vizsgálat számára lényegesek a jelen időben elbeszélte események, noha az adatok nagy része egy szövegben található (a 18 adatból 14): 1723: „A Fatensnél lakván Ersik Murvaine egykor *lattyá* a fatens hogy akor korsóbul *tülti* a vizet egy bagazia kapcza darabra, nem *álhattya* a fatens *meg nézi*, hát egy hoszu lábo Katona béka *vagyon* béli takarva s azt *hiszlallya*” (Bosz. 1: 106). Az időviszony ilyen áthelyezésének megelevenítő funkciójára, s ehhez kapcsolódóan arra a kérdésre, hogy szerepe lehet-e a határozói igenév állítmányként értelmezésében, még visszatérünk (l. 5. pont).

E nem nagy terjedelmű korpusz alapján annyi bizonyos, hogy a 17–18. századra a *-t(t)* jeles múlt jelentősen kiterjedt használatúvá válik a beszélt nyelvhez viszonylag közel álló szövegtípusokban, míg a múlt idők korábban jól megkülönböztethető szerepei nehezebben azonosíthatók. Az igeidő-használat tehát egységesedő képet mutat. Kérdés a továbbiakban, hogy a határozói igenévi állítmány árnyalja-e ezt a képet stiláris vagy grammatikai szempontból.

4. Határozói igenévi állítmány és igeidők: a megfeleltethetőség kérdésköre. – VELCSOVNÉ 1957-es írásában többek közt a „Metamorphosis Transylvaniae” (harmadik cikkely) kapcsán a mai nyelvszokástól eltérő igenévhasználatra hívja fel a figyelmet. Megállapítja, hogy egyes szövegrészek alapján a beszélő nyelvében a határozói igenevek ugyanolyan érté-

küek lehetnek, mint bármely egyes szám harmadik személyű múlt idejű állítmány, ugyanis ezek az igenevek helyettesíthetők múlt idejű igealakokkal anélkül, hogy a szerkezet jelentése alapvetően megváltozna. Amellett érvel, hogy a határozói igenév a beszélő tudatában személyragozott, múlt idejű állítmányi értékben is szerepelt, ezt mutatja például a mellérendelő szerkesztésmód (VELCSOVNÉ 1957: 106–7). A *-ván/-vén* képző *-n*-jét alapvetően nyomatékosító elemnek tartja, állítmányi használatban viszont személyragszerűnek tekinti, s párhuzamba állítja a *lőn, tőn* típusú alakokkal. A *lőn* és a *tőn* ebben a felfogásban igenévi eredetű, s a szerző szerint ezt bizonyítja a *lévén, tévén* állítmányi használata (VELCSOVNÉ 1957: 108–9).

Azzal egyetérthetünk, hogy a határozói igenévi állítmány esetében általában azonosítható a szám és a személy, ez azonban nem az igenéven jelölődik, hanem a tágabb szöveggörnyezetnek köszönhető. Az az állítás sem problémamentes, hogy a beszélő tudatában a határozói igenevek egyenértékűek lehetnek a személyragozott, múlt idejű igékkel, hiszen minden szerzőnél, megnyilatkozóánál megvan a határozói használatuk is. Nem tagadható azonban a megfeleltetés lehetősége; ezt mutatják azok a szövegrészletek, ahol ugyanaz az esemény, szituáció, jellemzés egyszer igealakokkal, másszor határozói igenévvvel szerepel, s a mondatkörnyezetük (lényegét tekintve) megegyezik. A következő példában egy éppen tartósan fennálló helyzetre, vélekedésre vonatkozik: 1738: „Vadász Dori Boszorkánysága felül semit nem tud egyebet, hanem hogy nézőnek tette magát, es hogy szomszédgyaival *veszeködő*, és *Istentelen Szittkos Átkos volt*” (Bosz. 1: 546); 1738: „Vadász Dori felül egyéb Boszorkányságott nem tud, hanem azt tudgya, hogy nézőnek tette magát azt is tudgya, hogy *Szittkos Átkos Istentelen lévén a faluban*” (Bosz. 1:547). Annak ellenére történik meg ez a megfeleltetés, hogy a határozói igenévhez nem kapcsolódnak lehorgonyzó elemek.

A lehorgonyzás a nyelvi közlés olyan tényezője, melynek segítségével az adott diskurzus résztvevői képesek azonosítani az aktuális beszédhelyzetben említett dolgokat, folyamatokat. A beszédesemény során megnevezett dolgok, folyamatok ugyanis a résztvevőkhöz és a beszédhelyzethez képest érthetők meg (TOLCSVAI NAGY 2010: 125). A lehorgonyzó elemek szelekciót hajtanak végre abban az értelemben, hogy a típus számtalan lehetséges példányából kijelöli azt, amelyikről éppen szó van (TOLCSVAI NAGY 2010: 126). A dologmegnevezések, főnevek esetében ez a szelekció közvetlenebbül tetten érhető, ahogyan annak a következménye is, ha egy főnév nincs például a határozottság kifejezése által lehorgonyozva. Az igék esetében ez problémásabb, elég csak arra gondolni, hogy megjelenik-e természetes szövegben olyan ige, amely nincs lehorgonyozva, illetőleg hogy ennek milyen következménye lehet a megértésre nézve. A lehorgonyzás a beszédhelyzethez való viszonyt határoz meg a groundhoz, azaz a fogalmi alaphoz képest, amely a beszédhelyzetre vonatkozó ismeretekből és a pillanatnyilag aktivált közös tudásból áll. A beszédesemény fogalmi alapja tehát nem előre adott, és nem objektív (TOLCSVAI NAGY 2010: 126). Az írott szövegek esetében a közvetettségéből adódóan részben a szerző (többé vagy kevésbé tudatosan) előre alakítja ki az alap bizonyos tényezőit, a tervezés során figyelembe véve, hogy mit hogyan tud majd a befogadó azonosítani. A boszorkánype-

rek tanúvallomásai esetében befolyásolhatja az azonosíthatóságot a kohézióra való erős törekvés és a kifejtés szándéka, ugyanakkor a lejegyző/fogalmazó nagyban támaszkodhat a leendő befogadóval való közös, ko- vagy kontextuális tudásra is: ilyen a kérdőpontok, korábbi tanúvallomások és a vádlott személyének ismerete. Ezért fordulhat elő, hogy az egyes szám harmadik személyű igealak mint egy folyamat lehorgonyzott kifejezése önmagában nem elegendő a személyviszonyok azonosításhoz. Nem ritka ugyanis, hogy a boszorkánysággal vádlott személy mint cselekvő és például az aktuális tanú mint elszenvető egyaránt zéró + inflexióval szerepelhet egy tanúvallomásban vagy annak egy részletében. Ilyenkor többnyire a szituációs kontextusból azonosíthatók a résztvevők.

A funkcionális kognitív felfogás szerint a ragozott ige időbeli profillal rendelkezik, az ige megértésekor egy folyamatot dolgozunk fel állapotok folytatlagos sorozataként (LANGACKER 1987: 244–5). Az igevek ezzel szemben időviszonyítás nélkülinek számítanak. A határozói igenév határozóként egy igealakhoz (az abban jelölt eseményhez) viszonyítva kifejezhet elő- és utó- és egyidejűséget. TALMY GIVÓN szerint azonban – legalábbis az angol esetében – a határozói igevekben egyszerre jelenik meg időbeli koherencia és referensfolytonosság (nemcsak akkor, ha alanya azonos a főmondatéval, vö. GIVÓN 1990: 437–43). Ezek az igevek erősebben integrálódtak a mondatba: olyan eseményt/állapotot/helyzetet kódolnak, amely vagy egyidejű a főmondatdal és tipikus háttérként funkcionál (progresszív), vagy az eseményláncban az egymásra következőt fejezi ki (perfektív, vö. GIVÓN 1990: 439–40). A magyarban természetesen a határozói igenév az időviszonyítás mellett más határozói körülményeket is kifejezhet. GIVÓN az igevet többé-kevésbé finit kategóriának tekinti; az *-ing* képzős igeveket „finitebbnek” tartja, mint a nominálisokat vagy az igéből képzett főveket, így a határozói igenév egyfajta átmenetiséget képvisel, s ebben az anaforikus azonosításnak is szerepe van (GIVÓN 1990: 838–9).

Az imént vázoltak alapján azonban felmerül a lehorgonyzás és a koreferencia viszonyának kérdése, különös tekintettel az írott, történeti szövegekre. Az eddigiek arra engednek következtetni, hogy a lehorgonyzás a tagmondat szintjén segíti elő az azonosítást, a koreferencia azonban ennél általánosabban működhet. Kérdéses továbbá, hogy milyen következménye van mondatban jelölt folyamatok nem lehorgonyzott voltának. A határozói igenévi állítmány nem olyan módon központi szerepű a mondatban, mint a ragozott ige, ami sematikusan (grammatikailag) tartalmazza a mondat fő jelentés-összetevőit (ezek a lehorgonyzó elemek). Az igenévi állítmányt tartalmazó mondatban a szerkezetben, a koreferencia vagy a tágabb kontextus segítségével azonosíthatók ezek az összetevők. Mégis igerősebben értelmeződik, mint a névszói, vagyis –a hagyományos leíró grammatika terminusával – az összetett állítmány. Az összetett állítmány ugyanis egy névszói és egy segédigei részből áll (mondatrészeremtő segédigéből, kopulából, vö. LENGYEL 2000b: 400–1, 2000c: 254–5). Az igenév állítmányi szerepben is jellemzően cselekvést fejez ki (ha nem is kizárólagosan). Ezenkívül nincs és nem is feltételezhető az igeves szerkezetben/tagmondatban kopula, vagyis olyan mondatrészeremtő segédige, ahol jelölődnének az időbeli, a szám- és személybeli viszonyok. Sőt éppen ilyen, kopula jellegű szerepben is

találunk határozói igenevet ebben a korszakban, ilyen a korábban idézett „*Szitkos Átkos Istentelen lévén* [’volt’]” (Bosz. 1: 547) részlet is. Ez egy külön kategóriaként is kezelhető az igenévi állítmányon belül. A határozói igenév jelentésszerkezetét tekintve folyamatot és körülményt fejez ki együttesen, ebből pedig – a szövegszerveződés hatására – előtérbe kerülhet a folyamat.

További kérdés a különböző mára visszaszorult igeidők lehorgonyzott volta, időbeli profilja. LANGACKER a tagmondat lehorgonyzása kapcsán az időbeli viszonyt és a modalitást vizsgálja (főként a modalításra koncentrálva, LANGACKER 2009: 162–7). Az időbeli lehorgonyzás nála a beszédhelyezettől való távolságot jelenti, az „én–itt–most”-tól való elmozdulást. Ez a távolság ikonikusan szerveződik; a deiktikus központtól való elmozdulás jelölődik, amikor az elbeszélő esemény nem része a fogalmi alapnak, azaz nem az adott pillanatban történt eseményként értelmeződik (LANGACKER 2009: 163). A magyarban ilyen szempontból nem problémamentes az elbeszélő múlt időbeli lehorgonyzásának kérdése, amely egyrészt időviszonyítás nélküli múltat fejez ki (ahol a tagmondatok sorrendje fejezi ki az egymásra következést), másrészt viszont bizonyos nyelvjárásokban a közelmúlt eseményeit is jelölheti. Az igeidőrendszer alakulása és a hozzá kapcsolódó kognitív tényezők feltárása külön kutatásokat igényel.

A határozói igenév önállóbb használatára vonatkozó általános megállapításokra visszatérve: VELCSOVNÉ személyragozott igei állítmánynak felelteti meg az ilyen igeneveket (VELCSOVNÉ 1957, 1981). Ez abból adódhat, hogy az általa vizsgált nyelvi anyagban mindig harmadik személyű alánnyal volt koreferens viszonyban az igenév. Noha valóban az ilyen előfordulás a leggyakoribb, a szövegszerveződés kapcsán is láthattuk, hogy az igenévi állítmány egyes szám első személyű alanya is vonatkozhat (2. pont). Erre nemcsak tanúvallomásokban találunk példát, hanem misszilisekben is. A következő részletben az időhatározók teszik világossá és követhetővé az egymásra következést; az igeneves szerkezet feltételes jelentésárnyalatot is kifejez, az időt tekintve a jövőre vonatkozik: 1705: „Tegnap ellőt Harczrul bővön tudositottalak, az Körözön *ma* csináltattam hidat, *holnap által menvén* Isten jo voltábul, *pinteken* Gyulához megjek” (KárolyiS. 54. sz.). Ritkábban második személyű is lehet az igenév alanya, mint a következő, feltételes jelentésárnyalatot is kifejező levélrészletben: 1639: „Kérlek azért szeretettel édes Fiam, *irgy* egy Parancsolat szabásu Leuelet [...] Melliet *megh cselekeduén* érettem, viszont nagiub dologbul igiekezem enis *neked* kedueskednem” (Lobkowitz 64. sz.).

A következőkben azt is fogjuk látni, hogy a határozói igenévi állítmány nem feltétlenül múlt időként értelmezhető, illetőleg az sem egyértelmű, milyen szerepe van a történet időfolytonosságára nézve. Az eddigiek alapján tehát beszélhetünk az igenévi állítmányban jelölt cselekvés idejéről, illetve az igeidőknek való megfeleltetésről, hiszen a koherencia fontos tényezője, hogy az események időbeli viszonya követhető legyen. Emellett a tanúvallomások összevethető (egyszer igével, máskor igenévvel alkotott) szövegrészeiből láttuk és látni fogjuk, hogy a megnyilatkozók számára is egyenértékű lehetett az így megkonstruált szituáció, történés.

5. Határozói igenévi állítmány és igeidők a szövegek ismeretében. – Az kiderült számunkra a 3. pontból, hogy az eddig vizsgált tanúvallomások szövegeiben meghatározó a *-t(t)* jeles múlt, ennek megfelelően a határozói igenévi állítmányok közelében is nagyrészt ezt az igeidőt találjuk. Az egyes szám első személyű tanúvallomásokban azonban nagyobb változatosság tapasztalható (A). A jelen idő kétféle kontextuális tényező miatt jelenhet meg: a szituációs-tematikus kontextusból adódóan, valamint a grammatikai kontextusnak megfelelően, vagyis az időbeli koreferencia hatására (B). Körvonalazódni látszik továbbá a határozói igenévi állítmánynak egy olyan lehetséges funkciója is, amikor a történetmondást vezeti fel (C). Az alábbiakban ezt a három csoportot mutatom be néhány példával.

A) Váltakozó igeidő-használat. – Az igenévi állítmányban megjelenő időviszony a tágabb kontextusból következtethető ki, azaz koreferensnek tekinthető a körülötte szereplő tagmondatokkal. Felmerül tehát a kérdés, hogy többféle igeidő együttes jelenlétekor hogyan értelmezhető az igenévi állítmányban jelölt cselekvés ideje. Az első részletben közvetlenül *-t(t)* jeles múlt követi, az ezt követő jelen idejű igealak itt inkább váratlanságából adódóan fontossá váló eseményt jelöl. Befejezett múlt és jelen: 1735: „Azután egy hajnalban *kimenvén* a marhámhoz az ólba *és midőn visszatértem* a házban, hát benn *találom* a zugolyban nagyobbik fiával” (MBF. 4: 150). A következő részletben az adhat támpontot az igeidő megfeleltetésében, hogy az 'elvesz', és az 'eszik' ebben a szituációban egy cselekvéssorhoz tartozik, legalábbis várhatóan egymást követő cselekvést írnak le, utóbbi pedig igeiként szerepel, befejezett múltban. Így az igenév a közvetlen kontextus ellenére valószínűleg nem az elbeszélő múltakkal koreferens: 1742: „*Odajöve* Bába Ilona, nékem egy darab kalácsot *ada*, hogy egyem meg. Piskolti uramat is *kinálá*, *de* ökegyelme *el nem vévén*. Én is csak a hónom alá *tevém*, hogy nem *ettem*” (MBF. 3: 212). Megjelenik ezekben a szövegekben régmúlt is, valószínűsíthetően az aktuálisan elbeszélte eseményhez viszonyítva korábbi időszakot jelezve. Itt tehát nem szükséges régmúltak megfeleltetni az igenévi állítmányt, ugyanakkor az idézetet bevezető jelen időhöz képest háttérként értelmezhető (az igenév alanya ezúttal többes szám első személyű): 1730: „[idézet] Mik ezen *megszomorodván*, s azon is, hogy más lakót is *fogadott volt* reánk! *S mongyuk* neki, Némethnének” (MBF. 3: 185). A mai kompetencia alapján az igenévi állítmány ilyenkor is megfeleltethető *-t(t)* jeles múltnak, noha a korábbiaknál nyitottabb az értelmezés. Kérdéses továbbá, hogy ilyen váltakozáskor mindig egyértelműen azonosítható-e az egyes múlt idők funkciója, megállapítható-e valami szándékosság a használatban, vagy inkább csak valamiféle változatosságra törekvést mutatnak.

B) A jelen idő előfordulásai. – A szituációs kontextus jelentősége és a szövegtípusra vonatkozó tudásunk befolyásolhatja az időviszony értelmezését. A tanúvallomás tényére és kihallgatás folyamatára vonatkozó megjegyzések általában jelen időben jelennek meg a szövegben (*azt mondgya és vallyá felőle* típusú megjegyzésekkel). Ilyen típusú reflexiók igenévi állítmány-

nyal is előfordulnak: 1686: „*ezt hozza advan* hogy Gyermekségétül fogvást hal-lotta Boszorkannak lennyi” (Bosz. 2: 27). Ahogy arra már korábban utaltam, a történetmondásnak lehet olyan részlete, amely a tanúkihallgatás idején is érvényes. A következő részletben például egyszerűen az információ forrása, egy személy jelenik meg ilyen módon, de nem ő kerül a figyelem előterébe: 1709: „a Fatensnek *leven* [’van’] egj tizenegj esztendő s leankaja, *mely* szemeivel latta hogj ezen Nagj Boris nevő Aszszony, cserepben tejjel viven ki a kertben, [...] de maga nem latta a Fatens” (Bosz. 1: 148). Egyenes idézetben is találunk ilyen fajta megfelelést, ezt bizonyítja, hogy egy másik tanú vallomásaiban ugyanez igelakkal szerepel: 1730: „*lévén* Sz. Antalhoz oli Imadságim, ha *azokat* ell mon-dottam volna ki köllött volna a Világból múnny, hozzais kezdettem volt már azon Imadsághoz” (Bosz. 1: 525); 1730: „*van* ennekem olly Imadsagom, akire en megh haragszom, annak ugy köll kj múnny, en azt kj imadkozom” (Bosz. 1: 528).

Valamelyest problémásabb az olyan előfordulás, ahol az elbeszélt események átképzéletes módon, jelen időben fejeződnek ki (ekkor már a szövegkörnyezet szerepéről beszélhetünk). Az alábbi példában a történések halmozva, felsorolva jelennek meg, így viszonyuk kötőszó nélkül is mellérendelőként értelmezhető; az időbeli egymásra következést a tagmondatok sorrendje mellett a *mindjárt*, a *hirtelen*, *onnan* és *ismét* elemek is azonosíthatóvá teszik, így az igenevek állítmányként funkcionálhatnak: 1723: „*bé lepvén* az ház küszöben a Fatens a Vén Asszony *mingjart fel ugrik* fonásából s az fatens lába alatt *hirtelen el seprí* a szemetet, gatz; *Onnan* hazafelé *menvén* a Fatens ugj a jeghez *verik* ugjan meg terül, *onnan felkelvén ismét* egj arokan ugj belé *taszittyák* hogj veri ki indul” (Bosz. 1: 106). A következő részletben az igenév körül mind az időbeli (*hirtelen*), mind az oksági kapcsolat kifejeződik (*repül* → *melyen*). A cselekvés ideje jelenként azonosítható mint a felsorolás része, bár mivel mentális állapotra utaló igékről van szó, megfeleltethető *-t(t)* jeles múltnak is (feldolgozott tapasztalatként megjelenítve): 1752: „[...] mikor így temremkedném [sic!], *hallok* nagy zúgást az fejem felett. S azonban [’azonnal’] egy fejr lúd mellém *repül, melyen* nagyon *megijedvén s rettenvén, hirtelen* a lúd odalett, s *látom*, hogy Farkas Bor-bála *vagyon* mellettem” (MBF. 2: 250). A következő példában már explicit a mellérendelő viszony: 1735: „Akkor *látom*, hogy tiszteletes professzor uram felől való kapu bezárulva *lévén, bérjönnek* Kósáné, Garbainé és Feketiné. Én ma-gam *vigyázván*, hogy mit akarnak, s *megszólítom* őket” (MBF. 4: 151). A (leg-alább részleges) jelen idejű történetmondásnak tehát – valószínűleg az eseményeket megelevenítő jellege és az ennek megfelelő felsorolós szövegalkotás miatt – szerepe lehet abban, hogy az igeneveket önállóbb használatúnak tekintsük akkor is, ha a kapcsolódás nem jelöli ezt nyíltan kötőszóval. A kérdésre a 6. pontban még visszatérünk.

C) Tendencia: a történetet felvezető határozói igenévi állítmány. – A boszorkányperekben megjelenő történetmondás sajátosságának tűnik, hogy az elbeszélést bevezető mondatoknak igenévi állítmánya lehet. Ilyen használatban a határozói igenév az időbeli háttérrel jeleníti meg, ugyanakkor nem határozóként, hanem a szövegszerveződésből adódóan önálló

tagmondatként teszi ezt. Lássunk erre a jelenségre példákat: 1696: „Hallotta Kamarás Ureknál lakos Jonástól hogy Doczine hozzájuk *menven* kérőjért *kinek* az sok Németek miatt akkor nem adhattak, *azomban* akkor éczaka az Kamarás János Uram Gyermekeének az száját Füléhez huszták” (Bosz. 1: 461); 1730: „Debreczenbúl sötét étszakának ideijén *haza jövé*n az előtt circiter hét Esztendővel *akkor* többekkel *hozván* magával egy hordo kaposztat, s azon sötét étszakán be *is* tette a Kamorába” (Bosz. 1: 234). Ez a használat egyfajta együttállással is megvalósulhat; az *egykor* és az *egy alkalmatossággal* gyakran bukkan fel ilyen szerkezetben. Ezek az időhatározói szerepű elemek azt jelölik, hogy a megnyilatkozásban éppen fontos esemény(ek)hez képest (valamivel) korábbi történésekről van szó. Ez a közelebbről meg nem határozott jelleg erősíti a háttérként való működést: 1723: „hanem *egy alkalmatassággal menvén* a mezőre Ruszka Sophival, *a midőn elő hozodván* Dobrosiné labanak meg rontasa, *kire felelvén* Ruszka Sophi, hiszem ream küldette a fiat” (Bosz. 1: 219); 1740: „*egykor* bizonyos Szabo Embernek Lovajt, *midőn házánál nem lévén* e fatens az Pajtájában köttet néki Baksa Éva” (Bosz. 2: 598). Ennek a jelenségnek a gyakorisága és motivációja további vizsgálatokat igényel. Az is kérdés egyelőre, hogy vajon az *-ál/-é* jeles vagy a régmúlt egyik jelentése él-e tovább ilyen formában.

Annyi bizonyos az eddigiek alapján, hogy a vizsgált szerkezetekben a határozói igenév állítmányként nem mindig *-t(t)* jeles múltú igealaknak feleltethető meg. A szövegalkotást tekintve változatosságot eredményez az igenév önállóbb használata. Az azonban nem egyértelmű, hogy lenne bizonyos stílusbeli kötöttsége. Mivel a boszorkányperek sémájukat és céljukat tekintve kötöttebb szövegnek tarthatók, érdemes legalább részben utalni az igeidő-használat és az igenévi állítmány kérdésére más narratív szövegekben is.

6. Kitekintés: az igeidő-használat és az igenévi állítmány viszonyáról narratív szövegekben. – A boszorkányperek mellett további három szövegből választottam ki kisebb részleteket, amelyekben szintén feltételezhetők a szándék és a műfaj sajátosságaiból adódó különbségek az igeidő-használatban. Az alábbi forrásokból származnak az adatok: Károlyi Sándor önéletírása: VII., VIII., XIV.; Apor Péter „Metamorphosis Transylvaniae” 5., 12. cikkely; Bethlen Kata önéletírása 171, 201–208. rész. Mivel mindegyik forrásból kisebb egységeket dolgoztam fel, esetleges lenne az előfordulási arányok számszerűsítését a teljes szövegekre vonatkoztatni, így csupán nagyvonalúan utalok az egyes múlt idők, illetőleg a kivetített jelen idő gyakoriságára. Általános tapasztalat, hogy a befejezett, *-t(t)* jeles múlt igen kiterjedt használatú. A választott részletek alapján Károlyi Sándor önéletírása tűnik a leg-egységesebbnek az igeidő-használatot tekintve: már-már kizárólagos nála a *-t(t)* jeles múlt, *-tanak/-tenek* alakban is. Apor Péter „Metamorphosis Transylvaniae” című munkájából két cikkelyt vizsgáltam részletesen: eltérő jellegű részokről van szó, s ez megmutatkozik az igeidő-használatban is. Az 5. cikkely az öltözetekről szól („A régi köntösökről”), mely főként jellemzéseket, leírásokat tartalmaz. A 12. cikkelyben azonban („Az erdélyi régi esküvésről és szitkozódásról, alázatosságról”) több rövid történetmondás, anekdota található. Apornál is kiter-

jedt használatú a *-t(t)* jeles múlt, főként az 5. cikkelyben. Bethlen Kata önéletírásában a történetmondás mellett, olykor azon túlmutatóan meghatározó a fejtegető, elmélkedő jelleg, ennek is hatása lehet bizonyos igeidők előfordulására.

A) Az *-ál/-é* jeles múlt. – Károlyi Sándor írásában az eddig feldolgozott részek alapján az elbeszélő múlt igen ritkának tűnik, közlésigéken is csak szórványosan fordul elő: 1686–1690: „kit megértvén szegény atyám uram ő nagysága, *mondá*: Hivassok elő az nénéidet, s azok által meglehet” (Károlyi 21). Apor Péternél az elbeszélő múlt különféle funkciókban van jelen: megjelenik a saját írására vonatkozó reflexiókban: 1736: „eleget *írek* oda fel, azhol *megírá*m” (Apor 416); „odafel a fejedelem dolgai között *leírá*m” (351). Sajátságos és visszatérő jelenség, amikor a szerző bizonyos akkori divatos kifejezésekre reflektál: 1736: „Abban az időben híre helye sem *vala* az paszamántnak, hanem nagy híre *vala* még Pázmány Péternek” (Apor 351); 1736: „Nem *vala* akkor híre az krepinnek” (Apor 353). Funkcióját tekintve lehet itt az elbeszélő múlt stiláris értékű, hiszen a szerző ironizál, tréfálkozik a kifejezések újszerűségén, de a saját munkájára való utaláshoz hasonlóan itt is jelezhet egyfajta metanyelvi használatot. Apor az elmélkedő szövegrészekben is használ elbeszélő múltat, valószínűsíthetően a stiláris többlet miatt, itt akár a magasztosság kifejezése érdekében: 1736: „de miolta az éktelen Isten ellen való káromkodás *béjő*ve, micsoda inségekre s nyomoruságokra *jutál*, gondold meg ó Erdély országa!” (Apor 415). A 12. cikkely „historiácskái”-ban nagyobb változatosságot tapasztalhatunk az igeidőket tekintve. Az *-ál/-é* jeles múlt bevezetheti a történetet: 1736: „*Vala* egy úr, az ki székelyek generálisa *vala*” (Apor 416); „*Vala* egy más méltóságos úr [...] ennek *vala* egy igen szép kisasszony testvérhuga” (Apor 417). Ez utóbbi történetet jelen időkkal folytatja. Szerepel még az *-ál/-é* jeles múlt egyenes idézetben, valószínűleg közelmúltra vonatkoztatva: 1736: „Akkor mond Petki István: *Tanolék* ma bátyám uramtól (Apor Lázártól)” (Apor 420). Előfordul teljes rövid történetmondás idejeként is (Apor 417).

Bethlen Kata önéletírásának eddigi részletei alapján nem egyértelműen azonosítható az elbeszélő múlt funkciója: bizonyos részekben szórványos, más-hol halmozottan szerepel: 1751: „Most is a mi bűneink az ő megáldó kezeit ostromozó s vesszőző kezekké *fordíták*. *Parancsola* őfelsége az idők járásának, s a *megváltozék*, júniusban szörnyű kemény hidegek *lének*, sok helyeken az erdőkön nagy havak *esének*, másutt az országban szörnyű jegesők *hullának* [...]” (Bethlen 855). Bizonyos részletek olvasásakor azt feltételezhetjük, hogy stiláris oka van az elbeszélő múlt előfordulásainak, ilyenek a halálra vonatkozó részletek egyébként *-t(t)* jeles környezetben: 1746: „s többé azon ágyból fel nem költ, mert 10-ik septembris estve kilencedfél óra tájban szép csendesén e világból *kimúlék*.” (Bethlen 802); 1751: „minthogy a Jóisten *el* is *vévé* márciusnak 7-ik napján” (Bethlen 854). Történetmondás felvezetéseként is megjelenik: 1744: „*Megszégyeníté* az Isten nem sokára ezt az engem mocskoló nyelvet is, mert [...]” (Bethlen 780).

B) *Összetett múltak.* – Minden szövegben szórványosan fordulnak elő; a régmúlt valamivel jellemzőbb, funkciója azonban nem mindig megállapítható: 1717–1723: „[...] ki is az midőn már Karlovica felé utban lett volna az török, az határon már által is *jött volt* egész táborával kirendelve találkozott szemben [...]” (Károlyi 110). A „Metamorphosis Transylvaniae” 5. cikkelyében ténylegesen (közelebbről meg nem határozott) korábbi idősakra vonatkozik, egyfajta rövid példázatként: 1736: „egy valaki viselni *kezdette vala* az nyári keztyűt, csúfolni és kacagni *kezdették vala*” (Apor 349). Bethlen Katánál fejtegető részletekben fordul elő, valószínűleg stílusbeli kötöttséggel: 1750: „Mint-hogy az Isten az ótestámentomban *megparancsolta volt*, hogy minden ötvenedik esztendőben légyen nyugalomnak jubiléus esztendeje” (Bethlen 849). Történetmondásban a folyamatos múlt is megjelenik, a tartósság kifejezésére: ?1750: „A gyermek Sámuel pedig nevelkedten *nevelkedik vala* és *kedves vala* az Úr előtt” (Bethlen 854).

C) *Jelen idejű elbeszélés.* – Bethlen Kata önéletírásának eddig áttekintett részeiben a jelen idő inkább fennálló helyzetekre vonatkozik. Károlyi Sándor önéletírásában azonban előfordul, hogy a háttérselekvések *-t(t)* jeles múltban, míg a lényegibb események jelenben vannak: 1696: „[...] Bécsben való felmenetelre utam interveniálván, felmentem, holott is Keczer György azonnal reám *esik*, és *kéri* azon lapispataki jószágot tülem, hogy adjam néki; én is szándékát Prinyi Pál sógor urammal, az leányág principalisával *communicálom* [...]” (Károlyi 43). Apor Péter rövid „históriácskái”-ban szintén szerepel mint természetes elbeszélési mód: 1736: „Azonban egy szekérkerékből titkon az szeget *ki-veszi*; az több asszonyok *kacagják*, hogy amaz egyedül *teprenkedik*; Petki Farkas mint kocsis *megindul* sebesen, az ostorral *megsújtja* az lovakot, az kerék *kiesik* az szekérből, *feldől* az szekér az sok asszonyokkal együtt, s mind *egybenromlik*” (Apor 419). A további példákra alább, a határozói igenévi állítmány tárgyalásakor térek ki.

D) *A határozói igenévi állítmány.* – Károlyi Sándor önéletírásában változatos szövegszerveződési, kapcsolódási megoldásokkal találkozunk az igenévi állítmány szempontjából. Megjelenik például az anafora és a mellérendelő kapcsolódás is. Az *azután* ebben az esetben is jelöltté teszi az események időbeli egymásutánját (részben az *abban* anafora is jelzi ezt), a tagmondatok egyenértékűek: ?1695: „arra kénytelen volt felmenni, holott is áristomban vettetett, és tíz napig *lévén abban*, *azután* engemet levele által mindenekről megkövetett [...]” (Károlyi 48).

Apor Péternél az öltözékeket leíró részekben előfordul, hogy a tagmondatkapcsolódás nem annyira explicit, ugyanakkor az igenevek nem határozói körülményt fejeznek ki, sőt éppen az összetett állítmány (vö. LENGYEL 2000b: 400–1) igei részeinek, mondatrészeremtő segédigéinek feleltethetők meg: 1736: „Az urfiak olyan apró mint az bab csigákkal rakatták meg szijzserszámokat, melyet gyöngycsigának híttak, *közben közben* sok féle színű öreg, mint egy kis alma, tengeri csigák *lévén* [’voltak’] *rá csinálva*” (Apor 348); 1736: „az nadrag

hasítékjáig ért a salavári, ott belől, nadrágon ezüst vagy selyem *sinór lévén* [’volt’] *rakva* két renddel, *az sinórok* végiben fél ujjnyi ezüst vastag tők, azokat sinóron által vonták a salavári lyukain s úgy kötötték az nadrághoz” (Apor 353). Ez a fajta kopulaszerű funkció a boszorkányperek tanúvallomásaiban sem ismeretlen (l. 4. pont). Bethlen Kata írásában nemcsak történetmondáskor, hanem fejtegető részletekben is meg-megjelenik a határozói igenévi állítmány. A következő részletben a *jóllehet* megengedő jelentéstartalmat kifejező kötőszóként funkcionál (már-már az ellentétes mellérendelő viszony felé közeledve): 1746 k.: „Isten kegyelméből ezen esztendő is *folydogálván, jóllehet* sok nyavalyákkal töltöttem; de mind szüntelen csendesebb s Istenben helyheztetett erősebb bizodalommal” (Bethlen 802). Egy másik helyen pedig anaforikus viszony (*határ – melyet*) jelzi az első tagmondat (és az igenév) önállóságát: 1751: „Határ *vétetvén* minden ember életének, *melyet* semmi emberi erő meg nem hosszabbíthat, sem pedig a természeti életet fogyasztani láttató bú, bánat, nyavalya meg nem rövidíthet. Az én életemnek *is* utolsó határa nem rendeltetvén az 1750-ik esztendőre [...]” (Bethlen 850).

Két szerzőnél szerepel igenévi állítmány jelen idejű történetmondásban is – ahogy ezt a boszorkányperekben is láthattuk – az ezzel együtt járó felsorolással, megelevenítő hatással. Ezekben a részletekben nem mindig kapcsolóelemmel jelölt az igenévben szereplő események önállósága, a történetmondás jellege azonban megengedi az állítmányként értelmezést is. Az első példában okadó magyarázatot látunk: 1696: „Azomban maga is *jön* hat nagy csoport némettel; kiből nem kevésbé ütköztem meg, mind gyújtott kanóttal *lévén*. Már *várom* fel, hát még sem *jön*, [...]” (Károlyi 46). A második részletben a *hát* mint ’tehát, akkor’ különíti el az eseményeket: 1696: „Arra *feleli*: öneki az executiót meg kell tenni, mert ő szolga, az orderét végben kell vinni; *kit előkérvén* tüle, *hát* az orderében az *vagy*on [...]” (Károlyi 47). A következő részletekben a jelen idejű igék halmozása kelti felsorolás hatását. A sorrend fejezi ki az egymásutániséget, ezáltal megengedve az önállóbb értelmezést is. 1736: „Mikor más nap az lakadalomnak kellett volna lenni, sirató estvére *oda érkezvén* az vendégek, az leányt *felöltöztetik*, azalatt az kisasszony *kimegyen*, az pakulár ifjú legénynyel egy nagy erdőn *általmennek*. Le *akarnak* ülni az vendégek, *keresik* az kisasszonyt mindenütt, sehult sem *találják* [...]” (Apor 418). 1736: „Mikor *leülnek*, asztalhoz, Apor Lázár egy bocskoros zekés embert asztalhoz jól *felültet*; azt *látván* Petki István, magában *csak törődik*, mért kellett asztalhoz, kivált olyan elé ültetni az bocskoros zekés embert; igen vigan *vadnak* ugyan asztalnál, de mikor felköltek az asztaltól, nem *állhatja* Petki István, hanem félen *híjja* Apor Lázárt és *kérdi* tőle” (Apor 420).

A korszakra nézve (17. század vége – 18. század eleje) e három szerző alapján is tapasztalható az egységesülés az igeidő-használatot illetően. A *-t(t)* jeles múlt általánosulni látszik, az *-ál/-é* jeles múlt használata szerzőfüggőnek tűnik. Ez utóbbi funkcióját tekintve nem is mindig egyértelmű. Jelölheti a közelmúltat, és bírhat stílusbeli többlettel (Apor, Bethlen Kata). Az összetett múltak szórványosak, őrizhetik a régi jelentésüket, mint a tartósság vagy az időbeli viszonyítás. Rövidebb történetmondásokra jellemző lehet a jelen idejű elbeszélés

(Károlyi, Apor). Mindhárom szerző használja a határozói igenevet önállóbb funkcióban is, a szövegszerveződés különböző módjai által jelölve azt. Hozzá kell tenni, hogy a fent tárgyalt példák mellett olyan szövegrészek is találhatók e három szerzőnél, ahol a határozói igenév állítmányi funkciója nem egyértelműen azonosítható. Az eddig megismert szövegekből nem állapítható meg az állítmányi szerepű határozói igenév egyértelmű stílusbeli szerepe. Annyi bizonyos, nemcsak magasztos cselekvések vagy hivatalos szituációk leírására használatos. Úgy tűnik, az állítmányi szerepű igenevek ezekben a szövegekben működhetnek a múlt és jelen idejű igealakok alternatíváiként, ezzel pedig változatosabbá teszik az elbeszéléseket.

7. Összegzés és záró gondolatok. – A dolgozatban a határozói igenév önállóbb használatát és az időviszonyok azonosításának problémáját vizsgáltam meg, kitekintve a választott szövegekre jellemző általános igeidő-használatra. A tapasztalatok a következőképpen foglalhatók össze. Az állítmányi szerepű határozói igenév időben nincs lehorgonyozva, ugyanakkor megfeleltethető a kontextusra jellemző igeidőnek: főként $-t(t)$ jeles múlt közelében jelenik meg, akár annak alternatívájaként jelentkezik. A jelen idejű történetmondás szerepet játszhat a határozói igenév állítmányként előfordulásában (l. 5. és 6. pont). Tendenciaként megfigyelhető az igenévi állítmány olyan funkciója is, amikor a történet bevezető részeiben jelentkezik, és időbeli háttérként működik (l. 5. pont). Az utóbbi jelenség motivációja és elterjedtsége azonban további kutatásokat igényel.

A választott forrásokban a szövegszerveződés különféle megoldásai teszik lehetővé a határozói igenévi állítmány megjelenését. A boszorkányperekben többféle mellérendelő kapcsolódás, szórendi viszonyok (főként magyarázó közbevetés), a koreferencia elemei, s az idézetek is jelölhetik az állítmányi funkciót. Károlyi Sándor önéletírásában és levelezésében gyakran használ igeneves szerkezeteket, méghozzá a tanúvallomásokban tapasztalhatóhoz hasonlóan sokféle kapcsolódással. Apor Péternél többszörösen összetett mondatokban fordul elő: segédigei (kopulaértékű) funkcióban, magyarázó közbevetésként vagy felsorolás részeként. Bethlen Kata szövegeiben általában a koreferencia és a szórend hatása azonosítható a határozói igenév állítmányként.

Olyan összetett szerkesztési, konstruálási módokról beszélhetünk tehát, ahol az esemény-összetevők (hagyományosan az igealakban lehorgonyzott tényezők: alany, idő, mód, határozottság) a tágabb kontextus ismeretében válnak azonosíthatóvá. Az igeneves szerkezet állítmányként értelmezéséhez pedig eleve nélkülözhetetlen a szövegkörnyezet. A vizsgálatot természetesen érdemes a későbbi időszakokra is kiterjeszteni.

A határozói igenév mondatbeli funkcióinak alakulástörténetében még sok a megválaszolatlan kérdés, többek közt a jelenség visszaszorulásának oka. Valószínűleg jellemzőbb lehetett az igenév önállóbb használata az írásbeliségben: erre abból is következtethetünk, hogy általában többszörösen összetett mondatokban szerepel. A mai kompetenciából kiindulva skalárisnak tűnik az itt bemutatott állítmányi használat a történeti szövegekben. Az állítmányi szerepet jelölő szö-

vegszerveződési tényezők közül a kapcsolatos mellérendelés (*és, azután*), esetleg a magyarázó közbevetés lehetett könnyebben azonosítható. Ez utóbbi, értelmezési lehetőségként legalábbis, mai szövegekben is előfordul: „A határozói igenév – *lévén* határozószó jellegű *szófaj* – nem toldalékolható” (LENGYEL 2000: 238). A mai nyelvhasználat is őriz bizonyos nyomokat ebből az önálló használatból: a *-ván/-vén* képzős igenév lazábban kapcsolódik az alaptaghoz, s olykor mellékmondatszerűnek értelmeződhet (erre utalhat a központosítás is, vö. LENGYEL 2000a: 237–9). Ugyanakkor a *ván/-vén* képző funkciója mostanra összemósódott a *-va/-ve* képzőével, használata pedig ritkább és stílusosan jelöltebb lett. Mind a változás mozzanatainak, mind pedig a korábbi használat színtereinek feltárása további kutatásokat igényel.

Kulcsszók: határozói igenévi állítmány, boszorkányperek, igeidőhasználat, lehorgonyzás, koreferencia

Források

- Apor = Apor Péter *Metamorphosis Transylvaniae* 1736. In: Altorjai B. Apor Péter munkái. Közli: KAZINCZY GÁBOR. Pest, 1863.
<http://mek.oszk.hu/08800/08885/index.phtml>
 (A legutóbbi letöltés időpontja: 2014. 02. 11.)
- Bethlen = Bethlen Kata *Önéletírása* 1754. In: Magyar emlékiratok 16–18. század. Válogatta és kiadta: BITSKEY ISTVÁN. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 1982. 695–890.
- Bosz. 1–2. = Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. Közreadja: SCHRAM FERENC. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1983.
- Károlyi = Gróf Károlyi Sándor *Önéletírása és naplójegyzetei*. Kiadta: SZALAY LÁSZLÓ – HECKENAST GUSZTÁV, Pest, 1865.
<http://books.google.hu/books?id=VZoAAAAcAAJ>
 (A legutóbbi letöltés időpontja: 2014. 02. 11.)
- KárolyiS. = Károlyi Sándor levelei feleségéhez 1704–1724. 1., 2. Szerk., jegyzetekkel és mellékletekkel ellátta KOVÁCS ÁGNES; Kossuth Lajos Tudományegyetem. Debrecen. 1994.
- LENGYEL KLÁRA 2000. Az igenevek. A határozói igenév. In: KESZLER BORBÁLA (szerk.): Magyar Grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 237–48.
- LobkowitzP = „Im küttem én orvosságot”: Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640. Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a kísérő tanulmányt írta KINCSES KATALIN. ELTE Koraújkori Történeti Tanszék – Koraújkori Társaság. 1993.
- MBF. 1–4. = A magyarországi boszorkányság forrásai I–II. Szerk.: BESSENYEI JÓZSEF; III. Szerk.: KISS ANDRÁS – PÁL-ANTAL SÁNDOR; IV. Szerk.: TÓTH G. PÉTER. Balassi Kiadó. Budapest. 1997, 2000, 2002, 2005.

A hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1992. Az igemód- és igeidőrendszer. In: BENKŐ LORÁND főszerk. A magyar nyelv történeti nyelvtana. II./1. Akadémiai Kiadó. Budapest. 120–82.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2006. Az áljelzői mellékmondatok a középmagyar korban. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS (szerk.): A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV. JATE. Szeged. 37–45.
- Félúton 8. = DRÁVUCZ FANNI – HAINDRICH HELGA ANNA – HORVÁTH KRISZTINA – KARÁCSONY FANNI (szerk.) 2013. Félúton 8. a nyolcadik Félúton konferencia (2012) kiadványa. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola. Budapest. 2013.
- GIVÓN, TALMY 1990. Syntax. A functional-typological introduction. Volume II. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 1991. Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. Akadémiai Kiadó. Budapest. NytudÉrt 133.
- KÁROLY SÁNDOR 1956. Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. Akadémiai Kiadó. Budapest. Nyelvtudományi Értekezések 10.
- KLEMM ANTAL 1928–1942. Magyar történeti mondattan. MTA. Budapest.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Stanford University Press. Stanford.
- LANGACKER, RONALD W. 2009. Investigations in Cognitive Grammar. Mouton de Gruyter. Berlin – New York.
- LEHMANN, CHRISTIAN 1988. Towards a typology of clause linkage. In: HAIMAN, JOHN – THOMPSON, SANDRA A. (eds.): Clause Combining in Grammar and Discourse. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia, 181–225.
- LENGYEL KLÁRA 2000a. Az igenevek. A határozói igenév. In: MGr. 223–6, 237–48.
- LENGYEL KLÁRA 2000b. Az állítmány. In: MGr. 394–404.
- LENGYEL KLÁRA 2000c. A segédigék és származékaik. In: MGr. 254–60.
- MGr. = KESZLER BORBÁLA (szerk.) 2000. Magyar Grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- MOHAY ZSUZSANNA 2013. Múlt idők a középmagyar kor első feléből származó úriszéki perekben. In: Félúton 8. 73–84.
- NÉMETH RENÁTA 2001. Múlt idejű igerendszerünk a korai középmagyar korban. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS (szerk.): A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Szeged. 131–9.
- PAPP ZSUZSANNA 1995. A mellérendelő mondatok. In: BENKŐ LORÁND főszerk. A magyar nyelv történeti nyelvtana. II./2. Akadémiai Kiadó. Budapest. 719–57.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2010. Kognitív szemantika. Konstantin Filozófus Egyetem. Nyitra.
- VARGA MÓNIKA 2013. A határozói igenevek állítmányi szerepéről boszorkányperek szövegeiben. In: Félúton 8. 31–46.
- VELCSOV MÁRTONNÉ 1957. Az *-n* igei személyrag eredetéhez. Néprajz és Nyelvtudomány 1: 105–10.

VELCSOV MÁRTONNÉ 1981. A határozói igeneveknek egy sajátos szerepe nyelvemlékeinkben. Magyar Nyelv 77. 308–15.

VARGA MÓNKA
queenimoni@gmail.com
ELTE BTK,
Nyelvtudományi Doktori Iskola,
Magyar nyelvészet program,
Nyelvtörténet alprogram

Adverbial participles as predicate – and what is around them

In the Old Hungarian and Middle Hungarian period adverbial participles (with the derivational affix *-ván/-vén*) had a special function, since they could be in the predicate of a complex sentence. Thus their function was similar to finite verbs. This paper discusses this special use of adverbial participles in connection with the verb system in the past tense including narration in the present tense (so called *praesens historicum*). The following questions are explored: which types of the adverbial participles as predicate can be described in connection with the formation of the texts. How can a construction with adverbial participles in the predicate be used to express referential and temporal coherence: grounding versus anaphoric relations and the context emerging from the situation. As in the Middle Hungarian period the uses of the past tenses becoming simpler, are these special constructions maybe used to give some variety to the story telling. The data are taken from witchcraft trials from the 17th–18th century and from passages of narratives from the same period (from Sándor Károlyi, Péter Apor and Kata Bethlen).

Keywords: adverbial participles as predicate, grounding, coherence, tense, witchcraft trials

VARGA, MÓNIKA

Nyelvjárás és sztenderdizáció

Egy hangjelölési kérdés megválaszolásának módszertani alapjai

1. Bevezető. – Tanulmányomban egy 1688-ból származó Borsod vármegyei tanúvallatási jegyzőkönyv hangjelölését vizsgálom meg egy *e*-féle graféma lehetséges hangértékeinek megállapítását helyezve a középpontba.

A témaválasztásom kiindulópontjául szolgáló korábbi kutatásokban (DEME 1959; PAPP 1961; E. ABAFFY 1965; NÉMETH 2004; GRÉCZI-ZSOLDOS 2007; RÉVAI 2010) az a közös törekvés, hogy a nyelvjárás, az egykori beszélt nyelv nyomai szembeállíthatók legyenek a sztenderdizálódó nyelvváltozat, a literátusi réteg nyelvhasználatával.

A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban talált iratanyag minden korábbi kutatáshoz képest egyedülálló lehetőséget teremt arra, hogy nyelvjárás és sztenderdizáció kérdését megválaszoljuk - ezen tanulmány keretében egy hangjelölési problémát előtérbe helyezve. Forrásanyagunk különlegessége az, hogy ugyanannak a tanúvallatási jegyzőkönyvnek kettős lejegyzése áll rendelkezésünkre. A levéltár egyik iratcsoportja a bejegyzett törvényszéki iratok elnevezést viseli. Ez a forrásanyag nevében hordozza sajátosságát: minden tanúvallatást bejegyeztek a közgyűlési jegyzőkönyvek köteteibe, amelyek így kontrollforrásként használhatóak. Az eredeti iratanyagban (esetleg annak korábbi változatában) a vallomásokat a helyszínen rögzítették, ehhez képest a közgyűlési jegyzőkönyvekbe minden bizonnyal csak a vármegye központjában kerülhettek bele a vallomások bizonyos idő elteltével.

A nyelvi változók kijelölése nem okoz problémát, a jegyzőkönyv korábbi és későbbi változata önmagában hordozza a kettősségeket. Bár vizsgálatomat több nyelvi szinten kívánom elvégezni, az eddig nem publikált jegyzőkönyvek betűhű átírása során az első jelenség, amely szükségszerűen megoldandónak tűnt, egy *e*-féle jelzés tisztázása. Tisztázása abból a szempontból: van-e lehetőség anyagunkban arra, hogy a nyelvjárásokban élő, a mai köznyelv számára azonban kikopott *ě*, *ē* hangok bármelyikét jelölhessék.

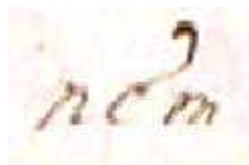
A vizsgált jegyzőkönyv kb. 35000 N terjedelmű, Szendrőből származik 1688-ból. A nagyobb terjedelmű jegyzőkönyvek közé tartozik, 26 tanút faggatnak 6-6 kérdést feltéve nekik. Már a jegyzőkönyv általam korábbinak tartott változatában sem történik utalás minden tanú esetében minden kérdésre, a 6. kérdésre („*Sěxtō. Egyűttis mafuttis lakožo Emberekbēn kik lehet,, | nēnek mind ezekbēn az utrumba(n) fel tett dolgokban | jó tanuk vallya megh a' Tanu*”) adott válasz több tanú esetében elmarad. Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy ez sem feltétlenül a jegyzőkönyv abszolút első variációja. A vármegye szolgabírája, aki a jegyzőkönyv felvételénél jelen volt, Lovász István, akiről az derül ki, hogy szendrői lakos, hiszen a szöveg tanúsága szerint magáról azt állít-

ja, hogy „jöttem ki és ültem le | ugya(n) ézén fzendrő nevű Confiniumba(n) a' magha(m) | lako hazánál” (a forrás levéltári jelzete: IV/A 501/c XVII.I.60.).

A betűhű lejegyzés elkészítése során alapvetően a Régi Magyar Levéltársorozat megoldásait követtem. Ezek közül az elvek közül számunkra most a legfontosabb az, hogy a betűk mellékjelét mindig meg kell tartani úgy, ahogy az iraton szerepel. Minthogy gyakran még fénykép alapján sem egyértelmű, hogy van-e ékezet egy-egy betűn és hány ékezet van, a mellékjelek az átírásban nem egyszerűsíthetők: pontosan annyi ékezetet teszünk a betű fölé, ahány az eredetiben látható. Annyi változtatás megengedett, hogy a félrecsúszott ékezetek a betű felé kerülnek, a vesszők dőlési szöge pedig egységesül (HEGEDŰS–PAPP 1991: XIII–V). Az átírás során figyelemre méltó volt egyes *e* betűk fölött egy íves mellékjel, ez a mellékjel többnyire – de nem kizárólagosan – kapcsolódik az *e* felső szárához (*ě*). A graféma íve – technikai okokra visszavezethetően – a tanulmány digitális változatában nem kapcsolódik az *e* felső szárához, mint ahogyan az eredeti forrásban is van arra példa, hogy az ív alsó szakasza elhalványodik, nem látható tisztán. A vizsgálandó betű eredeti formájában megtekinthető az 1. ábrán.

1. ábra

A vizsgálandó graféma

2. Hangjelölés-történeti kiindulópont. – Lehet-e jelentősége e jelnek a hangjelölés- és helyesírás-történetünk felől, vagyis a sztenderdizáció szempontjából: a hangjelölésünk korai ómagyar kori rendszerében a mai *e* betűnk mindenfajta mellékjel nélkül mind a két rövid és mind a két hosszú magánhangzót jelölhette. A kései ómagyar kor mellékjeles helyesírása tett először kísérletet a rövid *e* hangok megkülönböztetésére, azonban azt is tudjuk, hogy *e* két hangnak a jelölése a Huszita Biblia kódexein kívül más forrásokban nem jellemző. A középmagyar kor újabb problémát vet fel, hiszen egyfelől azt látjuk, hogy a misszilisek számának és az íródeákok szerepének növekedésével a hangjelölési rendszerben heterogén típusok nem rajzolódtak ki, másfelől amennyiben e korban a nyomtatványok helyesírását/hangjelölését is nézzük, akkor azt találjuk, hogy az *e*-féle hangok nyíltságának és zártságának megkülönböztetése sok esetben huszita jelére emlékeztető *e*-jelzés (*ě*) (amikor tehát az íves mellékjel a betű alatt található, nem felette) megtalálható az egyes szerzőknél: Sylvester János munkásságában nagy valószínűséggel *ě* hangot jelölt, Dévai Bírónál ugyanez az alsó mellékjellel ellátott *ě* betű ugyanakkor legtöbbször a hosszú nyílt *ē* jeleként tűnt fel, a protestáns helyesírás alakításában meghatározó Heltai Gáspár is használja az *e* alulfarkas jelét, az ő esetében nyílt *e* hangértékben. Minthogy azonban a protestáns hagyomány (különösen Szenczi Molnár Albert gyakorlata) ezt a

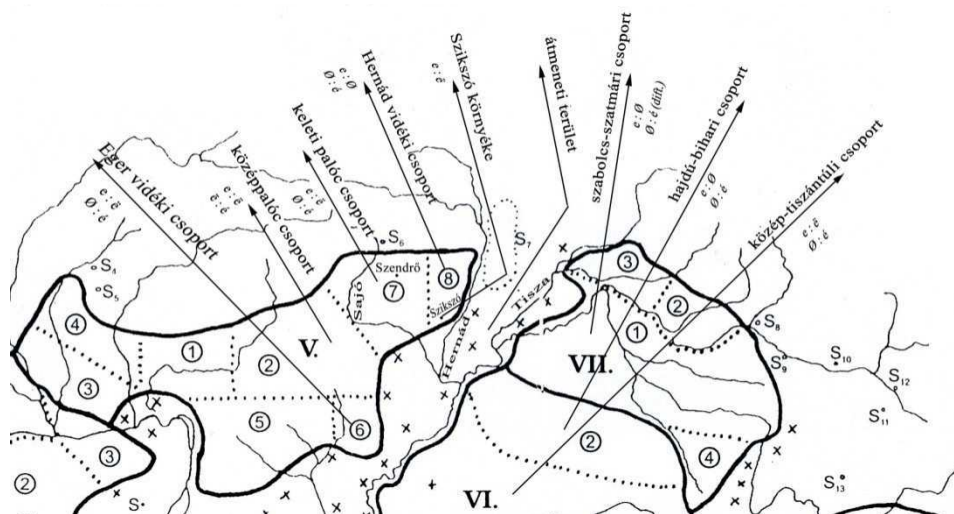
megoldást elvetette, az *e* hangok megkülönböztetése a továbbiakban megoldatlan maradt (KOROMPAY 2003: 281–300, 579–95). Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az *ę* és az *ě* grafémák között kapcsolatot feltételezek, pusztán annak bizonyítékeként érdemes az *ę* lehetséges hangértékeivel foglalkozni, hogy bármilyen esetben egy megkülönböztető írásjel hangértékkel bírhat. Ezen a helyen – a protestáns helyesíráshoz, hangjelöléshez kapcsolódóan – jegyzem meg azt a tényt, hogy Borsod vármegye protestáns vármegye volt (KLEIN 1939: 38–45).

E gondolatsort lezárva, amennyiben a hangjelölési megoldások fő sodrát tekintem, akkor a sztenderdizációs törekvések afelé tartanak, hogy az *e* hangok jelölése mögött a 17. század végi jegyzőkönyvben semmiféle nyíltságot-zártságot ne feltételezzek sem a rövid, sem a hosszú magánhangzók körében.

3. Dialektológiai kiindulópont. – A dialektológia felől nézve a kérdést: vizsgált településem (Szendrő) a keleti palóc csoportban (palóc régió keleti tömb) helyezkedik el. Közvetlen közelében a palóc régió több csoportja is megtalálható: középpalóc csoport (palóc régió középső tömb), Eger vidéki csoport (palóc régió déli tömb), Hernád vidéki csoport (palóc régió keleti tömb). Keleti, délkeleti irányban azonban településemtől nem áll távol két másik régió sem: a szabolcs-szatmári csoport (északkeleti régió), illetve a közép-tiszföldi csoport és a hajdú-bihari csoport (Tisza–Körös-vidéki régió) (MDial 2001: 5. melléklet). Ez utóbbi két régióval már csak azért is számolni kell, mert a palóc régió keleti tömbjétől közvetlenül délre és keletre egy átmeneti sáv kezdődik, és az egykori Borsod vármegye több települése – Szendrőtől eltérően – már nem a keleti palóc csoportba esne, hanem az előbb említett átmeneti sávba. Az előbbieken felsorolt nyelvjárási csoportokat és régiókat IMRE SAMU nyomán kiegészítettem; a Hernád vidéki csoportban külön kiemeltem Szikszót, minthogy e terület – környezetétől eltérő – *ě*-zésével is számolni kell (IMRE 1971: 358).

A vizsgálat tárgyát képező *e*-féle hangokra rátérve: a keleti palóc csoport a rövid zárt *ě*-t és nyílt *e*-t ismeri, a hosszú nyílt *ē*-t azonban nem. Szendrőtől távolodva azt látjuk a dialektusok 20. századi állapotát alapul véve, hogy az *e* hangok tekintetében e területtől nyugatra fekvő középpalóc mind a két rövid és mind a két hosszú *e* fonémát ismeri. Kelet felé haladva változatos a kép, Hernád vidékiben nincs meg az *e* : *ě* fonémaellentét, Szikszó környékiben megvan, és e keleti tömbben a hosszú nyílt *ē* hiányzik. Eger környékén ismét megvan a rövid *e* hangok szembenállása, hosszú nyílt *ē* viszont hiányzik. Tovább haladva pedig a hajdú-bihariban már csak a két köznyelvi *e* van (egy rövid és egy hosszú), a szabolcs-szatmári ettől csak az *é* diftongusos realizációjában különbözik (rövidfonéma-rendszere ennek is csak 7 tagú), a közép-tiszföldi azonban az *ě* : *e* szembenállást megkülönbözteti (hosszú magánhangzói közül hiányzik az *ē*) (MDial 2001: 282–92; IMRE 1971: 358). Ezeket a tanulságokat a 2. ábrán (Szendrő környéki területek rövid és hosszú *e*-féle hangjai) szemléltetem. E térkép a Magyar dialektológia 5. mellékletét alapul véve készült.

2. ábra

Szendrő környéki területek rövid és hosszú *e*-féle hangjai

A térképlapon ábrázolt áttekintésből az alábbi következtetés vonható le a vizsgálat tárgyát képező *e*-féle hangokra nézve: Szendrő környékén nagyobb eséllyel találkozunk a két rövid *e* fonémával, mint a két hosszúval, illetve az a tény, hogy a rövidfonéma-rendszer kétféle *e* hangot is ismerjen – ráadásul nagy megterheltséggel –, több irányból is táplálkozhatott (nyugat felől a középpalóc irányából, Szikszó és Eger környékéről, illetve a közép-tiszántúli csoportból is). Kevesebb esélye van a nyelvjárások 20. századi állapotát ismerve annak, hogy a hosszú nyílt *ē* tagja, megterhelt tagja legyen a rendszernek, *e* terület ma sem ismeri, illetve egyetlen forrásból táplálkozhat: a tőle nyugatra fekvő középpalóc irányából.

BENKŐ LORÁND nyelvjárástörténeti monográfiájában az újmagyar nyelvjárások korára (15–16. század fordulójától napjainkig) vonatkozóan azt állapítja meg, hogy nyelvterületünk északkeleti és keleti részén a *ē* ~ *e* közti – etimológiai alapon álló – fonetikai különbség kiegyenlítődött. Az *ē* és *e* egybeesésének fonetikai, területi és kronológiai vonatkozásait rendkívül nehéz megítélni, mivel nyelvemlékeink hangjelölésétől ezirányban szinte semmi segítséget nem várhatunk. A kiegyenlítődést a szerző részben hasonulások, részben helyzeti okokra vezeti vissza: vagy az történt meg, hogy a szótest *ē*, *e* hangjai hasonultak, fonetikailag kiegyenlítődtek (*berék* > *berek* ~ *bērék*), vagy az történt, hogy a hangsúlyos szótagok zárt *ē* hangjai nyíltabbá, a hangsúlytalan szótagok nyílt *e* hangjai zártabbá váltak (*szęg* > *szeg*, *mézes* > *mézēs*) (BENKŐ 1957: 91).

Végül nem elfeledkezve még egy fontos adalékról: a korábban említett sztenderdizációs törekvés mellett – ha időben előrehaladunk – még a felvilágosodás korában is számtalan kísérlet volt arra, hogy a zárt *ē* hang jelölését elterjesszék, pl. Kalmár György, Baróti Szabó Dávid, Kovács Ferenc, Versegly Fe-

renc és mindenekelőtt Vályi András e téren végzett munkásságára utalhatunk (BENKŐ 1963).

A hangjelölés sztenderdizálódó változatának és a nyelvjárási régióknak az összesítése után reálisnak tűnik az az alapfeltételezés, mely szerint a jegyzőkönyvben feltűnő *e* feletti íves mellékjel kísérlet az *e*, esetleg *é* hang valamely ejtési variációjának jelölésére. Természetesen a jegyzőkönyvben emellett az íves mellékjeles *é* betű mellett jelen van az *e* mellékjel nélküli formája is, illetve a mai *é* betű is, ahol a mellékjel egy dőlő ékezet.

4. A vizsgálat eredményei. – A jegyzőkönyv vélhetően korábbi példánya sokkal több esetben tartalmazza ezt a jelölést, mint a vármegyei jegyzőkönyvbe bemásolt változata: 249 eset áll szemben 72 esettel. Az arányok érzékeltetésére három kategóriába soroltam elsőként az adatokat, a három csoport kialakításában a vizsgálhatóság (illetve a vizsgálat akadálya) volt meghatározó szempont. Az első csoportot a magyar szavak és keresztnévek alkották, ezek esetében 185 jelölés áll szemben a bemásolt változat 53 jelölésével, tehát mintegy 78-22%-os a megoszlásuk. Latin szavak esetében (amelyeket megfelelő latin kompetencia hiányában nem kívánok megvizsgálni a továbbiakban) 35 jelölés áll szemben 14 jelöléssel, tehát százalékosan 71-29%-os a megoszlás. Végül tulajdonnevek közül a családneveket vettem külön kategóriába (ezeket nem tudom ugyanis vizsgálni, ebben az esetben a nyelvjárási kontrolladatok hiánya nehezíti a további vizsgálódást), ott 29 jelölés áll szemben 5 jelöléssel, tehát 85-15%-os a szembenállás. A két utolsó csoport példáitól eltekintve a jegyzőkönyv 185 adatával, illetve a vármegyei változat 53 adatával folytatódott a vizsgálat: ezeket további csoportokba osztottam két elv alapján, a tövek szempontjából egy csoportba kerültek az etimológiailag összetartozó szavak, a *tő* és az abból létrehozott származékszavak, illetve természetesen ha ugyanaz a szó többször fordult elő; de azonos csoportot kaptak a visszatérő formánsok is (pl. a *ban/ben* rag a különböző tövek után). Összességében 69-féle eset rajzolódott ki.

A példák összegyűjtése és a megfelelő csoportok kialakítása után a korra (17. század) és helyre (Borsod vármegye) vonatkozó nyelvtörténeti pótkompetencia kialakítása okozta a módszertani nehézséget. Elsődlegesen arra törekedtem, hogy nyelvjárási adatokkal vessem össze a jegyzőkönyvek *e*-féle hangokat tartalmazó alakjait. Természetesen nem lehet eltekinteni az etimológia eredményeitől és a mai magyar nyelvi adatok alapján levonható következtetésektől sem, azonban ezek hierarchiájában a nyelvjárási adatokra helyeztem a hangsúlyt. A nyelvjárási adatok, amelyek az *e* hangok megfelelő helyén (hangsúlyos szótagban, hangsúlytalan szótagban, szuffixum előtt vagy szuffixumban) az összevetést biztosították, a Magyar nyelvjárások atlaszának térképlapjairól és az Új magyar tájszótár megfelelői szócikkeiből származtak. A Magyar nyelvjárások atlasza esetében az adatok összegyűjtése lényegesen könnyebb volt, hiszen a kutatópontok közül Szendrőhöz az L-5-ös szuhogyi kutatópont állt a legközelebb. Szendrő 30 km-es körzetében 10 kutatópont adatait néztem végig alaposan, illetve igyekeztem az egyes térképlapokon azt is megfigyelni, hogy területünktől nyugatra, délre és keletre távolodva milyen tendenciák mutathatók ki. Az Új

magyar tájszótár adatai sokkal nagyobb sugarú körből származtak, mivel nagy volt a szórás, összességében egy 100 km sugarú kör adatait gyűjtöttem össze. A 69 vizsgált eset nem volt vizsgálható mindkét forrásban, illetve olykor egyikben sem. Az *é* graféma hangértékeit az 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat
Az *é* graféma hangértékei

hangértéke	érintett esetek száma (összesen 69)	szavak száma a jegyzőkönyv korábbi változatában	szavak száma a vármegyei jegyzőkönyvben
ĕ	15	63	20
e	29	68	18
e/ĕ	1	2	0
é	7	8	0
ē	1	8	0
?	16	35	15

A legfontosabb eredmény a táblázat első két sorában található, mely szerint lehet, hogy a nyílt *e*-zű esetek száma nagyobb az *ĕ*-vel szemben, azonban a szavak száma a jegyzőkönyv korábbi és a vármegyei jegyzőkönyvbe bejegyzett változatában fej fej mellett halad (63-68, 20-18 adattal). Az *é* graféma hosszú magánhangzós hangértékével érdemben nem kell számolni.

Biztosan zárt *ĕ*-zűnek minősítettem az *e* felül íves jelölését az *ĕgy* szóban és származékaiban (*ĕgyik*, *ĕgyütt*, *ĕgyéb*, *ĕgyyszer*), ennek eldöntésében a MNyA-nak térképlapjai segítettek (*egy*, *egyenként* és *egyszer*), a vizsgált terület kutatópontjai közül 9, illetve 8 esetben hangsúlyos szótagi helyzetben zárt *ĕ*-t mutattak.

Biztosan nyílt *e*-zűnek minősítettem azonban a *-ben* rag *ē* betűjét, hiszen a MNyA-nak a térképlapja is ezt igazolta (itt csak egy térképlapot lehetett megvizsgálni, a *kertben* térképlapot), illetve a mai nyílt magánhangzót tartalmazó *ban* változat is azt erősíti, hogy vele szemben szintén nyílt magánhangzót tartalmazó *ben* áll. E vizsgált rag esetében a nyílt *e*-zés etimológiai érvekkel is alátámasztható.

A zárt *ĕ* és nyílt *e* között nem lehetett dönteni a jegyzőkönyvben előforduló *nemzetes* szó kapcsán, illetve ezt kiterjesztve arra az esetre, amikor palatális, ill. labiális tőhöz kapcsolódik az *-s* melléknévképző. Az analóg példákra való hivatkozásomat a következőkben az indokolja, hogy vizsgálat tárgyává kívántam tenni azt a megállapítást, mely szerint toldalékmorfémák előtt a magánhangzó hangszínét a tő szabja meg. Számomra *e* hangjelölési kérdés kapcsán döntő mozzanat annak a megválaszolása, hogy a tő milyen mértékben, milyen elvek szerint határozza meg az előhangzó hangszínét. A probléma az volt, hogy az analogikusan bevonható szavak, pl. a MNyA-nak térképlapjai közül az *ecetes*, *enyves* nem ugyanazt az eredményt mutatta: az *ecetes* alapján inkább elképzelhető a zárt *ĕ* a tő egyébként nyílt magánhangzójától függetlenül (ez egybevág BENKŐ megállapításával, amely a kiegyenlítődést hangsúlytalan szótagban a zárt

ë irányába tartja lehetségesnek), az *enyves* alapján ugyanilyen nyílt *e* magánhangzót tartalmazó *tő* után nyílt *e* a képző előtt magánhangzó (a BENKŐ-féle hangsúlytalan szótagbeli kiegyenlítődésnek tehát ez a példa ugyanakkor ellentmond). Az *-s* melléknévképző előhangzójának vizsgálatakor megfogalmazódott, megoldandó kérdés általánosságban az, hogy szabad-e, érdemes-e formáns esetén más *tő*höz kapcsolódva a képzőt, jelet vagy ragot vizsgálni, hiszen olykor az eredmények egybevágtak, olykor pedig zárt *ë* és nyílt *e* tekintetében ellentétes következtetés levonására adtak alapot. Amennyiben elfogadjuk azt, hogy a *tő* nagymértékben befolyásolja az *e* hangszínét, és ebben a hatásban szabályszerűséget nem találunk, akkor a további vizsgálatban azzal kell számolni, hogy az elemezhető, más adatokkal összevethető alakok száma lényegesen lecsökken.

Az ívelt *é* betű *ë* hangértéke mellett döntöttem az *én* személyes névmás esetében, bár kevés tájnyelvi adatra támaszkodhattam, és azok sem álltak területileg közel (60–100 km között). Összességében az anyag azt bizonyította, hogy az *ë* hangértékkel érdemben nem kell számolni.

A vizsgált graféma *é* hangértékével pár esetben találkoztam, pl. az *édes* első szótagi, hangsúlyos magánhangzója esetében.

Nagy csoportot alkot azonban azok az eseteknek a száma, amelyekben tájnyelvi adat hiánya miatt nem lehetett döntést hozni. Többször fordultak elő (összesen 8 esetben) az *-e* simuló kérdőszócska adatai a szövegben, ám területileg is közel álló tájnyelvi adat hiányában nem hoztam döntést ebben a kérdésben (a táblázat kérdőjeles adatainak számát gyarapítja jelenleg). Ezek az adatok döntőek lehetnek majd a kutatás végén, hiszen ha megfelelő tájnyelvi adat nem is volt, de tudjuk, hogy Baróti Szabó Dávid az *ë* hang *é* betűvel való jelölését két szűk nyelvi térre korlátozza (1800): köztük az *-e* kérdőszócska feltüntetésére (BENKŐ 1963: 18). Miért ne számolhatnánk tehát azzal, hogy ezek az adatok a zárt *ë*-zö alakok számát gyarapítsák a statisztikában?

Az adatok megítélésének relatív voltát még egy példával szemléltetem: a *ser* adatot nyílt *e*-zönek kellett tekintenem, mert Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből az ÚMTsz. alapján a nyílt *e*-zés volt többségben, és csak szórványosan voltak adatok zárt *ë*-zö változatra. Vélhetően a *ser* is átbillenhet a zárt *ë*-zés oldalára, mint ahogyan Kalmár György 1770-ben megjelent *Prodromus*ából ezt sejthetjük, hiszen – BENKŐt idézve – az *ë*-t Kalmár nagy nyelvi pontossággal jelöli, példái között pedig ott szerepel a *sër* is (BENKŐ 1963: 4).

Lektori javaslat nyomán az alábbi kiegészítő statisztikával támasztom alá a véleményemet, mely szerint az első szöveg lejegyzője számára a vizsgált grafémaalak bizonyosan funkcióval rendelkezett. Egy-egy konkrét szóalakban megvizsgálva azt, hogy mely grafémát hányszor használják a literátusok, az alábbi összefüggés mutatható ki: az *egy* szóban és származékaiban (*egyik*, *együtt*, *egyéb*, *egyszer*) 11 esetben az első lejegyző az ívelt mellékjeles *é* grafémát használja, míg a második lejegyző ugyanezekben a helyeken ezt elhagyja, és a mellékjel nélküli *e* betűt rögzíti; 1 esetben mindketten *é* betűt írnak; 4 esetben pedig mindketten *e* jelölést használnak. A *nem* és *hanem* szavak esetében is elvégezve a vizsgálatot: 26 esetben az első lejegyző *é* grafémát használ, a második lejegyző mellékjel nélküli *e* betűt ír; 4 esetben fordított a helyzet, az el-

ső lejegyző használja a mellékjel nélküli, a második lejegyző pedig az ívelt mellékjeles változatot; 1 esetben mindketten *ě* grafémát írnak; 22 esetben pedig mindketten a mellékjel nélküli *e* betűt használják. Látszólagosan ez az utolsó adat megingathatná az ívelt mellékjeles *ě* betű differenciáló jellege kapcsán állítottakat, azonban a 22 esetből jelentős számban, 14 esetben az a helyzet, hogy az *e* grafémát követő nazálist a lejegyző nem írja ki, hanem a korban megszokott módon rövidíti, egy ívelt jellel helyettesíti. Ezzel pedig megmagyarázható, hogy az *e* betű felé ugyanezt a jelet – jellemzően csak ebben a helyzetben – már nem teszi ki.

5. További feladatok. – Korábbi gondolataimmal a kutatás folytatásának irányát is tulajdonképpen részben már kijelöltem, az elvégzendő teendőknek az összesítésével zárom tanulmányomat. Minthogy az alapkérdésre adott válasz, az íves mellékjeles *ě* betű esetében a zárt *ě*-zés és a nyílt *e*-zés lehetősége döntetlen, az első teendő véleményem szerint az adatok kontrolljának további biztosítása, az adott helyre és időre vonatkozó nyelvtörténeti pótkompetencia minél pontosabb, alaposabb megteremtése. A három pillér, amelyre eddig támaszkodtam (elsődlegesen nyelvjárási adatok, szükség esetén kiegészítve az etimológia és a mai magyar nyelv adataival) nem elegendő, a nyelvjárási adatok olykor egymásnak is ellentmondanak, tehát megerősítésükre a nyelvtanokban jelentkező *e*-ző és *ě*-ző példaanyag összegyűjtését lehet és szükséges megtenni. Megkülönböztetett figyelmet érdemelnek ebből a szempontból a 17. századi grammatikák, illetve azok a szerzők, akiknek nyelvi életrajza azt bizonyítja, korának nyelvi állapotát e régióban jól ismerték, így a miskolci születésű Vályi Andrászt említhetjük (BENKŐ 1963: 13). Úgy vélem, a pótkompetencia építéséhez mindenképpen hozzájárul, ha időben akár későbbi, felvilágosodás kori, *e*-zéssel kapcsolatos utalásokat gyűjtök össze, mintha csak a már említett három pillérre támaszkodnék az egyes konkrét szavak hangszíneinek eldöntésekor. Sőt azt gondolom, ez a negyedik pillér a többnyire 20. századi nyelvjárási adatok elé is helyezhető a hierarchiában, minthogy vizsgált korszakunkhoz időben közelebb áll.

A második teendő, hogy ki kell terjeszteni az összes *e* jelre a vizsgálatot: tehát a mellékjel nélküli, és a mai *é* betű dőlő ékezetes eseteire és példaanyagára is, mindaddig torzítanak az eredmények, amíg nem látható tisztán, hogy pl. a mellékjel nélküli *e* betű milyen hangértékekben jelentkezhetsz. Végül a harmadik feladat az, hogy a vizsgálandó jegyzőkönyvek számát is növelni kell, ebből a szempontból szerencsém van, hiszen rendelkezésemre állnak más források, amelyek hasonlóképpen jelölik az *e* betűket (tehát mind a három említett *e* jelre van bennük példa), és ráadásul ugyanerről az észak-borsodi területről, Szendrőből és Rudabányáról származnak. Több szöveg bevonása azért is szükséges, hogy végső soron arra a kérdésre is választ tudjak majd adni, hogy több kéz írására jellemző sajátosság-e az *e* felül íves jelzése. E közelebbiről megvizsgált jegyzőkönyv két változata véleményem szerint más-más literátustól származik, illetve időben korábbi, 1640–41-ből származó jegyzőkönyvekben is látom az *e* felül

íves jelzését; tehát megelőlegezhetem, több kéz írására lesz végső soron jellemző a használata a 17. századi Borsod vármegyében.

Kulcsszók: hangjelölés-történet, sztenderdizálódás, nyelvjárástörténet, tanúvallatási jegyzőkönyv.

A hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1965. Sopron megye nyelve a XVI. században. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1957. Magyar nyelvjárástörténet. Tankönyvkiadó. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1963. Mikor dőlt el az *ë* írásának sorsa? Magyar Nyelvőr 3–20.
- CSÍKVÁRI ANTAL szerk. 1939. Vármegyei szociográfiák V. Borsod vármegye. Vármegyei Szociográfiák Kiadóhivatala.
- DEME LÁSZLÓ 1959. A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU (szerk.) 1968–1977. Magyar nyelvjárások atlasza. I–VI.
- GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ 2007. Nógrád vármegye nyelve a XVII. században. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján.
- HEGEDŰS ATTILA – PAPP Lajos 1991. Középkori leveleink (1541-ig). Tankönyvkiadó. Budapest.
- IMRE SAMU 1971. A mai magyar nyelvjárások rendszere. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC (szerk.) 2003. Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó. Budapest.
- KLEIN GÁSPÁR 1939. Borsod vármegye és népességének története. In: CSÍKVÁRI (szerk.) 1939: 38–45.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet. In: KISS – PUSZTAI (szerk.): 281–300, 579–95.
- B. LŐRINCZY ÉVA – HOSSZÚ FERENC szerk. 1979–2010. Új magyar tájszótár. I–V. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- MDial = KISS JENŐ (szerk.) 2001. Magyar dialektológia. Osiris Kiadó. Budapest.
- NÉMETH MIKLÓS 2004. Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- PAPP LÁSZLÓ 1961. Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- RÉVAI VALÉRIA 2010. A nyelvhasználat szintjei a XVI–XIX. században Északkelet-Magyarországon. Iskolakultúra, Veszprém.

MIKLÓS GABRIELLA

miklos_gabriella@yahoo.com

ELTE BTK

Nyelvtudományi Doktori Iskola

Magyar Nyelvtudományi Doktori Program

Dialect and Standardization

The aim of this paper is to examine a record of testimonies from the 17th century. The main question is the use of a special grapheme: what kind of phoneme can be recorded with the help of this sign. There are arguments that confirm the distinctive feature of this grapheme: mainly from dialectological point of view. The research proves that the sign undoubtedly refers to short vowel (not a long one), but it was also shown that it can be either low or central vowel most of the cases. The control of data is primarily necessary in the research to make the final decision of sound-to-letter correspondence. The control must be based on grammatical works from the 17th and 18th century, these are the sources that can compensate the lack of historical competence.

Keywords: history of sound notation, standardization, historical dialectology, record of testimonies

MIKLÓS, GABRIELLA

A táncszók feldolgozásának lehetőségeiről

1. Bevezetés. – A táncszók a folklórműfajok egyik sajátos csoportját képezik. A *táncszó*, vagy másként *táncréjja*, *táncrigmus*, *ujjogtatás*, *hujjantás*, *kiabálás*, *rikótozás*, *rikogatás*, *tánckurjantás*, *réjja*, *csujtogatás* stb. – a Magyar Néprajzi Lexikon meghatározásában – tánc vagy lakodalmi vonulás közben spontánul felhangzó, a jókedvet kifejező, hangulatkeltő, ritmusos szó, illetve mondóka (MNL. *táncszó* a.). Rokonságot mutat bizonyos népköltészeti műfajokkal: a mondókákkal, csúfolókkal és a népdalokkal is.

A közelmúltban fejeztem be azt a munkát, amely az MTA BTK Zenetudományi Intézet Néptánc Osztályán őrzött cédulaanyagnak, PÁLFY GYULA mintegy 1500 cédulát tartalmazó hagyatékának rendszerezéséhez kapcsolódott. Ez a gyűjtemény főként a nyomtatásban megjelent példányok egybegyűjtése révén állt össze (PÁLFY 2004: 179), amelyeket PÁLFY GYULA több évtizedes munkája során tartalmilag rendezett is, és a tartalmi osztályozás eredményeiről tanulmányban számolt be (PÁLFY 2004). A táncszóktól elkülönítette a lakodalmi csujogatások csoportját. Ezek, bár sok esetben mutatnak szövegbeli hasonlóságokat, azonosságokat a táncalkalmakkor rikoltozott táncszókkal, más közegben, más funkcióban használják azokat. A lakodalmi csujogatások elsősorban a lakodalmi menetben hangzanak el, tartalmukban az esküvő, a lakodalom, a menyasszony és a vőlegény házasságával kapcsolatos közlendőket emelik ki, utalva az alkalomra, a párválasztásra, a házasság eseményére. A szűkebb értelemben vett, táncalkalmakkor rikoltozott táncszók sok esetben hangszeres kíséret, tánczene alatt hangzanak el, ezáltal ritmusuk, tempójuk kötött, hiszen alkalmazkodniuk kell a zenéhez, a zenei jellemzőkhöz, és tartalmukban is nagyobb változatosságot mutatnak.

A fentieket szem előtt tartva a kétféle csoportot elkülönítve, eddigi munkám során a lakodalmi csujogatásokat nem, csak a szűkebb értelemben vett (azaz PÁLFY GYULA gyűjteményében a lakodalmi csujogatásoktól elkülönített) táncszókat, mintegy másfél ezer cédulát dolgoztam fel. Megállapításaim főként erre a csoportra vonatkoznak.

Elsőként a táncszók általános, tartalmi-formai jellemzőiről szólok, tárgyalva az eddigi néprajzi osztályozások szempontjait is. A tanulmány nagyobb részében a vizsgálat néhány lehetőségét vázolom fel: főként a dialektológiai és a pragmatikai megközelítés lehetőségét (megemlítve a funkcionális-kognitív szempontot). Az utolsó pontban a műfajjal kapcsolatos észrevételeket írom le. Fő szempontja a lehetséges jövőbeni vizsgálatoknak a pragmatikai-funkcionális irány lehet, ezért dolgozatomban ennek tárgyalása kiemelt szerepű.

2. A táncszók és rendszerezésük. – A táncszó legegyszerűbb formája a kurjantásszerű egy-két szótagos indulatszavak ismételtetése, például „uccu, hajrá, nosza, hopp” (MNL. táncszó a.). A PÁLFY-anyagban ilyenek például a „Haj, haj, haj, haj!”, „Hagya, gyagyagya!”, vagy a táncszók elején vagy végén csujogatott „ijuju, jujuju”, „ij-hu, hu-hu-hu” típusú szavak (vö. RÉTHEI-féle *réják*: RÉTHEI 1906: 100). Ilyenekkel már a 17. századi kéziratos énekanyagban is találkozunk, például a „hajda hopp, hajda!” alakkal a Vásárhelyi daloskönyvben: „Hajda hopp, hajda! / Minden azt mondja: / Enyim kis Kata, / Tied Borbála.” (PESOVÁR 2003: 36). A tánckurjantás fejlettebb formájában általában kétsoros, ritkábban több soros, rímes, szellemes, tömör fogalmazású szöveg. Kötött ritmusával és a természetes beszéd hangsúlyától, valamint a rigmusmondástól is eltérő előadásmódjával átmenetet alkot a recitáló dallamok és a rigmusszavalás között. Sajátos, emelt hanghordozással, kiáltásszerűen recitálva adják elő. Egyénileg vagy csoportosan, sokszor egymásnak felelgetve hangzanak el, főként a szövegtelen, hangszeres zenéjű táncoknál (MNL. táncszó a.).

Legfőbb funkciójuk a szórakoztatás igénye mellett a közösség előtti véleménynyilvánítás, az egyéni sérelmek, a szomorú vagy vidám érzelmek művészi formában való közlése (BÉKÉSI–VARGA 2008).

A táncszók több szomszédos nép kultúrájában és nyelvében is megtalálhatók. A Kárpát-medencében például a szlovákság kultúrájában a lakodalmi vonulások alkalmával csujogattak. Hasonló a román strigături, chiuíturi műfaja (MNL. táncszó a.). Valószínűsíthető, hogy az egymás mellett élő nemzetiségek hatnak egymásra, például a magyar-román együttélés hatásának egyértelmű bizonyítéka sok zenei, tánc típus-, táncmotívumbeli, népköltészetbeli stb. hasonlóság vagy egyezés. A műfajok átvételében éppúgy látjuk az együttélés hatását, mint például a dallamok, szövegek átvételében, erre sok példát hozhatnánk a népzene kutatás eredményeiből merítve. Az itt tárgyalt műfaj hasonlósága tehát több más jelenség mellett bizonyítéka lehet az együttélés kölcsönhatásának is.

Néhány kísérlet született eddig a táncszók osztályozására, például FÜLEMILE ÁGNES 1984-ben megjelent Kísérlet a táncszók formai és tartalmi rendszerezésére című írása (FÜLEMILE 1984), és PÁLFY GYULA A táncszók tartalmi osztályozása című tanulmánya (PÁLFY 2004). Ezek a folklorisztikai elemzések jellemzően a szemantikai szempontokat tartják szem előtt.

A fent említetteknél korábbi csoportosítás a Magyar Néprajzi Lexikon néhány csoportja: 1. táncra vonatkozók (férfi- vagy páros táncra, táncpartnerre, zenére, táncmódra, jó és rossz táncosra, másfalusiak táncára, a tánc körülményeire stb.): *Karikára legények, / betyárosan verjétek, / Itt vagyok én, segíték.* 2. szerelmi-udvarló tartalmúak: *Szép a tavasz, szép a nyár, / Szép, aki előttem jár. / De aki előttem jár, / Még az éjjel vélem hál.* 3. évődő-csúfolódó szövegek: *Válaszúti leányok, / Cukorporos a szájok. / Bonchidai legények, / Mind lenyalják szegények.* Speciális csoportként a lakodalmi táncszók és kurjantások csoportja is megjelenik (MNL. táncszó a.).

FÜLEMILE ÁGNES mintegy 400, általa gyűjtött táncszó alapján vonja le következtetéseit. A formai kérdéseket illetően kitér a sorok, szótagok számára, a rím kérdésére, a rendszerezésben pedig a következő tartalmi csoportokat hatá-

rozza meg: 1. szerelemmel, házassággal foglalkozók; 2. tánccal foglalkozók; 3. csúfolók; 4. bánattal, szegénységgel foglalkozók (kesergők); 5. borral, ivással foglalkozók; 6. átok és áldás tartalmúak; 7. egyéb (FÜLEMILE 1984: 61–2).

PÁLFY GYULA csoportosítása bővebb, alapelve, hogy főcsoportokra és alcsoportokra osztja a táncszókat. A főcsoportok a következők: 1. tánc előtt; 2. táncra biztató; 3. test, öltözet; 4. ivás, tánc, mulatás; 5. tánczene, tánczenész; 6. marasztalás; 7. szerelem; 8. öreg-vén; 9. szabadszájúság; 10. átkok; 11. házasság; 12. kérkedő-dicsérő; 13. szociális tartalmú; 14. filozofikus tartalmú; 15. csúfolkodó, gúnyos, ironikus; 16. lírai dalszöveg; 17. egyelőre beoszt(hat)atlan, vegyes; 18. tipikus lakodalmi kurjantás (PÁLFY 2004: 179).

Az utolsó csoport jelenti a korábban említett, külön csoportként kezelt lakodalmi csujogatások típusát. A főcsoportokat további alcsoportokra osztja, így például az első főcsoportot (1. Tánc előtt) a következőkre: 1.1. Tánc, bál... bejelentése (személytelen); 1.2. Engedélykérés (táncra, ott-tartózkodásra); 1.3. Figyelmeztetés ígéret betartására; 1.4. Fölkérés. Az 1.4. alcsoport (miként más alcsoportok) alá további alcsoportokat is rendel: 1.4.1. egy- vagy összefüggő kétsoros; 1.4.2. nem összefüggő kétsoros (PÁLFY 2004: 181).

A PÁLFY-féle csoportok a szemantikai kategóriákat illetően igen részletes osztályozást adnak. Egy-egy alcsoportba sok esetben csak egy-két táncszót sorol, ami megkérdőjelezi az alcsoportosítás jogosultságát. Például a 3. Test, öltözet csoporton belül a 3.1. Testtartás, a 3.2. Haj és a 3.3. Ruházat alcsoport csupán két-két táncszót tartalmaz, a 3.4. Lábbeli ellenben kilencet (PÁLFY 2004: 183), ez utóbbi „bőség” – tekintve hogy a táncolásban a láb, így a csizma is kiemelt szerepű – indokolt. A főcsoportok véleményem szerint jól használható elkülönítést adják a táncszók tartalmi osztályainak. Az alcsoportok a nyelvi kérdéseket illetően válnak számomra érdekessé, mivel azok sok esetben a közlés irányáról, tartalmáról, formájáról adnak támpontokat. Például 11. Házasság főcsoportnál elkülöníti a 11.1. Párválasztásra utaló, a 11.2.1. Házasodásra biztató, a 11.2.2. Ne házasodj, a 11.3. Házasokat bosszantó, ezen belül a 11.3.1. Férfit és 11.3.2. Nőt bosszantó kategóriákat, valamint a 11.4. Házasságán kesergő és a 11.5. Házasokat félreállító alcsoportokat (PÁLFY 2004: 194–5). Ezek az alcsoportok fontos információkkal szolgálnak, hiszen a közlés szándéka szerint (pozitív-negatív befolyásolás, bosszantás stb.) és nemek szerint is kategorizál. Ezek szociolingvisztikai szempontból is érdekesek lehetnek, illetőleg pragmatikai vizsgálatokhoz adhatnak támpontokat.

Láthatjuk, a fenti írások a tartalmi osztályozásra fektetik a hangsúlyt, kevésbé foglalkoznak a formai jellemzőkkel, és a funkcionális kérdéseket nem tárgyalják. A lexikonok (MNL., NTL.) részletesebben írják le a táncagyománnyal kapcsolatos kérdéseket, megemlítik a műfaj kapcsolatát más folklórműfajokkal,

de leginkább a formai elemzésre fektetik a hangsúlyt (tempó, szótagszám, sorhosszúság, ritmus, előadásmód). A használatra, a funkcióra vonatkozóan csak elvétve találunk a szakirodalomban adatot. Például KALLÓS ZOLTÁN néhány észak-mezőségi faluban lejegyzett tánc- és lakodalmi kiáltás kapcsán kiemeli a csúfolódás és más érzelm kifejezésének funkcióját (KALLÓS 1972), HORVÁTH ISTVÁN pedig a magyarózdiai táncalkalmait írja le, majd megadja a közlés szándéka szerint a *kátázás* (kiáltozás) néhány csoportját, ezek: *helyet kérők*; *bíztatók*; *szerelemre csalogatók*; *érzelmeket, helyzeteket közlők*; *gúnyolódók* (HORVÁTH 1980). A használat körével, a funkcióval kapcsolatban találunk még néhány példát más szerzők munkáiban is (I. BORBÉLY 1891; GÖNCZI 1900; KISS 1937; KALLÓS 1964; PÁLFY 1987).

Részletes, egy-egy témakört kimerítő elemzés azonban eddig alig történt a táncszók használatát, kultúrába, néphagyományba ágyazottságát illetően. Figyelemre méltó BÉKÉSI TÍMEA és VARGA SÁNDOR *Kiáltott rigmusok és használatuk Visában* című tanulmánya (BÉKÉSI–VARGA 2008), amelyben egy mezőségi falu, Visa táncagyományában élő rigmusok használatával kapcsolatban tesznek fontos megállapításokat. Korábbi tanulmányukban (BÉKÉSI–VARGA 2006) is kifejti a vizsgált anyag kapcsán a *táncszó* terminussal kapcsolatos aggályait, miszerint a szövegek leggyakrabban nem tánc közben, hanem egyéb alkalmakkor (lakodalom, kaláka stb.) hangzanak el, és legtöbbször nem is kötődnek a tánchoz vagy a zenéhez, így a *kiáltott rigmus* kifejezést megfelelőbbnek tartják a jelenség meghatározására. Sok adatközlői szöveget közölnek, amelyekből nemcsak a *rikoltozás* és a *vagdalkozás* jelenségének funkcióbeli elkülönülése is kibontakozik, hanem számos más, használatot leíró megállapítás is megfigyelhető. Például annak leírása, milyen helyzetekben hangozhattak el obszcén szövegek, milyen szövegeket milyen céllal, milyen kommunikációs helyzetben rikoltoztak (vizsgálják a funkciót, a közösségi és az egyéni igényeket, közlési szándékokat stb.), és részletesen tárgyalják például a szövegvariálódás, szövegalkulás témakörét is, adatközlői beszámolókkal alátámasztva (BÉKÉSI–VARGA 2008). Ez utóbbi témakör a műfaj folklórbeli helyének meghatározásához is közelebb vihet.

3. A dialektológiai vizsgálat lehetőségeiről. – A táncszók közlésében nagy számban vannak jelen különböző nyelvjárási alaktani jelenségek, néhány jelenségre szükségesnek tartom felhívni a figyelmet. Sok táncszó például a székely nyelvjárási régióból való. Az udvarhelyszéki nyelvjárás egyik legjellemzőbb sajátossága az *ö-zés* (JUHÁSZ 2003: 303), amelyre a táncszóanyagban is találunk példákat:

*Ha kijetők megöngednék,
Kettőt hármat büllentenék.* (MNGY 11–12: 446)

*Ugyan bizony Ferenbá,
Ha nem bányák kigyentők,
Itt lötyögök, fityögök,
Egyet kettőt köhintök.* (MNGY 11–12: 444)

*Édös hugom! most ideje,
Velem járni ne röstö'je.* (MNGY 11–12: 448)

*Hadd mönjön hadd! ê ne hadd,
Ne ingadgyon az inad.* (MNGY 11–12: 449)

*Éget ingöm a szömöd,
Rólam mégis ê ne vödd.* (MNGY 11–12: 445)

*Mennyi lèán mind szeretöm,
Ojan az én természetöm.* (MNGY 11–12: 453)

Az ö-ző alakok mellett nagy számban találunk más nyelvjárási jelenségeket is, ilyen például az *a*-zás (adatok Miriszlóról és Magyarlapádról), az *i*-zés vagy az *a* után *o*-zás:

*Igazítsad jól a lábad,
Tíz farsangja, hogy már járad.* (MNGY 7: 365)

*Fardiccs rózsám engemet,
Mint a malomkereket.* (MNGY 7: 363)

*Karikára, legínyék, na Pikó,
Huszárosan verjétek, na Pikó!* (MNT III/B: 360)

*Uccu, idës nadrágom,
Van még otthun vagy három.* (MNGY 14: 123)

*Azír ettem karalábét,
Hogy a lábom járjon prádét.* (MNGY 14: 122)

*Ha igazán nem járod,
Száradjon el a lábod!* (KONSZA 1955: 470)

*Járd ki lábam ne hibázz,
Mer engem a hideg ráz,
Egyik lábam kijárjo,
A másik elhibázso.* (KALLÓS 1964: 248)

A kutató kompetenciája befolyásolja ugyan a szöveglejegyzés fokát, de a példák jól mutatják, hogy alapvető igény van a nyelvjárási hangok írásbeli jelölésére. Fontos ez nemcsak a lejegyzés pontosságára való törekvés szempontjából, de sok esetben nélkülözhetetlen is, például a sorvégi hangok megtartásával lehet csak megőrizni a rímet (a példákban: *szeretöm* – *természetöm*, *járod* – *lábod*).

A nyelvjárási hangtani, alaktani változatok mellett találunk a szövegekben tájszavakat is, ilyenek például: *bordica*, *büllent*, *lankalik*, *csicsi*, *purde*, *fersing*, *gardonyos* stb. Az erdélyi területeken feljegyzett táncszók között román jöve-

vényszavak és idegen szavak is megjelennek. Például a *katrinca* 'egy fajta kötény' (ro. *catrință*), *pánkó* 'fánk' (ro. *pankovă*), *fáta* 'lány' (ro. *fată*), *bisziók* 'bazzsalikom' (ro. *busuioc*), *minuta* 'perc' (ro. *minut*), *berbécs* 'kos' (ro. *berbec*), *pakulár* 'juhpásztor' (ro. *păcurar*), *kumnáta* 'sógornő' (ro. *cumnată*), *mölíga* 'puliszka' (ro. *mămăligă*).

A tájszavak és idegen nyelvi elemek vizsgálata tehát szintén érdekes szempont lehet egy esetleges vizsgálatban, hiszen árnyalhatják például az egymás mellett élő népek nyelvi kölcsönhatásairól szóló ismereteinket, és kiegészíthetik a tájszótárakban fellelhető anyagot is.

4. Pragmatikai kérdéskör. – A pragmatika tágabb felfogása a szigorú grammatikai kötöttségű magyarázaton túl szélesebb összefüggésrendszerben értelmezi a kutatási területét. Egy vizsgálat így azt eredményezi, hogy olyan kérdések is megfogalmazódnak, amelyek más nyelvészeti diszciplínák – például a szociolingvisztika, a pszichológia vagy a nyelvészeti antropológia – felé közelítik a pragmatikát (TÁTRAI 2011: 14). Véleményem szerint főként ebben a funkcionális keretben érdemes megközelíteni a táncszók vizsgálatát, hiszen – ahogy a rendszerezésben már utaltam rá – nem hagyható figyelmen kívül, hogy a szövegek milyen kulturális közegben keletkeztek. Jelen írásomban csupán néhány lehetőségre szeretném felhívni a figyelmet, egy-egy kérdés részletes vizsgálata a jövőbeni feladatok közé tartozik.

A táncra buzdító csujogatások csoportjában például megfigyelhetjük a buzdítás jellegzetes nyelvi eszközeit, ilyenek a felkiáltások, a megszólítások, az indulatszavak vagy a felszólító mód uralkodó jelenléte, a különböző stíluseszközök használata (ismétlés, fokozás, megszemélyesítés). Néhány példa:

*Hucza Sára, isten lánya,
Gyere velem egy pár táncra!* (KONSZA 1955: 471)

*Járjad, járjad hajnalig,
Míg a csizmád lankalik!* (BERZE NAGY 1940: 756)

*Ne bocsásd, forgasd meg,
A tempóját úgy add meg!* (KÓSA 1979: 244)

Ej, haj, Lina, lábad ide-oda! (LUGOSSY 1954: 134)

*Fogd'sza meg, forgasd meg,
Téritgesd meg, lógasd meg!* (KONSZA 1955: 470)

*Cú ki, bocskor, ne suttogj,
huva küldlek, ne dumnogj.* (HORVÁTH 1980: 363)

*Hó te Gyurka, hó te, hó,
Ne szökjél úgy, mint a ló!* (KONSZA 1955: 471)

*Rugg ki lábam, rugg' ki most,
Édes borom segéjj most!* (MNGY 11–12: 436)

A nyelvi elemek, szerkezetek egyértelműen utalnak a szituációra, amelyben a közlés elhangozhat. Például az egyik táncos megszólítja a másikat (*hucza, Sára; hó te Gyurka*), felszólítja a táncra a táncpartnerét vagy egy harmadik személyt (*járrad, járrad hajnalig...; fogdsza meg, forgasd meg...*). A felszólítás utalhat páros táncra és férfitáncra is (a „*Rugg ki lábam...*” kezdetű táncszó például valószínűleg férfitáncsal kapcsolatos buzdítás, hiszen a lábfigurázások, cifrázások, rúgások elsősorban a virtuóz férfitáncokra jellemző motívumok).

Jelen dolgozatban csupán érzékeltetni kívánom, milyen szempontok merülhetnek fel, ha a grammatikai-formai jelenségeken keresztül, a szöveget alapul véve a kontextust is elemezni kívánjuk. Fontos, hogy kinek, mikor, miről, miért, hogyan stb. hangzik el egy-egy táncszó. Egy ilyen jövőbeni vizsgálatba például olyan szociolingvisztikai szempontok is beletartozhatnak, mint például a férfi és a női közlés sajátosságai: van-e különbség a szövegekben, attól függően, ki kinek célozza az adott táncszót, ez hogyan írható le stb.

A már említett, visai adatközlők beszámolóin alapuló tanulmány (BÉKÉSI–VARGA 2008) jó példáját adja az olyanfajta elemzésnek, amely figyelembe veszi a kommunikációs helyzeteket, a kulturális közeget. A szerzők leírják a rigmusok használatának alkalmait (lakodalom; különböző táncalkalmak: *kicsitánc, nagytánc, bál*; társasmunkák: *kaláka, kalákatánc*; megrendezett táncfilmezések), emellett a táncszók elsajátításának és a szövegalkotásnak a folyamatát is részletesen tárgyalják. PÁLFY GYULA anyagában is megfigyelhető egy-egy táncszó szövegének variálódása, sok esetben egy-egy gyűjtés anyagában kimutatva. Mindez feltehetően azzal a jelenséggel van összefüggésben, amit BÉKÉSI TÍMEA és VARGA SÁNDOR a következőképpen ír le: „A legtöbb jó *rikoltozó* asszony azonban az interjúk során kiemelte a saját alkotói szerepét. Ilyen esetekben legtöbbször arról van szó, hogy az általuk ismert szövegpaneleket egy improvizációs szabályrendszert követve, aktualizálva egymáshoz illesztették. [...] A meglévő szövegpanelek felhasználásával költenek új szövegeket saját célra vagy megrendelésre. A jól sikerült alkotások beépülnek a köztudatba, amíg aktualizálhatók, továbbélnek, s ha már nem, kiesnek a használatból. Ilyenformán tehát a szövegkészlet folyamatosan változik a specialisták tudásának, illetve a közösség igényeinek, valamint az adott helyzetnek megfelelően” (BÉKÉSI–VARGA 2008). Megkerülhetetlen tehát egy esetleges jövőbeni vizsgálatban az aktualizálás szempontjának figyelembe vétele. Ahogy például a népdalokban is fellelhetjük a variációkat, úgy a táncszókban is szükséges vizsgálni, milyen változatok élnek, illetőleg mi a változás, változatosság oka, ismérve. Ha a szövegalkotás folyamata is figyelmet kap a vizsgálatban, és feltesszük (funkcionális megközelítésben), hogy szoros a kapcsolat a nyelvi szerkezetek és a szerkezetek megvalósulásai, a példányok között (TOLCSVAI 2011: 13), túllépünk a formális leíráson, és elérkezünk a jelenségek funkcionális-kognitív jellemzőit is figyelembe vevő vizsgálatához. A PÁLFY-gyűjteményből csupán egy csokrot kiemelve szeretném felhívni a figyelmet az aktuális szerveződésre:

*Úgy táncolnak Kidébe',
Mind a légy a cibrébe!*

*Úgy táncolnak Dobokán,
Mind a balha tű fokán.*

*Úgy táncolnak Rekecén,
Mind a tetű kemencén.*

*Úgy táncolnak Lekencén,
Mind a macska kemencén! (Borbély 1891: 245)*

A példákban – kognitív szemantikai megközelítésben – a fogalmi szerkezet állandó, de különböző módon (például az ÁLLAT fogalom a légy, bolha, tetű, macska főnevekkel, a HELY fogalom a cibre, tű foka, kemence kifejezésekkel) van kifejezve attól függően, mit tart fontosnak a beszélő. Ez a variálódás feltételezhetően összefüggésben van a fent leírt „improvizációs szabályrendszer követésével”, és nyilvánvaló az is, hogy a rím kiemelt szerepet kap a szövegalkotásban, -szerveződésben. Érdekes lenne a jövőben ilyen tárgyú, részletes elemzéseket végezni, a kognitív szemantikai kutatások eredményeinek felhasználásával. Tárgyalni lehetne ebben a keretben például a figyelem irányításának, a fókuszának, a nézőpontnak témakörét is.

5. A műfaj kérdésköre. – A táncszók más népköltészeti műfajjal is rokonságot mutatnak, főképp a népdalokkal, a rigmusköltéssel, a mondókákkal. PÁLFY GYULA gyűjteményében például a következő táncszók, illetőleg ezek variánsai a *l s z ö v e g k é n t* is megtalálhatók a magyar népköltészetben (a cédulákon a sok esetben meg is található a „dalszövegként is” megjegyzés):

*Piros rózsza levél nélkül,
most vagyok szerető nélkül. (JUNG 1978: 201)*

*Édesanyám gyöngyvirága,
én vagyok a legszebb lánya. (JUNG 1978: 198)*

*Vót szeretőm, de elhagyott,
Szebbre vágyott, mint én vagyok.
Szebbre vágyott, de nem kapott,
Még olyant se, mind én vagyok. (KALLÓS 1972: 108)*

*Gyere rózsám gyere már,
Mert a szívem téged vár.
Téged ohajt, téged vár,
Téged csókolni nem kár. (PÁLFY 1987: 278)*

*Vékony cérna, kendőrszál,
jaj, de kicsi maradtál. (JUNG 1978: 202)*

*Piros alma csutája,
sebës a babám szája.* (JUNG 1978: 198)

*Édes volt az anyám teje,
Keserű a prófont bele!* (KONSZA 1955: 468)

*Elesett a lúd a jégen,
Majd felkel a jövő héten!* (KONSZA 1955: 467)

Az egyezések, hasonlóságok nyilvánvalóan adódnak abból is, hogy a két műfaj sokszor hasonló funkcióban, zenei kíséret mellett jelenik meg. Egy adott tánczenei műfajban például az adott ritmus, szótagszám olyan „állandó” jellemzők, amelyek befolyásolják a népdalok és táncszók szövegeit, hasonlóságokat, egyezéseket szülve. Feltételezhető, hogy az azonos környezetben, azonos motivációval elhangzó szövegek egyik-másik műfaj részévé válhatnak, oda-vissza hatással, azaz népdalszövegből válhat táncszó, vagy táncszóból népdal. Mindennek vizsgálata alapos népzenei ismereteket igényel. Érdeemes lenne megvizsgálni az említett műfajok között az átjárás, a kölcsönzés témakörét is.

A népdalok mellett adott esetben a csúfolókban is ugyanazt a közlési szándékot láthatjuk, mint a csúfolódó táncszókban. Például a *Juca néni lábaszára / Olyan mint a pipaszára.* (MNT III/B 357) táncszó szinte ugyanazt a csúfolódó közlési szándékot fejezi ki, mint a *Fogatlan bába, / Bújj a fáskamrába!* (MN. V. 594) csúfoló szöveg. Mindkettőben egy-egy testrész a kifigurázás tárgya (pipaszár láb és fogatlanság). Ezek nemcsak tartalmukban, de szerkezetükben, felépítésükben (rím, szótagszám) is hasonlóságot mutathatnak. A kisebb, alkalmi rigmusok között, a csúfolók mellett tárgyalja a műfaj kérdéseit KATONA IMRE is, hangsúlyozva, hogy bizonyos táncrigmusok dalként és közmondásként is előfordulnak (KATONA 1955: 83). VOIGT VILMOS is a rigmusok egyik típusaként írja le a táncszókat, amelyek a lírai dalokhoz és a proverbiumokhoz egyaránt közel állnak (VOIGT 1998: 317). BÉKÉSI TÍMEA és VARGA SÁNDOR megjegyzi, hogy hiányoznak a történeti jellegű és nemzetközi összehasonlító jellegű kutatások, amelyekkel a táncszók folklórműfajok között elfoglalt helyét pontosan meg lehetne határozni. Tanulmányukban az előadásbeli és formai jegyek alapján a visai szövegekre a „kiáltott rigmus” megnevezést alkalmazzák (BÉKÉSI–VARGA 2008). Kíváncsú volna tehát a műfajiságra vonatkozó, a kérdéskört tisztázni kívánó vizsgálat is.

6. Záró gondolatok. – Tanulmányomban egy olyan kutatási területre kívántam betekintést nyújtani, amely eddig kevés figyelmet kapott a tudományos vizsgálatokban. Tekintve, hogy PÁLFY GYULA hagyatékával való ismeretségem új, legfőbb célom csupán az volt, hogy meghatározzak néhány kérdéskört, amelyek az anyag feldolgozása során merültek fel bennem. Ezeket a kérdéseket, felvetéseket a jövőbeni vizsgálatok módosíthatják.

A gyűjtemény számszerűen is bővíthető: 2013-ban, mintegy 100 évvel az első kötet kiadása után jelent meg a KRIZA JÁNOS és gyűjtőinek kiadatlan anyagából összeállított Vadrózsák második kötete, amely 791 további táncszót közöl (KRIZA 2013: 274–367) néhány mondóka és rigmus mellett. Érdemes lenne ezzel a nagy mennyiségű anyaggal bővíteni PÁLFY GYULA hagyatékát, a tartalmi csoportokhoz való rendeléssel.

Mindazonáltal a legfontosabb irány – véleményem szerint – a pragmatikai-funkcionális megközelítés lehet. A tartalmi osztályozáson felül igen fontos szempont az, hogy milyen kontextusban, milyen használati körben jelennek meg a táncszók, és ezeknek mik a nyelvi jellegzetességei. A nyelvi jellemzők alapján történő pragmatikai leírás tehát elsőrendű feladatnak tűnik.

PÁLFY GYULA közel másfélezer tételes táncszógyűjteménye a közeljövőben a nagyközönség számára is elérhető lesz az interneten, az MTA BTK Zenetudományi Intézet Néptánc Tudásbázis című weboldalán a http://db.zti.hu/neptanc_tudasbazis elérési felületen. Így – reményeink szerint – az igényeknek megfelelően lesz kereshető és megtalálható a teljes anyag minden érdeklődő számára.

Kulcsszók: táncszók, kutatástörténeti áttekintés, dialektológiai megközelítés, pragmatikai funkció, kontextus.

A hivatkozott irodalom

- BÉKÉSI TÍMEA – VARGA SÁNDOR 2006. Táncszók használata egy mezőszégi faluban. In: EKLER ANDREA – MIKOS ÉVA – VARGYAS GÁBOR (szerk.): Teremtés. Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére. Studia Ethnologica Hungarica VII. L'Harmattan Kiadó. Budapest. 291–310.
- BÉKÉSI TÍMEA – VARGA SÁNDOR 2008. Kiáltott rigmusok és használatuk Visában. Folkszemle 2008 június. http://www.folkradio.hu/folkszemle/varga_tancszok/
- BERZE NAGY JÁNOS 1940. Baranyai magyar néphagyományok. 1. kötet. Kultúra. Pécs.
- BORBÉLY SÁNDOR 1891. Az aranyosszékiek táncza. Ethnographia II. 6. sz. 243–6.
- GÖNCZI FERENC 1900. Göcseji lakodalmi kurjantások. Ethnographia XII. 131–7.
- FÜLEMILE ÁGNES 1984. Kísérlet a táncszók formai és tartalmi rendszerezésére. In: BALÁZS GÉZA – HÁLA JÓZSEF (SZERK.): Folklor, életrend, tudománytörténet. Tanulmányok Dömötör Tekla 70. születésnapjára. MTA Néprajzi Kutató Csoport. Budapest. 59–69.
- HORVÁTH ISTVÁN 1980. Magyarózdai toronyalja. Írói falurajz egy magyar faluról. Helikon Kiadó. Budapest.

- JUHÁSZ DEZSŐ 2003. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: KISS JENŐ (szerk.): Magyar dialektológia. Osiris Kiadó. Budapest. 262–324.
- JUNG KÁROLY 1978. Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások. Forum Kiadó. Újvidék.
- KALLÓS ZOLTÁN 1964. Táncagyományok egy mezősi faluban. Tánc tudományi Tanulmányok 1963–1964. Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata. Budapest. 235–52.
- KALLÓS ZOLTÁN 1972. Tánc- és lakodalmi kiáltások. In: LÉTAY LAJOS (szerk.): Utunk évkönyv 1973. Intrep. Poligrafică. Kolozsvár. 106–21.
- KATONA IMRE 1955. A magyar népköltészet és a rigmus. In: KATONA IMRE – SIMON ZOLTÁN – VARGA IMRE. A rigmusköltészet. Tanulmányok. „Művelt Nép” Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó. Budapest. 21–116.
- KISS GÉZA 1937. Ormányság. Sylvestor Rt. Budapest.
- KONSZA SAMU 1955. Háromszéki magyar népköltészet. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó. Marosvásárhely.
- KÓSA LÁSZLÓ 1979. Rozmaringkoszorú. Szlovákiai magyar tájak népköltészete. Madách Kiadó. Bratislava.
- KRIZA JÁNOS 2013. Vadrózsák. Erdélyi néphagyományok. Második kötet. Kriza János és gyűjtői körének szétszórta hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlést teszi Olosz Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság. Kolozsvár.
- LUGOSSY EMMA 1954. 39 verbunktánc. Zeneműkiadó. Budapest.
- MN. V. = VARGYAS LAJOS főszerk. 1988. Magyar Néprajz V. Népköltészet. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- MNGY 7. = MAILAND OSZKÁR szerk. 1905. Magyar Népköltési Gyűjtemény 7. kötet. Székelyföldi gyűjtés. Athenaeum. Budapest.
- MNGY 11–12. = KRIZA JÁNOS 1911. Magyar Népköltési Gyűjtemény 11–12. kötet. Vadrózsák. Athenaeum. Budapest.
- MNGY 14. = SZENDREY ZSIGMOND (szerk.) 1924. Magyar Népköltési Gyűjtemény 14. kötet. Nagyszalontai gyűjtés. Athenaeum. Budapest.
- MNT III/B = KISS LAJOS – LUGOSSY EMMA (szerk.) 1956. Magyar Népzene Tára III/B kötet. Lakodalom. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- MNL. = ORTUTAY GYULA (szerk.) 1977–1982. Magyar Néprajzi Lexikon. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- NLT. = PÁLFY GYULA (szerk.) 1997. Néptánc kislexikon. Planétás Kiadó. Budapest.
- PÁLFY GYULA 1987. Egy mezősi falu táncélete. Tánc tudományi Tanulmányok 1986–1987. Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata. Budapest. 261–87.
- PÁLFY GYULA 2004. A táncszók tartalmi osztályozása. In: ANDRÁSFALVY BERTALAN – DOMOKOS MÁRIA – NAGY ILONA (szerk.): Az Idő rostájában I. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára. L'Harmattan Kiadó. Budapest. 175–200.
- PESOVÁR ERNŐ 2004. A magyar tánc történet évszázadai. Képes tánc történeti olvasókönyv. Hagyományok Háza. Budapest.
- RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN 1906. A magyar tánc nyelve. In: KARÁCSONY ZOLTÁN (szerk.): Magyar tánc folklorisztikai szöveggyűjtemény II/A. Gondolat Kiadó. Budapest. 2004. 88–109.

- TÁTRAI SZILÁRD 2011. Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2011. Kognitív szemantika. Konstantin Filozófus Egyetem. Nyitra.
- VOIGT VILMOS 1998. Kisepikai prózaműfajok. In: VOIGT VILMOS (szerk.): A magyar folklór. Osiris Kiadó. Budapest.

MÁTÉ ZSUZSANNA
zsuzsanna_mate@yahoo.com
ELTE BTK,
Magyar Nyelvtudományi Doktori Program

Possible approaches to dance rhymes and exclamations

Exclamations and dance rhymes ('táncszók') uttered during dancing mainly in village balls and in folk dance houses have not been widely researched in linguistics and ethnography. This paper studies the definition, the taxonomy and the research history of these phenomena, and outlines several possibilities of linguistic examination based on cca. 1500 items collected by GYULA PALFY (1950–2012). The main possibilities are: dialectological aspects; pragmatic, functional and cognitive approach (particularly pragmatic function); and relations with similar folklore genres.

Keywords: exclamations, dance rhymes, research history, dialectological aspect, pragmatic function, social context.

MÁTÉ, ZSUZSANNA

Normál és fordított irányú spontán beszéd

Összevetés a megakadások tükrében

1. Bevezetés. – Minden nyelv variációkban létezik. Vizsgálhatunk egy nyelvet területi vagy a szociológiai változók mentén, vagy akár egy beszélő megnyilvánulásait eltérő kommunikációs közegekben. Az ismert változatokon kívül léteznek kevésbé ismert variációk is, ilyen az általunk vizsgált visszafelé beszéd.

Visszafelé beszélésnek azt a beszédprodukciót nevezzük, ahol a beszélő tudatosan megváltoztatja a kiejteni szándékozott szó hangjainak szerialitását. Bár a mondat szórendjét változatlanul hagyja (az a magyar nyelv szabályait követi), mégis egy teljesen érthetetlen nyelvváltozatot hoz így létre a beszélő.

Bár egy nyelvváltozat esetében ritkán beszélhetünk gyakorlati hasznosságról, mégis felmerülhet a kérdés, hogy mire jó egy ilyen beszédmód, miért hozza létre a beszélő. Egyrészt tekinthetjük egyfajta nyelvi játéknak, amelynek mind produkciója, mind percepciója különleges agymunkára sarkallja a résztvevőket. Másrészt tökéletesen alkalmas az elhangzó üzenet titkosítására is, mivel a gyakorlattal nem rendelkező hallgató nem tudja a közel normál beszédtempójú fordított beszédet megfejteni – különösen, ha nincs is vele tisztában, hogy fordított magyar beszédet hall. Magyarként viszont kicsit „kívülről” hallgathatjuk anyanyelvünk hangzását anélkül, hogy a tartalom befolyásolná a hangélményt.

Vannak beszélők, akik tudatosan, valamilyen céllal, sok gyakorlás árán sajátítják el ezen képességüket, ám az adatközlők általában mint adottságról számolnak be. A jelenség okainak hátterét nehéz pontosan meghatározni, ám sejthető valamilyen öröklött fogékonyság: több beszélő is beszámol a felmenői által üzött, szerialitást érintő nyelvi játékokról. Feltételezünk még valamiféle nyelvi tudatosságot is, mellyel a más esetben hibaként megjelenő fordított sorrendiséget tudatosan és szándékosan tudja kezelni a beszélő. A visszafelé beszélni képes személy ezen kívül feltehetően jó hosszú távú és rövid távú (vagy munka-) memóriával is rendelkezik, hasonlóan egy idegen nyelvet jól beszélő emberhez. A fordított hangsorok tárolásához és gyors előhívásához jól kell tudnia „kezelni” mentális lexikonját (hosszú távú memória), de emellett a munkamemória nyelvi egységére, a fonológiai hurokra kell támaszkodnia a folyamatos beszéd közbeni megfordítások alkalmával.

A nemzetközi szakirodalom, valamint korábbi kutatásaink alapján megállapíthatjuk, hogy mind a módszer (pl. írásképp vagy hangzás a megfordítás alapja), mind pedig a beszéd folyamatossága, a beszélő produkciós és percepciósi képességei nagy egyéni különbségeket mutatnak a visszafelé beszélés jelenségén belül, de egy beszélő is alkalmazhat többféle megvalósítási módot, stratégiát a for-

dított szerialitású spontán beszéd létrehozásakor (COWAN 1982a; COWAN 1982b; COWAN 1985; TAMÁS 2013).

A spontán beszéd folyamata a megszólalás szándékától a kiejtésig tart. Nem előzi meg semmilyen beszédtervezés, a gondolatok kialakulása és kivitelezése az adott helyzetben történik meg, két fő csoportja a narratíva, illetve a párbeszéd (GÓSY 2005). LEVELT modelljére alapozva elmondhatjuk, hogy a visszafelé beszélés a normál spontán beszéddel azonos szinteken jön létre, azonos grammatikai kódokkal, ám részben más lexikont használva, eltérő fonetikai kódolással, de végig futó korrekciós mechanizmusokkal (LEVELT 1989). Az önjavítás három részből áll: első a hiba megvalósulása, amit követően a beszélő észlelve a hibát megszakítja az artikulációt; ezt követi a szerkesztési szakasz, amely kitöltött vagy néma szünetként is realizálódhat; majd pedig a hiba javítása következik (LEVELT 1983).

A spontán beszéd a percepcióban gyakran észrevétlenül maradó szünetekkel, ismétlésekkel, hibákkal tarkított (BÓNA 2006). A folyamatos beszédet megtörő, az elhangzottak tartalmához hozzá nem járó jelenségeket nevezzük megakadásoknak (GÓSY 2005). A jelenség hátterében az a tény áll, hogy a gondolat megtervezése és a gondolathoz tartozó forma megtalálása szinte egy időben zajlik, és az egyes szakaszok egymásra hatása diszharmóniát okozhat (LACZKÓ 2010). Az európai nyelvtudományban több mint egy évszázada tanulmányozzák a megakadásjelenségeket, ám sem a nemzetközi, sem pedig a hazai szakirodalomban nem létezik egységes nyelvbtlás-tipológia (GYARMATHY 2012). Kutatásunkban mi a „nyelvbtlás”-korpusz osztályozását követjük (GÓSY et al. 2009).

1. táblázat

A megakadásjelenségek típusai

HIBA TÍPUSÚ MEGAKADÁSOK (TÉVES KIVITELEZÉS)	BIZONYTALANSÁGBÓL EREDŐ MEGAKADÁSOK
Téves szó	Töltelékszó
Grammatikai hiba	Hezitálás
Kontamináció	Ismétlés
Téves kezdés	Nyújtás
Nyelvem hegyén van	Újraindítás
Perszeveráció	Szünet a szóban
Anticipáció	Néma szünet
Metatézis	
Egyszerű nyelvbtlás	

A megakadásjelenségek feltérképezése azért fontos tudományos lépés, mert így tudunk képet nyerni a beszédtervezés rejtett folyamatairól. A megakadások fajtái a különböző szinteken zajló tökéletlenségekről tanúskodnak (GÓSY 2005). A hiba típusú megakadások esetében olyan hangsor artikulálódik, melyet nem állt szándékunkban kiejteni. Történhet ez a szavak szintjén (pl. téves szó, téves kezdés), vagy a hangokat illetően (pl. perszeveráció, egyszerű nyelvbottlás). A másik csoportot a bizonytalanságból eredő megakadások alkotják, amelyek a mentális lexikonban való tartalmi vagy formai keresés kivetülései. Egyes fajtáik (néma szünet, hezitálás) épp az üzenet dekódolását teszik könnyebbé, jelenlétükkel nem akadozóbb, hanem épp gördülékenyebb lesz a megértés (MENYHÁRT 1998). A megakadások természetes velejárói a spontán beszédnek, ám egyes fajtáinak (pl. téves szóaktiválás, perszeveráció) túlzottan gyakori előfordulása valamilyen agyi elváltozást, afáziát is jelezhetnek (GYARMATHY 2010; HORVÁTH–GYARMATHY 2010).

Jelen kutatásunkban azt a kérdést tettük fel, hogy a visszafelé spontán beszédben megjelenő megakadások hogyan aránylanak a beszélő normál beszédében megjelenő hibáihoz. Hipotézisünk szerint a visszafelé beszédben nagyobb számú megakadás tapasztalható; inkább a bizonytalanságból adódó hibák a meghatározóak; és az adatközlő megakadásainak mintázata a normál beszédéhez hasonló. Az eredmények rávilágíthatnak, hogy a beszédtervezés mely szintjei érintettek a visszafelé beszélésben, melyek igényelnek nagyobb erőfeszítést, illetve hogy hogyan oldja fel a beszélő a speciális beszédprodukción közben létrejövő hibázásokat, bizonytalanságokat.

2. Kísérleti személy, anyag, módszer. – Kísérletünket egy adatközlő spontán beszédén végeztük el. A beszélő 23 éves egyetemista férfi (F1), jó kommunikációs képességgel rendelkezik, több idegen nyelven beszél. Beszédhibája, szeriális érzékeléssel vagy kivitelezéssel kapcsolatos problémája nincs. Középiskolás korában, titkos nyelvként kezdte el használni a visszafelé beszélést, így nála nem beszélhetünk adottságról vagy örökölt hajlamról. Kezdetben rövid szavakat, közléseket tudott csak megfordítani, majd a társakkal való kommunikáció eredményeként lett képes a spontán visszafelé beszédre. Produkcióján kívül percepciója is a normál beszédét közelíti meg: különösebb erőfeszítés nélkül érti más beszélők spontán visszafelé beszédét. A speciális beszédmódját az idegennyelv-tudáshoz hasonlítja. Társaival a visszafelé kommunikációban a magyartól eltérő szófordulatokat is használnak, de a grammatikában nem térnek el attól.

Kísérletünkhöz két tízperces spontán beszédet rögzítettünk, egyet normál irányba, egyet pedig visszafelé. A téma mindkét esetben hasonló volt, a különleges képességének kialakulásáról, használatáról, illetve pályaválasztásáról, tanulmányairól kellett folyamatos beszédet produkálnia az adatközlőnek. Az így létrejött hanganyagokat lejegyeztük, a megakadásokat az írott anyagban jeleztük, majd pedig kategorizáltuk, és a hanganyaggal többször összevetve felcímkeztük. A lejegyzett spontán beszédekben megszámloltuk a kiejtett szavak számát is, hogy a megakadás/szó arány megmutassa, milyen gyakorisággal akad meg az

adatközlő. Az egy adatközlő két beszédmódjának összevetésén kívül arányítottuk azokat a szakirodalomban található, magyar nyelvre jellemző előfordulási gyakorisághoz (GÓSY 2003).

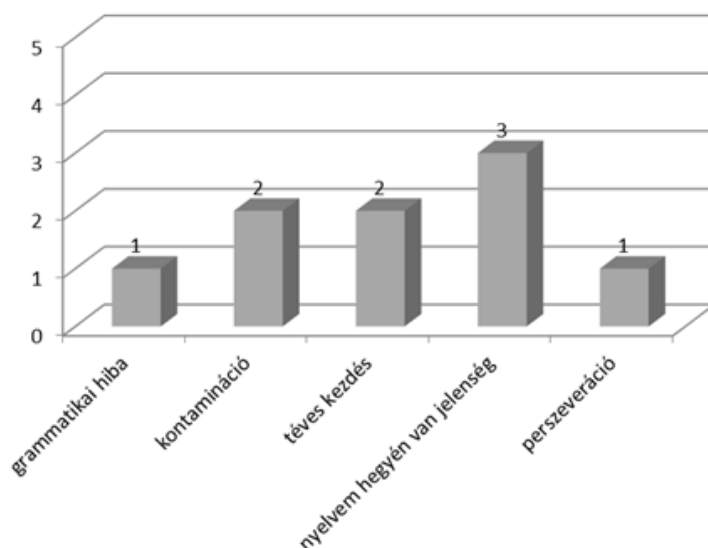
A kísérlet folyamán számos nehézségbe ütköztünk. A visszafelé beszéd lejegyzése számottevően nehezebb feladat, mint a normál irányú spontán beszédé, pedig annak szegmentálása, a hangok karakterekkel való rögzítése is választások elé állítja a kutatót. Esetünkben döntenünk kellett arról, hogy a (normál irányú) magyar helyesírást követve, vagy valamilyen fonetikai átíratot választunk-e. Az előbbi mellett döntöttünk, mivel ez tükrözi jobban a jelentést, illetve egy pszicholingvisztikai kutatás esetében a fonetikai korrektség nem elsődleges szempont. A hanganyag lejegyzésén és értelmezésén túl újra kellett gondolni, - értelmezni a megakadásjelenségek bizonyos kategóriáit. A (hangszintű) sorrendiséget illető téves kivitelezések (anticipáció, perszeveráció) kevésbé alkalmazhatók a visszafelé beszélés esetében. Ezzel összefüggően bizonyos megakadásoknál nehéz eldönteni, hogy melyik kategóriába sorolandók. Például a *mat ...knutlodnog* ('gondoltunk') hangsor egyaránt értelmezhető téves kezdésként, téves szó(alak) találásként és grammatikai hibaként is. A speciális esetre való tekintettel új kategóriákat vezettünk be a hiba típusú megakadások közé. Hangfelcserélésként címkéztük azokat az eseteket, ahol a beszélő, bár megfordítja a hangsort, de két hangot (pl. *inezdek* 'kezdeni') a „normál irányban” hagyja. Ez tulajdonképpen a perszeveráció és az anticipáció kategóriájának is megfeleltethető. A másik új kategória az áttérés előre nevet kapta, ezekben az esetekben a teljes szó normál irányban került ejtésre a spontán visszafelé beszéd közben (pl. *ima új tlov*).

A bizonytalanságból fakadó megakadások típusai közül jelen kutatásban kivettük a néma szünetet. Ennek oka, hogy a bizonytalanságból való szünettartás módszertanilag nehezen különíthető el a más okból (pl. lélegzetvétel, diskurzus-jelölő) való megállástól, így azt egy másik, az időviszonyokat feltáró kutatásban vizsgáljuk.

3. E r e d m é n y e k . – F1 normál beszédében a hiba típusú megakadások öt kategóriájának összesen kilenc esete volt adatolható. Ezek közül három sorrendiséget érintő tévesztés, de kis számuk miatt nem vonhatunk le messzemenő következtetést jelenlétükből (1. ábra).

1. ábra

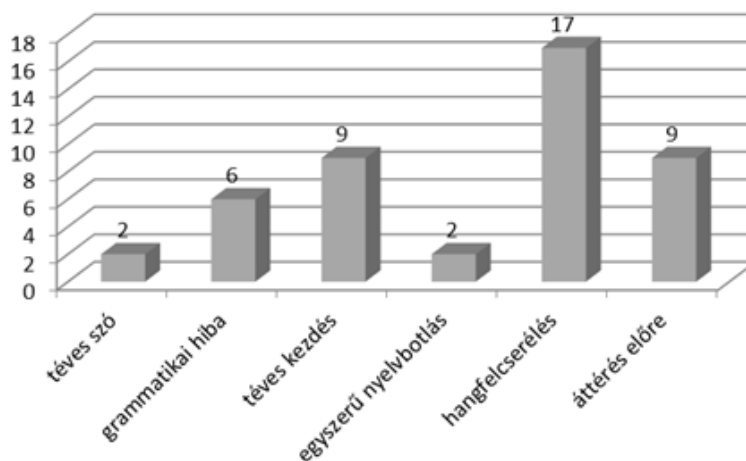
Hiba típusú megakadások a normál irányú beszédben (darab)

Jóval nagyobb számban volt jelen hiba típusú megakadás az adatközlő visszafelé beszédében: összesen 47 előfordulást adatoltunk a hat típusra, amelyek tartalmazzák az új kategóriákat is. Látható, hogy legtöbbször a hangsor megfordítása okozott problémát az adatközlőnek, amely vagy részleges, vagy teljes előre fele áttérést eredményezett (2. ábra).

2. ábra

Hiba típusú megakadások a visszafelé beszédben (darab)

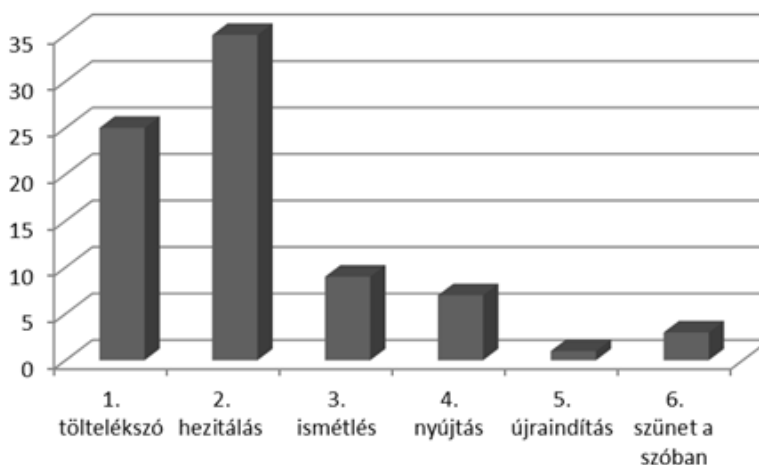
A diagramokból kiolvasható, hogy csak részben egyeznek meg a hibatípusok a kétféle beszédmódnál. Míg a nyelvem hegyén van jelenség csak a normál irányú beszédmódra jellemző, addig a téves szótalálás és az egyszerű nyelvbottlás pedig csak a fordított szerialitású beszédre. Sorrendiséget illető tévesztések más arányban, ám mindkét típusban megtalálhatóak, hasonlóan a nyelvtani hibához és a téves kezdéshez.

F1 két tízperces spontán beszéde különbséget mutat a szószám tekintetében. A normál irányú megszólalásában 1207 darab, míg a visszafelé beszédében 929 darab szó adatolható, amely körülbelül 23%-nyi különbséget jelent. Ennek tükrében a beszédprodukciókban megjelenő megakadások aránya a teljes beszédhez viszonyítva az előrefelé beszédben ~1,5%, míg a visszafelé beszédben ennek négyszerese: ~6%.

A hiba típusúhoz képest jóval nagyobb számban vannak jelen F1 normál irányú beszédében a bizonytalanságból eredő megakadások (3. ábra). Összesen 80 darab bizonytalansági megakadás adatolható a tízperces spontán beszédében. Ez legnagyobb számban hezitáció (elsősorban svá, másodsorban pedig *mmm* hanggal), de közel azonos mennyiségű a töltelékszó használata is (*hát, így*).

3. ábra

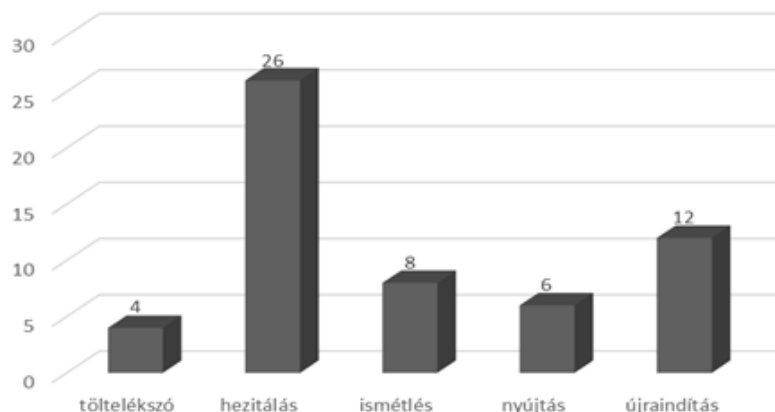
Bizonytalanságból fakadó megakadások a normál irányú beszédben (darab)

F1 visszafelé beszédében kevesebb, összesen 56 darab bizonytalansági megakadás jelent meg. Ebben a beszédmódban is a legnagyobb a hezitáció aránya, ám töltelékszót szinte nem használ a megfordított beszédében az adatközlő. A második leggyakoribb típus itt az újraindítás (4. ábra).

4. ábra

Bizonytalanságból fakadó megakadások a visszafelé beszédben (darab)

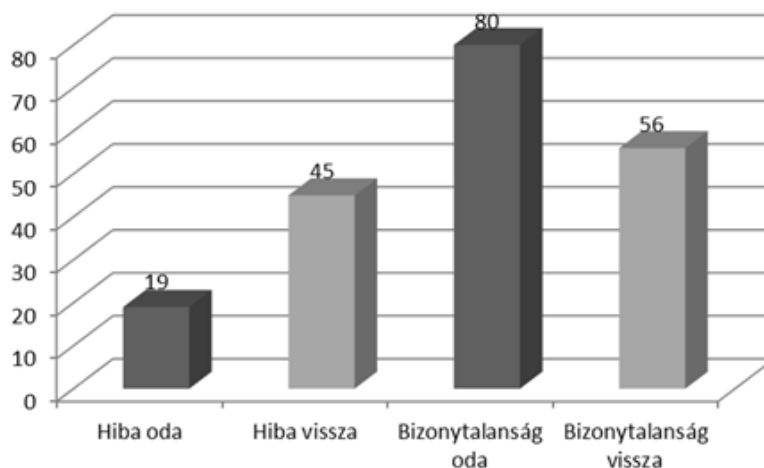
A darabszámhoz hasonlóan a bizonytalanságból eredő megakadások száma a szószámhoz viszonyítva is tükrözi a kétféle beszédmod közti eltérést: előre felé ~6,6%-a, visszafelé pedig ~4,8%-a az összes kiejtett szónak.

A kétféle spontán beszédben megjelenő téves kivitelezésből, illetve bizonytalanságból adódó megakadásainak eloszlását az 5. ábra szemlélteti. Feltűnő, hogy míg a hiba típusából a visszafelé spontán megnyilvánulás tartalmaz többet, addig bizonytalansági megakadásból az adatközlő normál beszéde, ha a különbség nem is olyan nagy, mint az első esetben.

Az összes megakadás a normál irányú beszédnek ~8%-át teszi ki, a visszafelé beszédnek pedig ~10,9%-át.

5. ábra

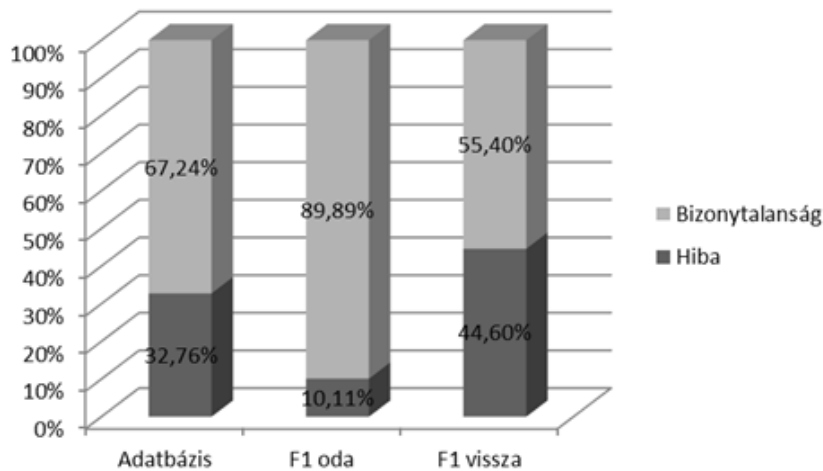
A megakadások két kategóriájának aránya a kétféle beszédmodban

A megjelent megakadások százalékos eloszlását összevetettük tizennyolc beszélő több mint 15 ezer szót tartalmazó spontán beszédéből adatolt, magyar nyelvre vonatkozó eredményeivel (GÓSY 2003). A diagramból leolvasható (6. ábra), hogy az adatközlőre az átlagosnál sokkal kevésbé jellemző a téves kivitelezés, megakadásainak közel 90%-a bizonytalanságból fakad. A visszafelé beszédében megjelenő megakadások aránya sokkal kiegyenlítettebb, közel fele-fele arányban található benne hiba, illetve bizonytalanság. Ez az eloszlás közelebb áll az adatbázis mutatta arányokhoz, ahol megközelítőleg 30-70%-os az eloszlás a bizonytalanságból eredő megakadások javára.

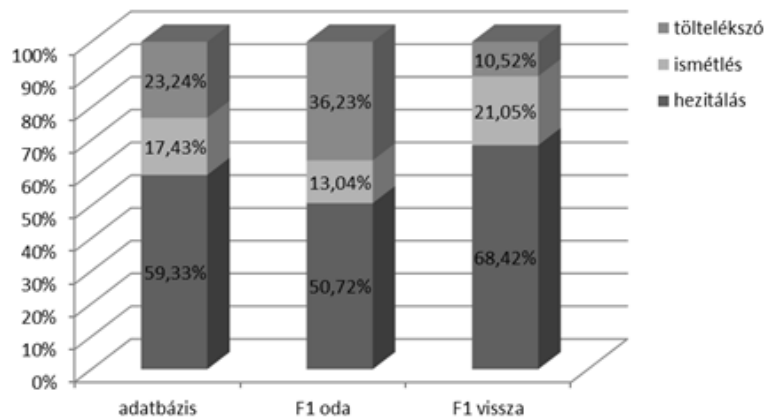
6. ábra

Bizonytalanságból adódó és hiba típusú megakadások százalékos aránya

A bizonytalanságból fakadó megakadások leginkább három altípusban realizálódtak: hezitálás, ismétlés és töltelékszó. Megvizsgáltuk, hogy ezek eloszlása hogyan alakul a normál és visszafele beszédben, és milyen eltérést mutatnak az adatbázisos értékekhez képest (7. ábra). Látható, hogy a főcsoporton belüli arányok már hasonlóbban alakulnak, mint a hiba–bizonytalanság viszony, azaz mindhárom csoportban a hezitálás a legjellemzőbb.

7. ábra
Hezitálás, ismétlés és töltelékszó

4. Következtetések. – Az eredmények tükrében megállapíthatjuk, hogy a beszédmód befolyásolja a megakadások megoszlását, típusainak megjelenését (vö. MARKÓ 2004). Így hipotézisünk, miszerint a megakadások mintázata hasonló lesz a kétféle spontán beszédben nem nyert igazolást. Bár a megakadások típusai mutatnak átfedéseket, több olyan kategória is van, amely csak az egyik beszédmódban jelenik meg.

Előzetes elvárásunknak megfelelően a visszafelé beszéd több megakadást hívott elő, ám a két beszédmód eltérő arányt mutatott a hiba típusú és a bizonytalanságból fakadó megakadások terén. Míg a bizonytalanságot tükröző megakadások majdnem ugyanolyan számban voltak megtalálhatóak a kétféle spontán megszólalásban, addig a hibák száma több mint kétszeres a visszafelé beszédben. Ez eltérést mutat hipotézisünkhöz képest, mivel mi a kitöltött szünetek magasabb számára számítottunk. Az adatbázisban megtalálható átlag számokhoz viszonyítva megállapíthatjuk, hogy F1 a normál beszédében feltűnően sokat bizonytalankodik, viszont kevés téves kivitelezést produkál, és ez az egyedi sajátossága nyilvánvalóan befolyással van a megfordított beszédében tapasztalható eloszlásra is.

A visszafelé beszédben megjelenő nagyszámú hiba típusú megakadásból a mentális lexikon érintettségére lehet következtetni. Feltételezésünk szerint a bizonytalansági megakadások biztosítanának időt a hangsorok aktuális megfordításához, ezzel szemben viszont a tévesen előhívott szavak, szóalakok a lexikonban már eltárolt szóképek meglétére utal. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy adatközlőnk gyakorlott visszafelé beszélő, feltételezhetően számos, a hétköznapi kommunikációban felmerülő szó már a megfordított alakban van eltárolva, úgy és olyan alakban, ahogy azt leginkább használni szokta.

Bár közel azonos számú bizonytalanságból fakadó megakadás található a kétféle beszédben, az altípusok eloszlása feltűnő különbséget mutat. Közös tu-

lajdonságuk, hogy a hezitálás a legjellemzőbb bizonytalansági forma, ám míg a normál irányú beszédben ezután a több mint 30%-ot kitevő töltelékszó-használat következik, addig a visszafelé beszédben ez csupán 10%. Ennek oka az lehet, hogy míg az előrefele beszédben a töltelékszavak valóban időt biztosítanak a gondolkodásra, a megfelelő szó megtalálására, addig a visszafelé beszédben a töltelékelemek is meg kell fordítani, ami plusz "munkát" jelent a beszélő számára, gondolkodást vár el, és hibázási lehetőséget ad. Ennél sokkal „könnyebb megoldás”, ha időnyerésként kitöltött szünet vagy ismétlés realizálódik.

Összességében a visszafelé beszéd kevesebb megakadást tartalmazott, mint az várható volt. Ennek háttérében a gyakorlottságon kívül az elkerülési stratégiák állhatnak (TAMÁS 2013). A beszélő eleve rövidebb, számára ismert szavakat válogat, a spontán megszólalását igyekszik úgy irányítani, hogy a beszéd megfordítása minél kevesebb erőfeszítéssel járjon. Egy folyamatban lévő, az időviszonyokat célzó kutatásunk előzetes eredményei azt mutatják, hogy F1 adatközlő normál és visszafelé beszédére is a lassú beszédtempóhoz átlaghoz közeli artikulációs tempó társul, azaz gyakori, hosszú szünettartás jellemző a beszédére. Érdekes azonban, hogy bár a visszafelé beszéde lassabb beszédtempójú, a különbség mégsem tekinthető szignifikánsnak, tehát nem a nagyobb szünettartás eredményezi a kis számú bizonytalanságból fakadó megakadást.

A visszafelé beszéd kutatását számos irányba lesz érdemes folytatni. Több adatközlő bevonásával folytatunk vizsgálatokat a spontán beszéd időviszonyairól, és az abban megjelenő szünetekről, mivel ezek szoros összefüggést mutatnak a megakadásokkal; valamint tervezzük a megakadásjelenségek vizsgálatát kiterjeszteni több adatközlő spontán beszédére, hogy pontosabb leírást adhasunk erről a különleges és játékos nyelvhasználati módról.

Kulcsszók: spontán beszéd, megakadásjelenségek, visszafelé beszélés, beszédprodukción

A hivatkozott irodalom

- BÓNA JUDIT 2006. A megakadásjelenségek akusztikai és percepcióss sajátosságai In: Beszédkutatás 2006. 101–13.
- COWAN, N. – BRAINE, M. D. S., – LEAVITT, L. A. 1985. The phonological and metaphonological representation of speech: Evidence from fluent backward talkers. *Journal of Memory and Language*, 24, 679–98.
- COWAN, N. – LEAVITT, L. A. – MASSARO, D. – KENT, R. 1982a. A fluent backward talker. *Journal of Speech and Hearing Research* 25. 48–53.
- COWAN, N. – LEAVITT, L. A. 1982b. Talking backward: exceptional speech play in late childhood. In: *Journal of Child Language*, 9. 481–95. [hivatkozás: Crystal 1998]
- GÓSY MÁRIA 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris Kiadó. Budapest.
- GÓSY MÁRIA 2003. A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései. *Magyar Nyelvőr* 127. 257–77.

- GÓSY MÁRIA – BÓNA JUDIT – GRÁCZI TEKLA ETELKA – GYARMATHY DOROTTYA – HORVÁTH VIKTÓRIA – IMRE ANGÉLA – MARKÓ ALEXANDRA – NEUBERGER TILDA (szerk.) 2009. „Nyelvbotlás”-korpusz 6. rész. *Beszéd kutatás* 2009. 257-68.
- GYARMATHY DOROTTYA 2010. A spontán beszéd időzítési zavara: a perszeveráció. In: *Beszéd kutatás* 2010. 139–58.
- GYARMATHY DOROTTYA 2012. Kétarcú újraindítás. In: MARKÓ ALEXANDRA (szerk.): *Beszédtudomány, Az anyanyelv-elsajátítástól a zöngekezdesi időig*. ELTE BTK – MTA NYTI. Budapest. 50–63.
- HORVÁTH VIKTÓRIA – GYARMATHY DOROTTYA 2010. „A lónak is négy nyelve van, mégis megbotlik” – A mentális lexikon útvesztői. In: *Beszéd kutatás* 2010. 171–83.
- LACZKÓ MÁRIA 2010. Megakadásjelenségek a spontán és a szónoki beszédben. In: *Beszéd kutatás* 2010. 184–98.
- LEVELT, WILLEM J. M. 1983. Monitoring and self-repair in speech. *Cognition* 14. 41–104.
- LEVELT, WILLEM J. M. 1989. *Speaking: From intention to articulation*. Cambridge, MA, USA, A Bradford Book.
- MARKÓ ALEXANDRA 2004. Megakadások vizsgálata különféle monologikus szövegekben. In: *Beszéd kutatás* 2004. 209–22.
- MENYHÁRT KRISZTINA 1998. Nyelvi meghatározottság a beszéd szünetek észlelésében. *Beszéd kutatás* '98. 47–57.
- TAMÁS DÓRA ZSÓFIA 2013. A visszafelé beszélés stratégiái. In: DRÁVUCZ – HAINDRICH – HORVÁTH – KARÁCSONY (szerk.): *Félúton* 8. 47–56.

TAMÁS DÓRA ZSÓFIA
adelgunda@gmail.com

ELTE BTK,
 Magyar Nyelvtudományi Doktori Program

Normal and backward spontaneous speech – Comparison based on disfluency phenomena

This paper deals with the disfluency phenomena of spontaneous backward speech. The aim is to compare the dispersion between the different kinds of errors and hesitations during normal and backward speech. The results show us that the quantity of hesitation type disfluencies are equal in both speeches, however there are twice as many error type disfluencies found in backward speech. Overall backward speech contains less disfluency phenomena than expected.

Keywords: spontaneous speech, disfluency phenomena, backward speech, speech production

TAMÁS, DÓRA ZSÓFIA

A beszédpercepció tényezői, fejlesztésének lehetősége óvodás és kisiskolás korban

1. Bevezetés. – A beszédpercepció kutatásának célja, hogy megértjük, miként képes a hallgató az artikuláció következtében létrejövő, folyamatos akusztikai jelből diszkrét nyelvi egységet létrehozni. Kérdések sorozatát fogalmazhatjuk meg a működéssel kapcsolatban. Miként észleli és érti meg a gyermek a hosszabb közléseket, szavak sorozatát, a lexémákat, hogyan ismeri fel a szótagokat, a különféle kontextusban előforduló magánhangzókat és mássalhangzókat, és hogyan azonosítja a fonológiai szabályok működése következtében létrejött, módosult szegmentumsorokat (GÓSY–HORVÁTH 2006). Az anyanyelv-elsajátítás során a beszédképzés és a beszédfeldolgozás folyamata párhuzamosan fejlődik, de az utóbbi rendszerint magasabb szintű, mint a produkció. Különböző okok hatására problémák léphetnek fel a fejlődésben, amelyek érinthetik a produkciót, a percepciót, esetleg mindkét folyamatot (HORVÁTH 2007). A beszédészlelés és a beszédmegértés komplex mechanizmusa teszi lehetővé az elhangzott (a nyelv jelrendszerével megfogalmazott) üzenetek pontos azonosítását, megértését, értelmezését (GÓSY 1995/2006). Az olvasás- és írástanulás egyik alapfeltétele, hogy az iskolába kerülő gyermekek megfelelő fokú anyanyelvi tudatossággal rendelkezzenek, például a hangzó nyelvi percepció és produkció, továbbá az optikai-vizuális feldolgozás és létrehozás, illetve a szegmentálás szintjén (ADAMIKNÉ 1996: 228).

A tanulmányban a beszédpercepciós folyamatokat a beszédpercepció hierarchikus interaktív modelljének elméleti keretén belül vizsgáltam. Ez az elméleti háttér az alapja a kutatás során használt teszt sorozatnak is (GMP), amelynek segítségével a teljes folyamat vizsgálható, a beszédészlelés és beszédmegértés izoláltan és interaktívan működő szintjei leírhatók. A beszédpercepció folyamatának különböző szintjei vannak, amelyek az aktuális értési feladatnak megfelelően különféleképpen aktivizálódnak. Hosszabb időtartamú nyelvi információk (pl. mondat vagy mondatok sorozata) esetén is különbözőképpen vesznek részt a megértési folyamatban az egyes szintek. A szintek egymáshoz kapcsolódását az 1. ábra (GÓSY 2005: 148) szemlélteti.

1. ábra

A beszédmegértés hierarchikus felépítésű modellje

A beszédfeldolgozás az elsődleges hallási elemzéssel indul, amelyet egy felismerési terv követ a beszédészlelés és a beszédmegértés szintjein. A beszédmegértés egyszerre három síkon folyik: az észlelés szintjén, majd a szintaktikai és szemantikai elemzés szintjén. A beszédmegértés szemantikai szintje visszahat a beszédészlelésre és a szintaktikai műveletekre, illetve ez utóbbi a beszédészlelés szintjeire is hatással van. Az ép hallás biztosítja a hierarchikusan ráépülő szintek működését. Így a beszédészlelés nem más, mint a beszédhangok, hangkapcsolatok és hangsorok felismerése, azonosítása, míg a beszédmegértés, az adott nyelv szerkezeteinek, illetőleg szavak, szókapcsolatok, mondatok és szövegegységek jelentésének, tartalmának a megértése. Az asszociációk szintjén a hallott és megértett közlés(ek) összekapcsolása történik meg az emlékezetben már korábban tárolt ismeretekkel és/vagy tapasztalatokkal (GÓSY 2005: 148–9). A hierarchia nem jelent (feltétlenül) egymásutániségot vagy kizárólagos „alulról felfelé” irányulást. Az egyes részfolyamatok egymással egy időben zajlanak, illetőleg a magasabb szintű folyamatok eredménye is befolyásolja az alacsonyabb szintű működését (GÓSY 2005: 130). Továbbiakban a percepció szót a teljes beszédészlelési és beszédmegértési folyamat jelentésében használom, azaz a percepció szó értelmezésében tartalmazza mind a beszédészlelési, mind a beszédmegértési folyamatokat.

A beszédészlelés és a beszédmegértés folyamatát számos tanulmány vizsgálta különböző aspektusból (GÓSY 2000; SIMON 2001; MACHER 2002, 2007; VANČONÉ KREMMER 2002; ERŐSNÉ–CSABAY–GYÖRY 2003; GÓSY–HORVÁTH 2006; IMRE 2006, 2007; BÓNA 2007; GRÁCSI 2007; MARKÓ 2007; BARTHA 2013 stb.).

Valamennyi GMP diagnosztikával foglalkozó tanulmány eredményei felhívják a figyelmet a beszédészlelés, beszédmegértés elmaradásaira, fejlesztés, megelőzés jelentőségére, függetlenül attól, hogy tipikus fejlődésű, egyenyl-

vű/kétnyelvű, megkésett beszédfejlődésű stb. gyermekekről van szó. Ennek nyomán egy saját fejlesztési eljárás kidolgozására került sor.

Jelen kutatásban arra kerestem a választ, hogy van-e, és ha igen, mekkora a gyermekek beszédészlelésnek fejlődése. Milyen mértékű és dinamikájú változás következett be a gyermekeknél a percepció teljesítményekben, különböző időtartamú fejlesztés hatására? Hipotéziseim szerint a vizsgált csoportban lévő óvodásoknál, illetve iskolásoknál a fejlesztés hatására javulás tapasztalható (jelentős különbségek az év elején mért adatokhoz képest). A vizsgálati csoportban a fejlesztett gyermekek eredményei jobbakké lesznek a korban illesztett, kontroll csoportban lévő gyermekek eredményeihez képest.

2. Kísérleti személyek, anyag, módszer. – A gyermekek beszédészlelési és beszédmegértési folyamatának felmérését a GÓSY MÁRIA által kidolgozott GMP teszt eljárással végeztem. A GMP sztenderdizált eljárással (GÓSY 1995/2006) a magyar gyermekek beszédfeldolgozási folyamata vizsgálható 3–13 éves kor között. Az eredmények értékelését a tesztcsomag életkori sztenderdjei alapján végeztem.

A 2011–2012-es tanév őszi félévében 56 budapesti (28 nagycsoportos óvoda, 28 első osztályos) gyermeket teszteltem a diagnosztika egyes teszteivel. Valamennyien ép intellektusú, ép halló gyermekek, egynyelvű fővárosi családokból. A gyermekek hagyományos oktatási rendszerű iskolába járnak. A vizsgált csoport szociológiai szempontból heterogén. A két korcsoportot további két csoportra bontottam, így jöttek létre a vizsgált, illetve a kontroll csoportok. A vizsgált csoportok a diagnosztikát követően, hét hónapon át tartó fejlesztésen vettek részt. Miután ekkora létszámra nem készültek még fejlesztési tervek, GÓSY MÁRIÁval egyeztetve készítettem el valamennyi fejlesztési tervet (melléklet), a Beszédpercepció fejlesztő modulok (GÓSY–IMRE 2007) című könyv alapján. A kötet öt különböző terület változatos fejlesztő anyagait tartalmazza. Az összetett modulok elsősorban a beszédészlelés fejlesztését szolgálják, de közvetve hozzájárulnak a szókincs bővüléséhez és a nyelvtani tudatosság kialakulásához is. A modulelemek további célzott beszédészlelési fejlesztésre szolgálnak, előkészítik az írott nyelv tanulását. A piramismodulok a beszédészlelés, közvetve a beszédmegértés, illetőleg a munkamemória fejlesztését szolgálják. A szókincsmodulok a gyermekek mentális lexikonának fejlesztését, bővítését teszik lehetővé; közvetve hozzájárulnak a lexikális aktiválás és asszociációs működés fejlődéséhez is. A lexikonmodulok a nyelvhasználat, valamint a spontán beszéd és beszédmegértés aktív fejlesztése; a szójelentések összefüggéseinek és a grammatikai viszonyok felismerésének javulását eredményezi (GÓSY–IMRE 2007: 3). Az óvodások minden nap más-más modultípussal dolgoztak. Miután az iskolásoknak egy héten négy anyanyelvi órájuk volt, így előfordult olyan foglalkozás, amelyiken egymást követően két modultípussal foglalkoztak. A fejlesztést a tervek ismertetését, megbeszélését követően a pedagógusok végezték. Az iskolában minden anyanyelvi óra elején vagy végén történt, heti négy alkalommal (5 perc), az óvodásoknál heti öt alkalommal,

napközben (15–20 perc). A 2011–2012-es tanév tavaszi félévének a végén, megismételve az év eleji vizsgálatokat, újból felmértem mind az 56 gyermeket.

Jelen tanulmányban a felvett tesztek közül öt részteszt eredményeivel dolgoztam, amelyek az akusztikai, fonetikai, fonológiai észlelést, a szerialitást vizsgálják. A mondatazonosítás zajban teszt (GMP2) célja; az észlelés akusztikai, fonetikai és fonológiai szintjének vizsgálata. A hanganyag úgynevezett fehér zajjal elfedett (a jel/zaj viszony 4 dB) 10 mondat, amelyeknek az adott életkorban elvárt felismerése jelenti a részfolyamat helyes működését. A gyermek feladata az elhangzott mondatok azonnali ismétlése. A szóazonosítás zajban (GMP3) ugyancsak fontos információt nyújt az akusztikai-fonetikai szintek működéséről, illetve a lexikális hozzáférés folyamatáról. A gyermekek feladata ebben a tesztben is a CD lejátszóról elhangzó 10 értelmes, zajjal elfedett (a jel/zaj viszony 4 dB) szó ismétlése. A hallás és az észlelés összefüggésére mutat rá a GMP4-es teszt. Frekvenciaszűréssel torzított (2200 és 2700 Hz közötti) 10 mondat pontos ismétlése mutatja a fonetikai észlelés szintjét. A mondatok visszamondatásával megítélhető a gyermek beszédészlelésében az akusztikai kulcsok megfelelő működése, integrálódása a fonetikai, fonológiai feldolgozásban. Mindhárom észlelési szint együttes működését, mesterségesen felgyorsított mondatok ismételtetésével (GMP5) teszteljük. A természetes ejtésű, férfihanggal rögzített mondatokat az eredeti bemondás tempójához képest mintegy 25%-osan elektronikusan felgyorsították (az így kialakított tempó átlaga 15hang/s). Ezek jelentéstartalma és szerkesztettsége meghaladja gyakran még a 8 éves gyermekek nyelvi képességét is, ebben a tesztben nem a mondatok megértésének a tesztelése a cél, hanem az észlelési teljesítmény megértéstől független ellenőrzése. A szerialitás felismerésének készsége értelmetlen hangsorok visszamondatásával vizsgálható (GMP10). A teszt arra keresi a választ, hogy a gyermek képes-e az elhangzott hangsorok beszédhangjainak és azok sorrendjének pontos azonosítására.

A tesztfelvételhez a szülő minden esetben hozzájárult. A teszteket a gyermekekkel egyénileg vettem fel, csendes szobában, délelőtt. A tesztfelvétel időtartama átlagosan 25 perc volt. Az adatok statisztikai elemzése az SPSS 13.0 szoftverrel készült.

3. Eredmények. – A) Óvodások. – Elemeztem, hogy az óvodások vizsgált, illetve kontroll csoportjában az idő előrehaladtával javulnak-e a GMP értékek. Az elemzés nem-parametrikus Wilcoxon előjeles rangpróbával (összetartozó mintás) és Monte Carlo szimulációval kiegészítve készült.

A vizsgált csoport esetében a GMP4-et kivéve valamennyi tesztben szignifikáns különbség áll fent az év elején és az év végén kapott adatok között, azaz a fejlődés statisztikailag igazolható. A kontroll csoport esetében szignifikáns különbség a két tesztfelvétel eredményeit tekintve a GMP2, GMP4, GMP5-ben igazolható.

A GMP2-ben a 6 évesektől elvárt teljesítmény 90%. A vizsgált csoport átlagteljesítménye év elején 71,42%, év végén 86,42%, statisztikailag igazolható a különbség ($Z=-2,487$; $p=0,008$). 10 gyermeknek javult a teljesítménye, a javulás

mértéke 10–50% közé tehető, 2 gyermeknek 10%-ot romlott, 2 gyermeknek stagnált. A kontroll csoport átlagteljesítménye év elején 70,71%, év végén 84,28%, a különbség ebben az esetben is statisztikailag igazolható ($Z=-2,298$; $p=0,01$). Hasonlóan a vizsgált csoporthoz, 10 gyermeknek javult (10–40%), 2 gyermeknek romlott, 2 gyermeknek stagnált a teljesítménye.

A GMP3-ban elvárt teljesítmény ebben a korosztályban 90–100%. A vizsgált csoport átlagteljesítménye év elején 85%, év végén 90,71%, a különbség statisztikailag igazolható ($Z=-2,126$; $p=0,026$). Ennél a tesztnél, a vizsgált csoportban 7 gyermek teljesítménye javult (10–20%), 6 gyermek teljesítménye stagnált, míg egynek romlott (10%). A kontroll csoport átlagteljesítménye év elején 84,28%, év végén 90%, ebben az esetben a különbség nem szignifikáns. 8 gyermeknek javult (10–20%), 5 gyermeknek stagnált, 1 gyermeknek romlott a teljesítménye (20%).

A GMP4-ben születtek a legjobb átlageredmények, függetlenül attól, hogy melyik csoportról van szó. Az elvárt életkori átlag 100%. A vizsgált csoportban az év elején 95%-os átlagteljesítmény született, ami év végére 98,87%-ra módosult, a különbség nem szignifikáns. Év végére az az 5 gyermek is elérte a 100%-ot, akik év elején 100% alatt teljesítettek, egy gyermek teljesítménye 10%-ot romlott. A kontroll csoportnak az átlaga év elején 82,85%, ami év végére 94,28%-ra változik, ami szignifikáns különbséget eredményezett ($Z=-2,388$; $p=0,026$). 7 gyermeknél javulás volt tapasztalható, 7 gyermek eredménye stagnált.

Valamennyi észlelést mérő teszt közül a GMP5-ben tapasztaltam a leggyengébb teljesítményt. Több tanulmány is beszámol arról, hogy általában a gyorsított mondatokkal történő tesztelésnél tapasztalhatjuk a leggyengébb teljesítményeket (pl. KOCIS 1996; SIMON 2001; VANČONÉ KREMMER 2002; IMRE–GRÁCZI 2005). Ebben a tesztben a szemantikai és szintaktikai nehezítettség mellett a mondatok tempója miatt erősen korlátozott a magasabb beszédfeldolgozási folyamatok működése, vagyis az észlelést nem segíti a beszédmegértés és az asszociációs szint. Kérdésként merül fel, hogy a jelentés és az asszociációk szintjeinek bizonyos mértékű kizárásával képes-e a gyermek az életkorának megfelelő beszédészlelési teljesítményt nyújtani. Az elmaradott beszédészlelési mechanizmus gyakran éppen a gyorsított beszéd felismerésének nehézségében jelentkezhet először. Az elvárható átlagérték 80–90%-ra tehető. A vizsgált csoport év eleji átlagteljesítménye 48,57%, ami év végére 59,28%-ra módosul, a fejlődés mértéke szignifikáns ($Z=-2,122$; $p=0,018$). 10 gyermek teljesítménye mutat javulást, 3 gyermek teljesítménye stagnál, egy gyermeknél 30%-os romlás tapasztalható. A kontroll csoport év eleji átlagteljesítménye 42,85%, ami év végére eléri a 60%-ot, ez esetben is szignifikáns különbség mutatható ki ($Z=2,501$; $p=0,05$). 2 gyermek teljesítménye romlott 10, illetve 20%-ot, 1 gyermek teljesítménye változatlan (30%) maradt, a többinek javult 10–40%-ot.

Ahhoz, hogy egy adott nyelvben a jelentésnek és a konvencionális jelsornak a kapcsolata az adó és a vevő között egyértelmű megfelelést reprezentáljon, szükséges, hogy a jelsort felépítő elemek sorrendisége változatlan legyen. Változik a tartalom, ha a jelsor sorrendisége változik (GÓSY 1996). Például a *kép* és a

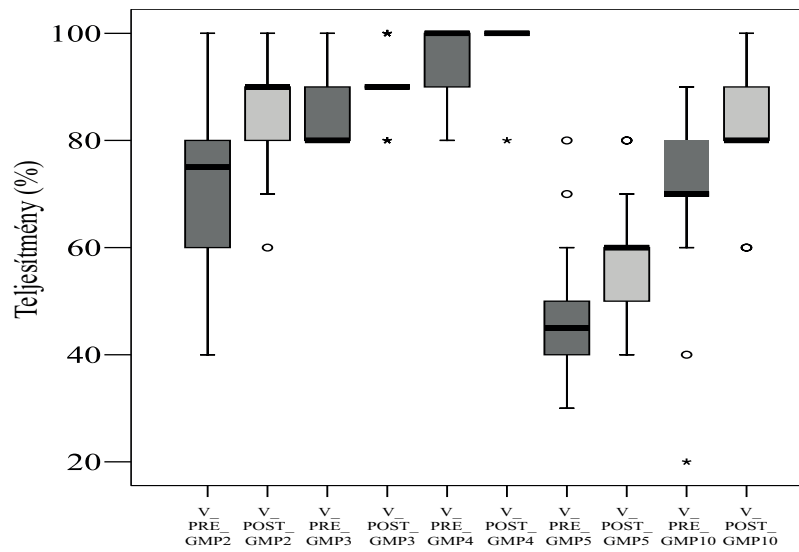
pék szavaink ugyanazon fonémákból állnak, a fonémák sorrendje miatt azonban eltérő a jelentésük. Ha pedig a könyv jelsorozat elemeit keverjük össze, akkor értelmetlen jelsort kapunk: *vknyö, nyköv*. Valójában a szeriális észlelés ép működése biztosítja, hogy a gyermekek képesek legyenek az elhangzó beszédhangok, hangkapcsolatok felismerésére és reprodukálására, illetve a jelentéssel nem bíró értelmetlen hangsorok pontos ismétlésére (GÓSY 2000). Ez a feladat tíz, a magyar nyelv hangsorépítési szabályainak megfelelő értelmetlen hangsort tartalmaz, amelyeket a gyermeknek hallás után meg kell ismételnük anélkül, hogy a vizsgálatvezető artikulációja segítené az észlelést. A hangsorok kettő, három és négy szótagból állnak; a lehető legtöbb magán- és mássalhangzót tartalmazzák; egy részük hangzása hasonló egy-egy magyar szóhoz, a bennük levő beszédhangok különböző fonetikai pozíciókban szerepelnek. 6 éves kor felett 100%-os teljesítmény az elvárható. A szerialitás felismerési és reprodukálási képessége a legfontosabbak egyike a mentális lexikon növelése szempontjából is. A szeriális észlelés mind az új jelentéseket hordozó hangsorok elsajátításában és rögzítésében, mind később az írott anyanyelv, idegen nyelv tanulásában meghatározó.

A vizsgált csoportban az év elején elért 68,57%-os átlagteljesítményhez képest az év végére javulás volt tapasztalható. Az átlagteljesítmény 80,71%-ra emelkedett, ami szignifikánsnak mondható ($Z=-2,032$; $p=0,015$). 11 gyermek eredménye javult. A javulás mértéke 10–60% közé tehető. 2 gyermek teljesítménye maradt változatlan, míg 1 gyermeknek 10%-ot csökkent. A kontroll csoport esetében nincs szignifikáns különbség az év eleji (77,85%) és az év végi (80,71%) eredmények között. Ebben a tesztben 7 gyermek eredménye mutat javulást (10–30%). 4 gyermek teljesítménye romlik (10–30%), míg 3 gyermeké stagnál.

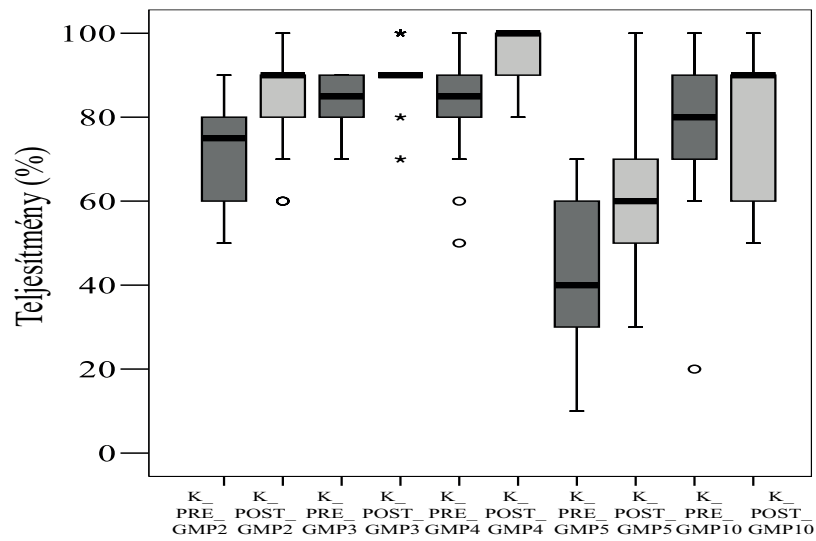
Az óvodások percepció teljesítményének alakulása a 2. és 3. ábrán látható (v=vizsgált, k=kontroll, pre=előmérés, post= utómérés).

2. ábra

A beszédpercepció teljesítmény alakulása a vizsgált óvodásoknál év elején és év végén
(szóródás és medián)

3. ábra

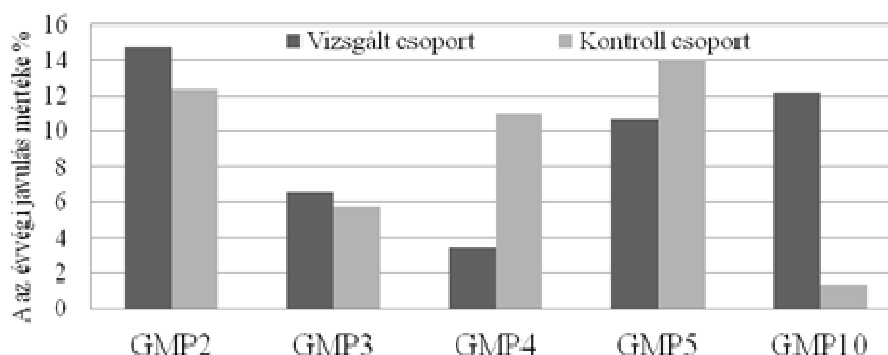
A beszédpercepció teljesítmény alakulása a kontroll óvodásoknál év elején és év végén
(szóródás és medián)

Mann-Whitney tesztel és Monte Carlo szimulációval vizsgáltam, hogy a két csoport év eleji, illetve év végi eredményei között tapasztalható-e szignifikáns különbség. Statisztikai különbséget kizárólag csak a GMP4 év eleji eredményeiben találtam. Ebben a tesztben a vizsgált csoport 13%-kal jobban teljesített a kontroll csoporthoz képest ($Z=-4,124$; $p=0,012$). Év végére nem tapasztalható az eredményekben statisztikai különbség. A csoportok önmagukhoz képest való fejlődését a 4. ábrán összegeztem.

4. ábra

Az év végi javulás mértéke a vizsgált és a kontroll óvodás csoportokban

B) Iskolások. – Elemeztem, hogy az iskolások vizsgált, illetve kontroll csoportjában az idő előrehaladtával javulnak-e a GMP értékek. Az elemzés nem-parametrikus Wilcoxon előjeles rangpróbával (összetartozó mintás) és Monte Carlo szimulációval kiegészítve készült. 7 éves kortól valamennyi tesztben az életkori elvárt átlagteljesítmény 100%.

A vizsgált csoportban a GMP2-ben, illetve a GMP3-ban ugyanaz az átlagteljesítmény született. Az év elején 85,71%, ami év végére 90,71%-ra változik. A javulás mértéke egyik teszt esetében sem szignifikáns. A GMP2-ben 7 gyermeknek stagnált, 5 gyermeknek javult (10–40%), 2 gyermeknek romlott a teljesítménye az év eleji mért eredményekhez képest. A GMP3-ban 6 gyermek teljesítménye javult (10–30%), 6 gyermeké stagnált, 2 gyermek esetében 10%-os romlás tapasztalható. A GMP2, GMP3-ban a kontroll csoport esetében sem tapasztaltam szignifikáns különbséget az év eleji és az év végi eredmények között. A GMP2-ben az év elején 85% az átlagteljesítmény, ami év végén 92,14%-ra tehető. 5 gyermeknél mind a két alkalommal ugyanazt az eredményt kaptam, míg 7 gyermeknél történt javulás (10–30%), két esetben 10%-os romlás áll fenn. A GMP3-ban az év eleji átlagteljesítmény 87,85%, az év végi 90,71%. Hasonlóan a vizsgált csoportéhoz, 1 gyermeknél 10%-os romlás történt, 6 gyermek teljesítménye maradt változatlan, 7 gyermeké javult (10–20%).

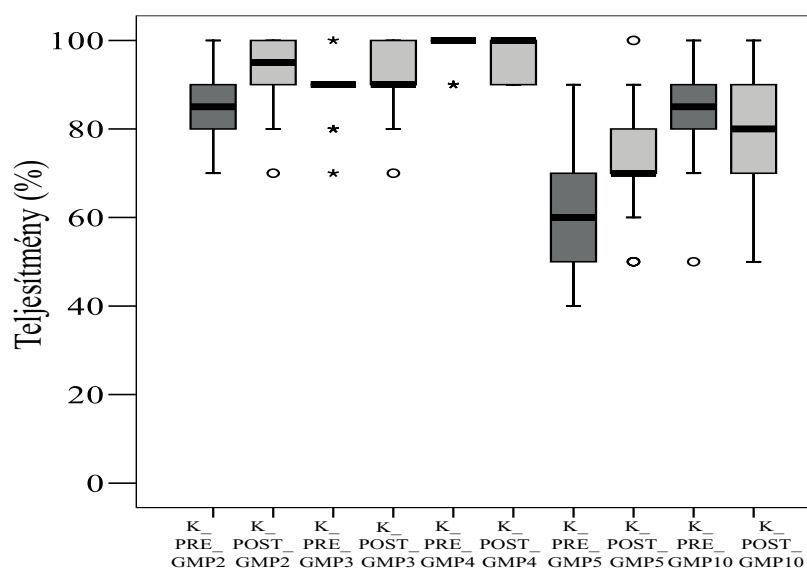
A GMP4-ben egyik csoport esetében sem igazolható statisztikailag a javulás mértéke. Az átlagteljesítmény a vizsgált csoportnál év elején 96,42%, év végén 97,85%. Már az év elején 9 gyermek teljesített 100%-ra, év végére további 3 gyermek teljesítménye érte el az elvárható értéket (100%), 1 gyermek esetében 10%-os a romlás mértéke. Ebben a tesztben a kontroll csoportból 12 gyermek teljesített 100%-ra az év eleji mérés alkalmával. Az év végén csak 9-en produkáltak 100%-os eredményt. Így történhetett, hogy az év végi átlagteljesítmény gyengébb (96,42%) az év elején (98,57%) mérthez képest. 10%-os teljesítménycsökkenés 3 gyermek esetében fordult elő.

A GMP5-ben mind a két csoport esetében szignifikáns a különbség a két mérés között. Akárcsak az óvodások esetében, az iskolásoknál is ebben a tesztben születtek a leggyengébb eredmények. A vizsgált csoportban az év eleji átlageredmény 65,71%, ami az év végére 10%-os javulást mutat 75,71%, a fejlődés statisztikailag igazolható ($Z=-2,198$; $p=0,012$). 11 gyermek teljesítménye javult (10–30%), 2 gyermek teljesítménye stagnált, 1 gyermeknél 30%-os romlás volt tapasztalható. A kontroll csoport átlagteljesítménye év elején 62,14%, ami év végén 72,85% ($Z=-2,099$; $p=0,023$). 7 gyermek esetében javulást tapasztaltam (10–40%), 5 gyermek eredménye maradt változatlan, míg 2-nél 10, illetve 20%-os romlás látható.

A szeriális észlelést vizsgáló tesztben (GMP10) a vizsgált csoportnál az év eleji és az év végi eredmény között szignifikáns különbség jelentkezett ($Z=-2,859$; $p=0,001$). Az év elején mért átlagteljesítmény 83,57%, év végén 95,71%. A csoportban 10 gyermek teljesítménye javult (10–30%), 4 gyermek eredménye stagnált. Azon gyermekek eredménye maradt változatlan, akik már az év elején is 90–100%-ra teljesítettek. A kontroll csoport év elején 82,85%-os átlagteljesítményt nyújtott, ami az év végére 79,28%-ra csökkent. Ugyan 6 gyermek teljesítménye javult (10%), 4 gyermeknél 10–30%-os romlás mutatkozott, 4 gyermek eredménye változatlan maradt. A beszédpercepciók teljesítmények alakulása az 5. és 6. ábrán látható (v=vizsgált, k=kontroll, pre=előmérés, post=utómérés).

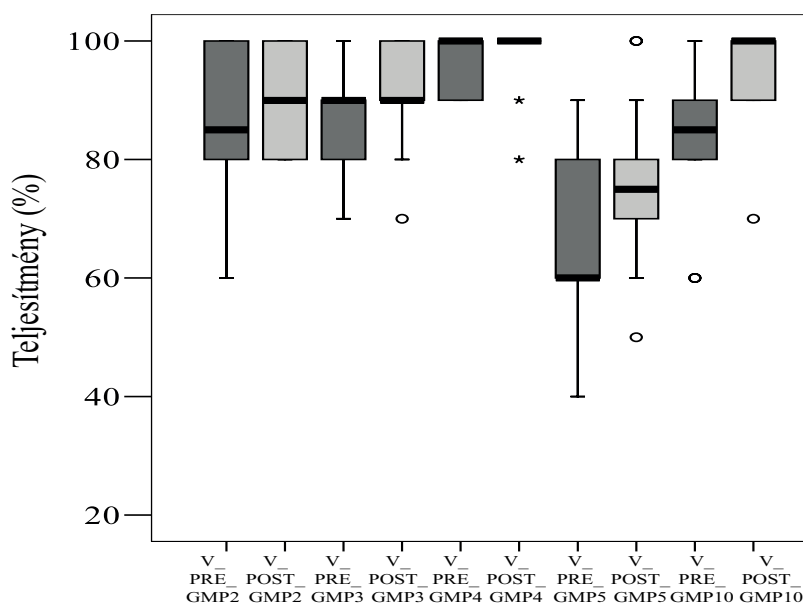
5. ábra

A beszédpercepció teljesítmény alakulása a vizsgált iskolásoknál év elején és év végén
(szóródás és medián)

6. ábra

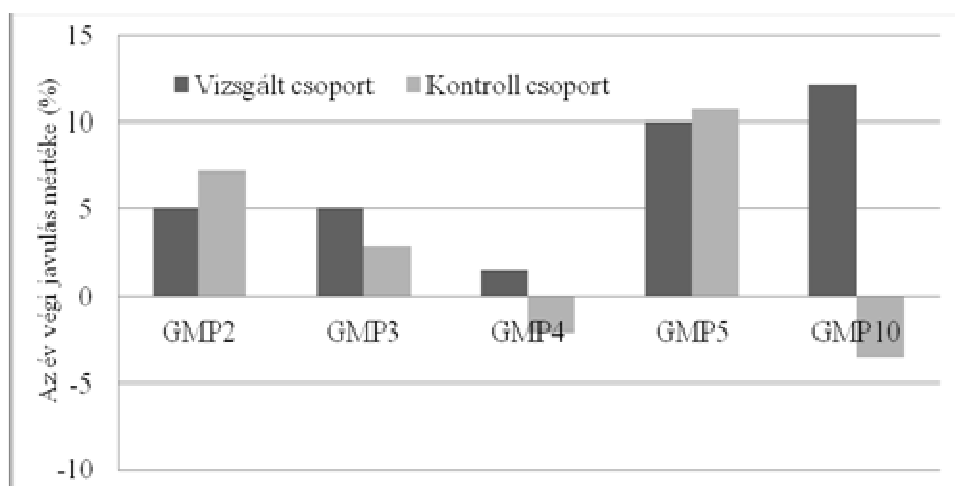
A beszédpercepció teljesítmény alakulása a kontroll iskolásoknál év elején és év végén
(szóródás és medián)

Mann-Whitney tesztel és Monte Carlo szimulációval vizsgáltam, hogy a két csoport év eleji, illetve év végi eredményei között tapasztalható-e szignifikáns különbség. Statisztikai különbség található az év végén a GMP10-es teszt eredményeiben. Ebben a tesztben év végén a vizsgált csoport 16%-kal teljesített jobban a kontroll csoporthoz képest ($Z = -3,462$; $p = 0,012$). A csoportok önmagukhoz képest való fejlődését a 7. ábrán összegeztem.

7.ábra

Az év végi javulás mértéke a vizsgált és a kontroll iskolás csoportokban

4. Következtetések. – A kutatás célja volt, hogy áttekintsem a nagycsoportos óvodások, illetve az első osztályos kisiskolások percepciók teljesítményét, felhívjam a figyelmet a prevenció, a fejlesztés jelentőségére, lehetőségeire. Az óvodásoknál a kapott eredményeket összegezve szignifikáns különbséget nem találtam a két csoport év eleji és év végi eredményei tekintetében (kivéve GMP4 év eleje). Azonban a vizsgált csoport év eleji és év végi eredményei között, a GMP4 kivételével mindegyik teszt esetében szignifikáns különbség mutatkozik, a fejlődés ezekben a tesztekben statisztikailag igazolható. A vizsgált csoport egységesebben fejlődik, az egyéni különbségek mértéke az év végére csökkenő tendenciát mutat. Az iskolások esetében év végén a GMP10 eredményeiben találtunk szignifikáns különbséget a két csoport teljesítményének összehasonlítása során. A vizsgált csoportban az átlagértékek év végére, az év elejéhez képest valamennyi tesztben magasabbak. A kontroll csoportban azonban két teszt átlagértékét tekintve romlás volt tapasztalható. Meg kell jegyezni azt is, hogy több gyermek esetében előfordult, függetlenül attól, melyik csoportról, korosztályról van szó, hogy észlelési szintje nem fejlődött, esetleg további romlást mutatott. Felmerül a kérdés, hogy mi lehet ennek az oka. Feltételezhető, hogy a fejlesztésre fordított idő kevésnek bizonyul, főleg ha azt nézzük, mekkora

a gyerekek közötti egyéni különbség mértéke. A teljesítményromlást okozhatta továbbá a figyelem hiánya, fáradtság, érdektelenség stb. A továbbiakban fontos lenne minden óvodás gyermek percepciós tesztelése, illetve szükség esetén a beszédészlelés célzott fejlesztése óvodás és kisiskolás korban az ép beszédű, tipikus fejlődésű gyermekek esetében egyaránt. Fontos lenne a pedagógusok célirányos felkészítése, továbbá megtalálni a fejlesztés tantervbeli megvalósulásának formáit. Bizonyított tény, hogy a kellő időben felismert beszédészlelési gond kiküszöbölésére az óvodáskor a legoptimálisabb, mert a kísérletek tanúsága szerint a beszédészlelés fejlődése 3–5 éves kor között a legnagyobb ütemű (GÓSY 1989: 202). Minél fiatalabb a gyermek, annál rövidebb idő alatt érhetünk el eredményt. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy az óvodásoknál fél-2 év, iskolásoknál 1–3 év között van az átlagos fejlesztési időtartam, ez azonban egyénenként változó lehet (Gósy 2000: 154). A kapott adatok arra utalnak, hogy az első osztályban nagy szükség van még a fejlesztésre, lehetőség szerint hosszabb időtartamban. A fejlesztés hatékonysága növelhető lenne, ha a diagnosztikát követően egyénre szabottan, célzottan az elmaradott területekre koncentrálna készülnének a fejlesztési tervek. A fejlesztési tervek adaptálhatóságát illetően, a pedagógusok visszajelzései szerint a gyerekek élvezték a fejlesztő feladatokat, hamar beépült a mindennapi gyakorlatukba, játékként tekintettek rá.

Kulcsszók: beszédpercepció, percepciós elmaradás, alternatív fejlesztési lehetőség

A hivatkozott irodalom

- ADAMIKNÉ DR. JÁSZÓ ANNA 1996. A beszédpercepció fejlettségének szerepe az olvasás-írás elsajátításában In: GÓSY MÁRIA (szerk.): Gyermekkori beszédészlelési és beszédmegértési zavarok. Nikol Kiadó. Budapest. 228–51.
- BARTHA KRISZTINA 2013. A beszédfeldolgozás jellemzői magyar domináns kétnyelvű gyermekeknél. In: GÓSY MÁRIA (szerk.): Beszédkutatás. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 233–46.
- BÓNA JUDIT 2007. A fonológiai és a szeriális észlelés fejlődése 4-10 éves korban. In: GÓSY MÁRIA (szerk.): Beszédészlelési és beszédmegértési zavarok. Nikol Kkt. Budapest. 262–70.
- ERŐSNÉ BRUNNER KATALIN – CSABAY KATALIN – GYÖRY GÁBORNÉ 2003. Beszédészlelés, beszédmegértés, szövegészlelés. Gyógypedagógiai Szemle, 2003/2. 88–96.
- GÓSY MÁRIA 1989. Beszédészlelés. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest.
- GÓSY MÁRIA 1995/2006. GMP-diagnosztika. Nikol GMK. Budapest.
- GÓSY MÁRIA 1996. A szeriális észlelés fejlődése és zavarai. In: GÓSY MÁRIA (szerk.): Gyermekkori beszédészlelési és beszédmegértési zavarok. Nikol Kiadó. Budapest. 83–99.
- GÓSY MÁRIA 2000. A hallástól a tanulásig. Nikol Kkt. Budapest.
- GÓSY MÁRIA 2005. Pszicholingvisztika. Osiris Kiadó. Budapest.

- GÓSY MÁRIA – HORVÁTH VIKTÓRIA 2006. Beszédfeldolgozási folyamatok összefüggései gyermekkorban. Magyar Nyelvőr. 2006/4. 470–81.
- GÓSY MÁRIA – IMRE ANGÉLA 2007. Beszédpercepció fejlesztő modulok. Nikol Kkt. Budapest.
- GRÁCZI TEKLA ETELKA 2007. Diszlexiás és tipikus fejlődésű gyermekek beszédfeldolgozásának vizsgálata. In: GÓSY MÁRIA (szerk.): Beszédszlelési és beszédmegértési zavarok. Nikol Kkt., Budapest. 202–13.
- HORVÁTH VIKTÓRIA 2007. Beszédszlelési folyamatok tipológiája 6-10 éves korban. In: GÓSY MÁRIA (szerk.): Beszédszlelési és beszédmegértési zavarok. Nikol Kkt., Budapest. 271–84.
- IMRE ANGÉLA 2006. Az olvasászavar és a beszédfeldolgozási folyamatok összefüggései. In: GÓSY MÁRIA (szerk.): Beszédkutatás 2006. Nikol Kkt. Budapest. 160–71.
- IMRE ANGÉLA 2007. A beszédmegértés és az olvasás összefüggése. In: GÓSY MÁRIA (szerk.): Beszédszlelési és beszédmegértési zavarok. Nikol Kkt. Budapest. 164–83.
- IMRE ANGÉLA – GRÁCZI TEKLA ETELKA 2005. Beszédfeldolgozási nehézségekkel küzdő gyermekek percepció működésének vizsgálata. In: GÓSY MÁRIA (szerk.): Beszédkutatás 2005. Nikol Kkt. Budapest. 112–23.
- KOCSIS JUDIT 1996. Óvodáskorú gyermekek beszédszlelési és beszédmegértési teljesítményének alakulása In: GÓSY MÁRIA (szerk.): Gyermekkorai beszédszlelési és beszédmegértési zavarok. Nikol Kiadó. Budapest. 100–21.
- MACHER MÓNKA 2002. Cigány gyermekek beszédszlelésének és beszédmegértésének vizsgálata. In: GÓSY MÁRIA (szerk.): Beszédkutatás. Budapest. 118–30.
- MACHER MÓNKA 2007. Tanulásban akadályozott gyerekek beszédszlelési és beszédmegértési vizsgálata. In: GÓSY MÁRIA (szerk.): Beszédszlelési és beszédmegértési zavarok. Regisztr Kiadó és Nyomda Kft. Budapest. 247–60.
- MARKÓ ALEXANDRA 2007. A mondat- és szövegértés jellemzői és összefüggése 6-9 éves korban. In: GÓSY MÁRIA (szerk.): Beszédszlelési és beszédmegértési zavarok. Regisztr Kiadó és Nyomda Kft. Budapest. 285–300.
- SIMON ORSOLYA 2001. Ötödik és hatodik osztályosok anyanyelvi szövegértési mutatói. Iskolakultúra. 11. szám. 92–100.
- VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ 2002. A beszédszlelés és a beszédmegértés vizsgálata magyar-szlovák kétnyelvű gyermekeknél. In: LANSTYÁK ISTVÁN–SIMON SZABOLCS (szerk.): Tanulmányok a kétnyelvűségről. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony. 71–94.

SZÁNTÓ ANNA

szantoanna1984@gmail.com

ELTE BTK

Nyelvtudományi Doktori Iskola

Alkalmazott Nyelvészet Doktori Program

The Factors and Development Possibilities of Speech Perception in Kindergarten and Junior School

Learning difficulties, reading and writing disturbances may be caused by perceptual deficits. Frequently, such causes are in the background of attention disorder, behavioural and psychic problems which, due to lack of accurate diagnosis and therapy, may expand to adulthood. Experience shows that a great number of children start elementary school at a level of speech perception and comprehension not reaching the expected threshold. As several study results call attention to the deficits of speech perception and comprehension, as well as the significance of development and prevention, an individual development process has been devised. The purpose of the present study is to introduce an alternative development possibility that is also applicable in larger groups. Furthermore, the thesis attempts to survey how the perceptual indicators of kindergarten and junior school children with typical development may be altered with targeted development.

Keywords: speech perception, perceptual deficits, individual development process

SZÁNTÓ, ANNA

A mondatátszövődés szerkezeti vizsgálata korpusz alapján

1. Bevezetés. – A dolgozat saját korpusz alapján próbálja meg felrajzolni a mondatátszövődés legfőbb szerkezeti jellegzetességeit az alárendelés fajtája, a főmondatbeli alaptagok és az átszövődött mondat szintaktikai viszonyainak vizsgálatával. A korpusz összesen 1000 darab, tallózó gyűjtés eredményeként talált mondatot tartalmaz, 500 darab beszélt és 500 darab írott nyelvi adatot.

Az átszövődött mondatok szerkezetével és szintaktikai vizsgálatával eddig nem sok szakirodalmi forrás foglalkozott (ZOLNAI 1926; SZALAMIN 1978; É. KISS 1998; HAADER 1998; HORVÁTH 2011), és ezek közül is csupán SZALAMIN EDIT és HAADER LEA tanulmányában található behatóbb elemzés élőnyelvi korpusz alapján. A dolgozatnak ezért célja a fenti két szakirodalmi forrás, valamint a saját, diplomamunkához készült 400 mondatos vizsgálat és a jelen vizsgálati eredmények egybevetése, valamint a ZOLNAI GYULA értekezésében megfogalmazott állításokkal való összehasonlítás is. A dolgozat a terjedelmi korlátok miatt nem tér ki az É. KISS KATALIN által az átszövődésre előírt megkötelések és a korpuszban megvalósuló átszövődések viszonyára.

A dolgozat alapvető célja az átszövődött mondatok szintaktikai vizsgálata a beszélt és írott nyelvi adatokból összeálló korpusz alapján. A két alkörpusz azonos adatmennyisége magában hordozza az összehasonlítás lehetőségét; a teljes korpusz vizsgálata mellett az elemzési szempontoknál vizsgálom a beszélt és írott nyelvi adatok közötti esetleges különbségeket is.

A szerkezeti vizsgálat főbb szempontjai a következők: az alárendelés típusa; a főmondatbeli alaptagok; a mellékmondatok fajtái; az átszövődött egység mondatrészi szerepe, valamint helye az átszövődött és a visszaalakított mondatban.

A dolgozat valós nyelvi adatokat tartalmazó korpusz alapján mutatja be a mondatátszövődés megvalósulási lehetőségeit, főbb típusait, a hozzá kapcsolódó problémaköröket, és remélhetőleg hozzájárul a jelenség alaposabb megismeréséhez.

2. A mondatátszövődés jelenségéről röviden. – A jelenséget először SIMONYI ZSIGMOND említette meg a magyar kötőszókról szóló tanulmányában (SIMONYI 1882: 83), hosszabban pedig elsőként ZOLNAI GYULA foglalkozott vele (ZOLNAI 1926: 3). A jelenség lényege szerinte az, hogy az összetett mondat a mellékmondat bizonyos részével indul meg, utána a főmondat következik, majd a mellékmondat többi része követi a kötőszóval, az esetek legnagyobb részében úgy, hogy a mellékmondat kötőszava egyből a főmondat után kap helyet (ZOLNAI 1926: 5).

FARKAS VILMOS definíciója szerint a mellékmondat egy kiemelt része előbbre kerül az alárendelő összetett mondatban, „annyira, hogy nemcsak mel-

lékmondatát, hanem még a főmondatot is megelőzheti”, vagyis „a főmondat tulajdonképpen a mellékmondat részei közé látszik ékelődni” (FARKAS 1962: 453–4).

É. KISS KATALIN szerint olyan összetett mondatokról van szó, amelyekben „látszólag összekeveredik a tagmondatok anyaga”, egyes elemek nem abban a tagmondatban állnak, amelybe jelentéstanilag tartoznak (É. KISS 1998: 156). É. KISS egy korábbi tanulmányában is ír az átszövődésről: „az indoeurópai nyelvek transzformációs generatív leírásaiban emelésnek nevezett szintaktikai művelet változata; az emelésnek a topicra és fókuszra épülő szintaktikai rendszer keretei között való sajátos változata” (É. KISS 1979: 94). Az É. KISS KATALIN által képviselt generatív keretben a mondatátszövődés a fókuszkiemelés, a kvantorkiemelés és a topikalizáció eredménye, melyre ugyanazok az elvek, megszorítások és korlátozások érvényesek, mint a mondattan egyéb területeire (É. KISS 1998: 167). Jelen dolgozat a generatív megközelítéssel és a megszorításokkal nem foglalkozik.

A Magyar grammatika tankönyvben HAADER LEA az alárendelő összetett mondatok kérdéseinek bemutatásakor említi meg a mondatátszövődést: „ilyenkor a mellékmondatból bizonyos összetevők a főmondatba helyeződnek át, de nem közbevetést eredményezve, hanem beleszövődve” (HAADER 2003: 475).

HAADER LEA szerint a mondatátszövődés jelenségének lényege az, hogy az alárendelő összetett mondat tagmondatainak anyaga egybeszövődik; az eredetileg főmondat–mellékmondat sorrendű tagmondategyüttesben a mellékmondat egyes részei a főmondat elé kerülnek, anélkül, hogy új hangszakasz kezdődne (HAADER 1998: 318).

Ezek szerint ami fontos, kiemelendő, ami a lényegi információt hordozza a mondandóban, előtérbe kerül, így a figyelem oda irányul. A figyelem középpontjába került elem feltűnőbb, könnyebben hozzáférhető és feldolgozható, könnyebben megérthető.

A szakirodalom leginkább azt emeli ki a mondatátszövődés keletkezésének feltételeiként, hogy egy alárendelő összetett mondatban a lényegi információ a mellékmondatban található, de a beszélő a hallgató figyelmét minél gyorsabban és eredményesebben erre az információra akarja irányítani. Ehhez a mondandó legfontosabb mozzanatát a főmondat elé kell vinnie a mellékmondatból, ami azt jelenti, hogy már meg is történt az átszövődés.

3. A mondatátszövődés jelenségének vizsgálata saját korpusz alapján

3.1. Adatgyűjtés. – A dolgozat a mondatátszövődésről saját korpusz alapján próbál meg különböző megfigyeléseket tenni. A korpusz két egységből áll; saját gyűjtésű mondatokból és a HAADER LEA tanárnőtől még a diplomamunkához cédulákon kapott mondatokból¹. HAADER LEA tanárnőtől összesen

¹ Itt szeretném megköszönni HAADER LEA tanárnő segítségét, aki 60 írott és 74 beszélt nyelvi adatot bocsátott önzetlenül rendelkezésemre.

134 mondatot kaptam, a saját gyűjtésem pedig 866 mondatot tartalmaz, így egy összesen 1000 mondatos korpusz áll rendelkezésre, 500 írott és 500 beszélt nyelvi adattal.

A korpusz írott nyelvi része regényekből, folyóiratokból, magazinokból, heti- és napilapokból, novelláskötetektől, szakszövegektől stb. vett mondatokat tartalmaz, a legtöbb 2000 utáni kiadású, tehát viszonylag friss szövegek alkotják. A beszélt nyelvi adatok túlnyomó többségét családtagok, szaktársak, barátok, tanárok szolgáltatják, és jó pár mondat származik különféle élőben elhangzott rádió- vagy tévéfelvételből is.

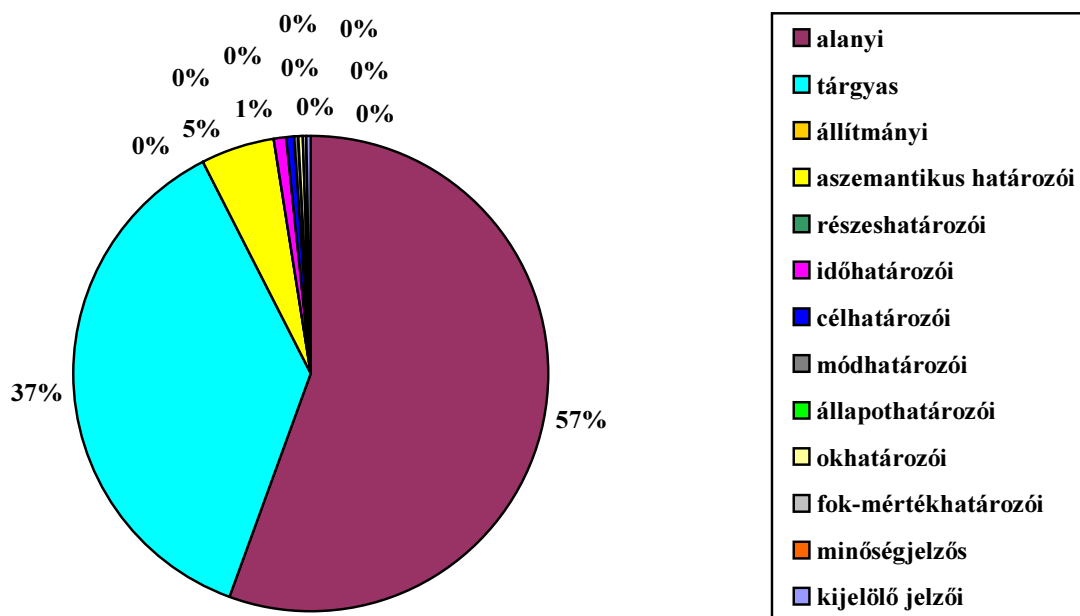
A mondatok pontos adatait a dolgozat végén mellékletben csatolva közlöm. A dolgozatban folyó szövegben az egyszerűség és könnyebb áttekinthetőség érdekében csak magukat a mondatokat közlöm.

3.2. A korpusz mondatainak alárendelés-típusai. – A korpuszban található mondatok a következő alárendelés-típusokba sorolhatók: **Alanyi:** beszélt nyelvi: 277 (a beszélt nyelvi adatok 55,4%-a), írott nyelvi: 428 (az írott nyelvi adatok 85,6%-a), összesen **705** mondat (az összes mondat 70,5%-a). **Tárgyas:** beszélt nyelvi: 183 (a beszélt nyelvi adatok 36,6%-a), írott nyelvi: 64 (az írott nyelvi adatok 12,8%-a), összesen **247** mondat (az összes mondat 24,7%-a). **Állítmányi:** beszélt nyelvi: 1 (a beszélt nyelvi adatok 0,2%-a), írott nyelvi adat nincs, összesen **1** mondat (az összes mondat 0,1%-a).

Aszemantikus határozói: beszélt nyelvi: 23 (a beszélt nyelvi adatok 4,6%-a), írott nyelvi: 2 (az írott nyelvi adatok 0,4%-a), összesen **25** mondat (az összes mondat 2,5%-a). **Részeshatározói:** beszélt nyelvi 1 (a beszélt nyelvi adatok 0,2%-a), írott nyelvi: 4 (az írott nyelvi adatok 0,8%-a), összesen **5** mondat (az összes mondat 0,5%-a). **Időhatározói** (feltételes jelentésárnnyalattal): beszélt nyelvi: 4 (a beszélt nyelvi adatok 0,8%-a), írott nyelvi: 1 (az írott nyelvi adatok 0,2%-a), összesen **5** mondat (az összes mondat 0,5%-a). **Okhatározói:** beszélt nyelvi: 2 (a beszélt nyelvi adatok 0,4%-a), írott nyelvi: 2 (az írott nyelvi adatok 0,4%-a), összesen **4** mondat (az összes mondat 0,4%-a). **Célhatározói:** beszélt nyelvi: 2 (a beszélt nyelvi adatok 0,4%-a), írott nyelvi adat nincs, összesen **2** mondat (az összes mondat 0,2%-a). **Módhatározói:** beszélt nyelvi: 2 (a beszélt nyelvi adatok 0,4%-a), írott nyelvi adat nincs, összesen **2** mondat (az összes mondat 0,2%-a). **Állapothatározói:** beszélt nyelvi adat nincs, írott nyelvi adat: 1 (az írott nyelvi adatok 0,2%-a), összesen **1** mondat (az összes mondat 0,1%-a). **Fok-mértékhatórozói:** beszélt nyelvi: 1 (a beszélt nyelvi adatok 0,2%-a), írott nyelvi adat nincs, összesen **1** mondat (az összes mondat 0,1%-a).

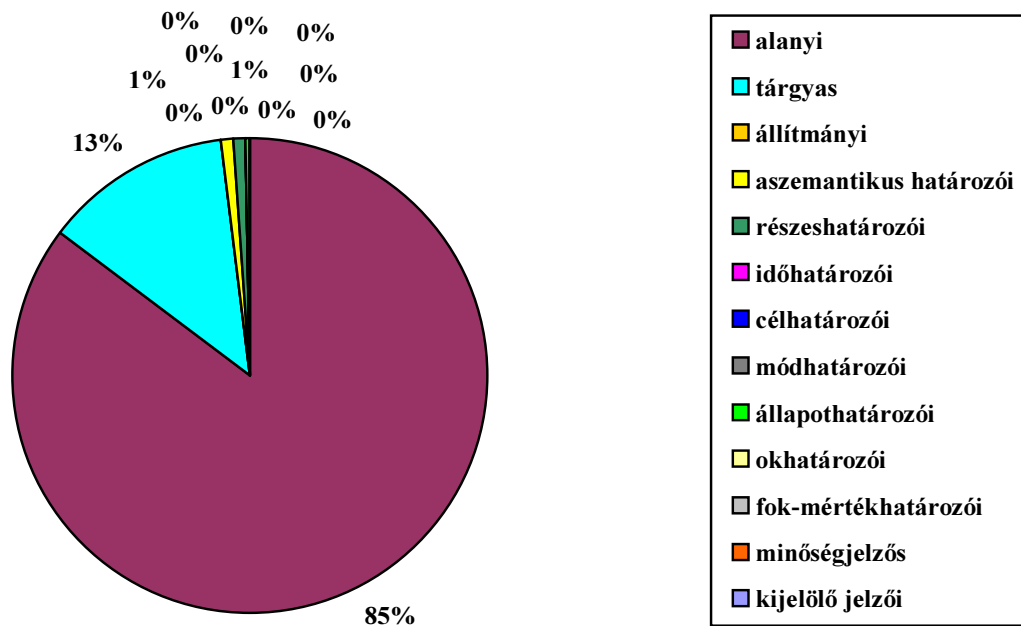
Minőségjelzős: beszélt nyelvi: 1 (a beszélt nyelvi adatok 0,2%-a), írott nyelvi adat nincs, összesen **1** mondat (az összes mondat 0,1%-a). **Kijelölő jelzői:** beszélt nyelvi: 1 (a beszélt nyelvi adatok 0,2%-a), írott nyelvi adat nincs, összesen **1** mondat (az összes mondat 0,1%-a). **Mellérendelés:** beszélt nyelvi: 2 (a beszélt nyelvi adatok 0,4%-a), írott nyelvi adat nincs, összesen **2** mondat (az összes mondat 0,2%-a). Az egyik mondat kétféle alaptaggal is értelmezhető, ezért jön ki összeadva 1001 mondat. A beszélt és az írott nyelvi adatok, valamint a teljes

korpusz alárendelés-típusait a három következő ábra mutatja be (1. ábra, 2. ábra, 3. ábra).

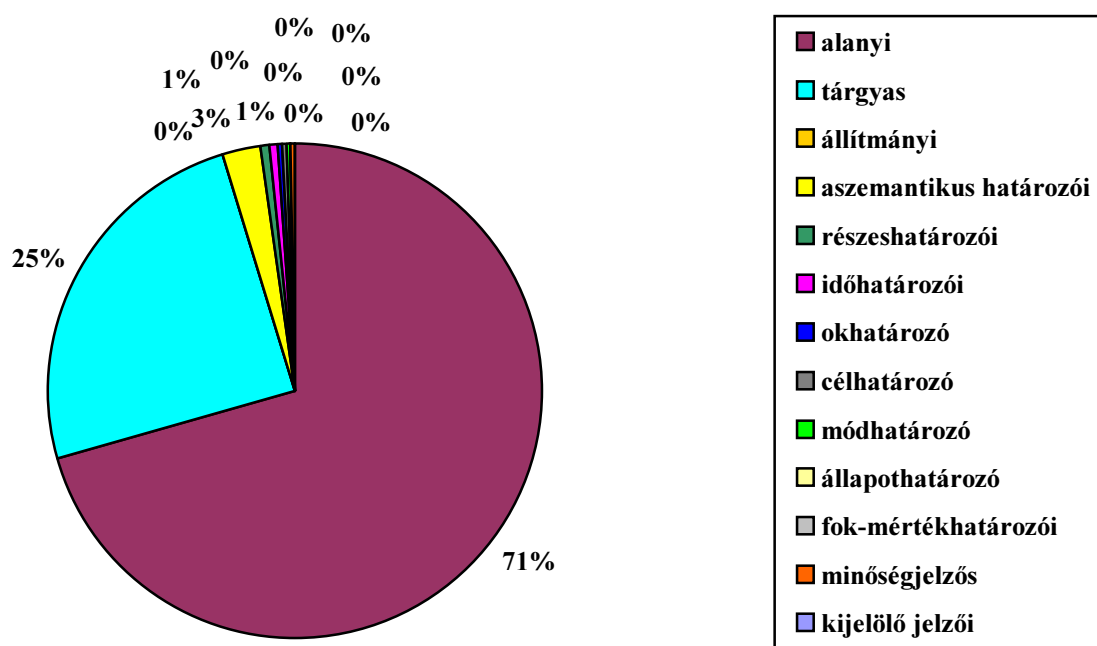
1. ábra

A beszélt nyelvi adatok alárendelés-típusai

2. ábra

Az írott nyelvi adatok alárendelés-típusai

3. ábra
A teljes korpusz alárendelés-típusai

Látható, hogy az adatok túlnyomó részt alanyi alárendelésű összetett mondatok, ami összhangban van HAADER LEA korpuszának arányaival. Az ábrákon jól látszik, hogy az alanyi mellett a tárgyas alárendelés képviselteti magát a legnagyobb számú adattal. Az aszemantikus határozói alárendelés már jóval ritkább, az egyéb határozói és jelzői alárendelés-fajták pedig csupán egy-két mondatban jelennek meg. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy egy még nagyobb korpuszon végzett vizsgálatnál is ezek az arányok jönnének ki, de az sejtet valamit, hogy SZALAMIN EDIT csak alanyi és tárgyi alárendelésű mondatokról (SZALAMIN 1978: 296–7), HAADER LEA pedig alanyi, tárgyi és „jóval ritkább” „kötött határozói” (a felsorolt példái kettő kivételével aszemantikus határozók) alárendelésű mondatokról ír korpuszalapú vizsgálataiban (HAADER 1998: 318–9, 1999: 290). A diplomamunkámhoz használt 400 mondatos korpuszban szintén ezek az alárendelés-fajták dominálnak. A három fő típus a jelen korpusz alapján is ez, de jól látható, hogy egyéb alárendeléses mondatokban is létrejöhet átszővődés, valószínűleg az itt felsoroltakon kívül is.

Az alanyi alárendelésű mondatok túlsúlyára HAADER LEA a következő magyarázatot adja: „A nyelvtörténet bármely korszakában az alanyi főmondatok szürkültek el a leghamarabb, hajlottak legkönnyebben a devalválódásra, modálissá válásra; vesztették el (...) legnagyobb számban főmondati funkciójukat, s léptek át valamilyen szófajba (*bizony, bezzeg, igaz, valószínű, jöllehet*)” (HAADER 1998: 319). Emellett minden bizonnyal szerepet játszik az arányok kialakulásában az is, hogy általában, egyéb korpuszokban milyen az alanyi és más alárendelések aránya. Ezen kívül arra is érdemes gondolni, hogy egyes – a többinél gyakoribbnak tűnő – átszövdéses alaptagok pont az alanyi tagmondategyüttesekben jelennek meg (*kell, esetleg lehet, biztos, jó*), ami összefügg a fentebb leírtakkal is.

3.3. A főmondati alaptagok a korpusz mondataiban. – A korpuszban található főmondati alaptagok a következők (az adott alaptag száma mellett zárójelben megadom, hogy ez az összes mondatnak hány százaléka, valamint hogy ez hány beszélt és hány írott nyelvi adatot jelent):

Alanyi tagmondategyüttesekben: *kell* 434 (43,4%; 164/270) [*kell* 300 (30%; 136/164), *kellett* 71 (7,1%; 8/63), *kéne* 24 (2,4%; 8/16), *kellett volna* 20 (2%; 7/13), *kellene* 18 (1,8%; 5/13), *kelljen* 1 (0,1%; 0/1), *biztos(an)* 67 (6,7%; 30/37), *lehet* 45 (4,5%; 9/36), *jó* 24 (2,4%; 9/15).

Húsznál kevesebb adattal: *van (léte)* 17 (1,7%; 11/6), *(úgy) tűnik* 13 (1,3%; 6/7), *szabad* 11 (1,1%; 5/6).

Tíznel kevesebb adattal: *bizonyos* 7 (0,7%; 0/7), *elképzelhető* 6 (0,6%; 1/5), *baj* 5 (0,5%; 4/1), *valószínű* 5 (0,5%; 2/3), *(úgy/az) látszik* 5 (0,5%; 3/2), *(úgy) néz ki* 4 (0,4%; 4/0), *árt* 4 (0,4%; 0/4), *fontos* 3 (0,3%; 1/2), *elég* 3 (0,3%; 2/1), *lehetetlen* 3 (0,3%; 0/3), *hihetetlen* 2 (0,2%; 1/1), *mindegy* 2 (0,2%; 2/0), *elképesztő* 2 (0,2%; 2/0), *tuti* 2 (0,2%; 1/1), *(úgy) illik* 2 (0,2%; 1/1), *alap* 1 (0,1%; 1/0), *egyetlen* 1 (0,1%; 0/1), *egyszerű* 1 (0,1%; 1/0), *elképzelhetetlen* 1 (0,1%; 0/1), *első* 1 (0,1%; 1/0), *érdekes* 1 (0,1%; 1/0), *fél* 1 (0,1%; 0/1), *félő* 1 (0,1%; 0/1), *igaz* 1 (0,1%; 0/1), *igazság* 1 (0,1%; 1/0), *ismert* 1 (0,1%; 0/1), *jellemző* 1 (0,1%; 1/0), *jut (eszébe)* 1 (0,1%; 1/0), *kétséges* 1 (0,1%; 1/0), *kiderül* 1 (0,1%; 1/0), *kiszámítható* 1 (0,1%; 0/1), *kizárt* 1 (0,1%; 0/1), *kíváncos* 1 (0,1%; 0/1), *látható* 1 (0,1%; 1/0), *legtöbb* 1 (0,1%; 0/1), *logikus* 1 (0,1%; 0/1), *megeszik* 1 (0,1%; 1/0), *meggyőződés* 1 (0,1%; 1/0), *meglepő* 1 (0,1%; 1/0), *muszáj* 1 (0,1%; 0/1), *naná* 1 (0,1%; 1/0), *nyilvánvaló* 1 (0,1%; 0/1), *perfekt* 1 (0,1%; 0/1), *rémés* 1 (0,1%; 0/1), *(úgy) rémlik* 1 (0,1%; 1/0), *sejthető* 1 (0,1%; 0/1), *talál* 1 (0,1%; 0/1), *tesz (jót)* 1 (0,1%; 1/0), *tudható* 1 (0,1%; 0/1), *véletlen* 1 (0,1%; 1/0), *világos* 1 (0,1%; 0/1), *vitathatatlan* 1 (0,1%; 1/0), *100%* 1 (0,1%; 1/0).

A két első diagramon az alanyi és tárgyi tagmondategyüttesek alaptagjainak megoszlása látható (4. ábra, 5. ábra), ezeket az arányokat szövegesen külön nem írom le a könnyebb áttekinthetőség érdekében. Az összefoglaló nagy kördiagramon lesz látható az összes mondat főbb alaptagjainak megoszlása.

Az alaptagok **tárgyi tagmondategyüttesekben:** *tud* 62 (6,2%; 29/33) [*tud* 24/16, *isten tudja* 0/11, *ki tudja* 0/5, *nem is tudom* 3/0, *mit tudom én* 2/0, *fasz*

tudja 0/1], **(el)hisz/asszem** 35 (3,5%; 26/9), **szeret** 26 (2,6%; 23/3), **(el)mond** 22 (2,2%; 21/1), **(úgy/azt) gondol** 21 (2,1%; 19/2).

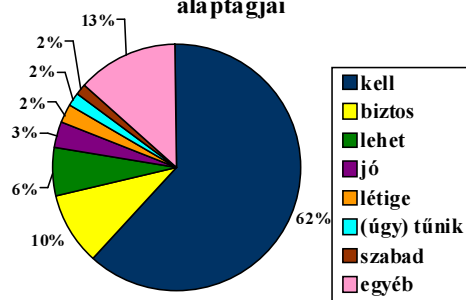
Húsznál kevesebb adattal: **kér** 11 (1,1%; 9/2).

Tíznél kevesebb adattal: **lát** 7 (0,7%; 7/0), **akar** 5 (0,5%; 4/1), **(úgy/azt) érez** 4 (0,4%; 4/0), **tervez** 4 (0,4%; 4/0), **(meg)enged** 3 (0,3%; 2/1), **ígér** 3 (0,3%; 2/1), **kétfél** 3 (0,3%; 3/0), **ért** 2 (0,2%; 0/2), **hall** 2 (0,2%; 2/0), **javasol** 2 (0,2%; 2/0), **kell** (csinálni) 2 (0,2%; 2/0) [**kell** 1 (0,1%; 1/0), **kellene** 1 (0,1%; 1/0)], **lehet** (csinálni) 2 (0,2%; 2/0), **remél** 2 (0,2%; 2/0), **ajánl** 1 (0,1%; 1/0), **bebizonyít** 1 (0,1%; 1/0), **belát** 1 (0,1%; 1/0), **elfelejt** 1 (0,1%; 1/0), **elhasznál** 1 (0,1%; 1/0), **elmesél** 1 (0,1%; 1/0), **említ** 1 (0,1%; 1/0), **feltesz** 1 (0,1%; 0/1), **gyanít** 1 (0,1%; 0/1), **hagy** 1 (0,1%; 0/1), **ír** 1 (0,1%; 1/0), **kiált** 1 (0,1%; 1/0), **kimutat** 1 (0,1%; 1/0), **kíván** 1 (0,1%; 0/1), **megcéloz** 1 (0,1%; 1/0), **megfogad** 1 (0,1%; 0/1), **megnéz** 1 (0,1%; 1/0), **megpróbál** 1 (0,1%; 1/0), **megszokik** 1 (0,1%; 0/1), **megtesz** 1 (0,1%; 1/0), **néz** 1 (0,1%; 1/0), **sajnál** 1 (0,1%; 0/1), **(úgy) sejt** 1 (0,1%; 1/0), **talál** 1 (0,1%; 1/0), **tanácsol** 1 (0,1%; 0/1), **tapasztal** 1 (0,1%; 1/0), **tilt** 1 (0,1%; 0/1), **valószínűsít** 1 (0,1%; 1/0), **vár** 1 (0,1%; 1/0).

Az állítmányi tagmondategyüttesek alaptagja: **(ki) az** 1 (0,1%; 1/0).

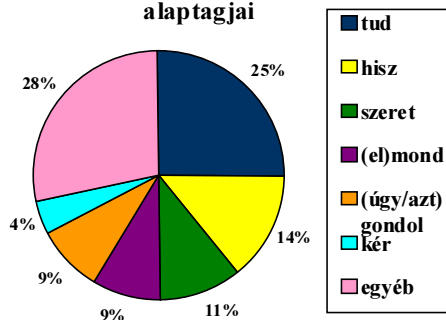
4. ábra

Alanyi tagmondategyüttesek
alaptagjai

5. ábra

Tárgyas tagmondategyüttesek
alaptagjai

Az alaptagok **aszemantikus határozói tagmondategyüttesekben**: **(meg)kér** (valamire) 6 (0,6%; 5/1), **emlékszik** (valamire) 3 (0,3%; 2/1), **gondol** (valamire) 3 (0,3%; 3/0), **csodálkozik** (valamin) 2 (0,2%; 2/0), **biztos** (valamiben) 1 (0,1%; 1/0), **erős** (a gyanúja valamiről) 1 (0,1%; 1/0), **fogad** (valamiről) 1 (0,1%; 1/0), **hisz** (valamiben) 1 (0,1%; 1/0), **igyekszik** (valamire) 1 (0,1%; 1/0), **nincs** (gőze valamiről) 1 (0,1%; 1/0), **rájön** (valamire) 1 (0,1%; 1/0), **(lesz) szíves** (valamire) 1 (0,1%; 1/0), **van** (fogalma valamiről) 1 (0,1%; 1/0), **van** (lehetősége valamire) 1 (0,1%; 1/0), **van** (szerencséje valamire) 1 (0,1%; 1/0).

Az egyéb határozói és jelzői tagmondategyüttesek alaptagjai a következők:
Részeshatározói: (éve/ideje/napja stb.) [van] - (X éve annak, hogy) 5 (0,5%; 1/4). **Időhatározói** (feltételes jelentésárnyalattal): **hív** (akkor, ha) 1 (0,1%; 1/0), **udvarias** (akkor, ha) 1 (0,1%; 1/0), **talál** (nevetségesnek akkor, amikor) 1 (0,1%;

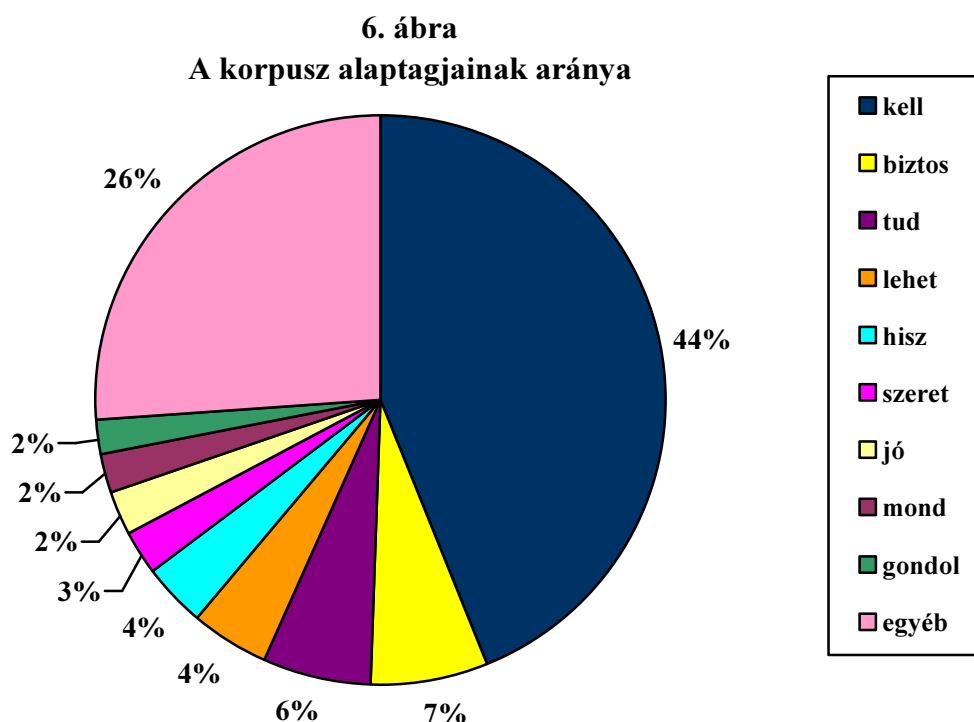
0/1), *van (létige) (mi lenne akkor, ha)* 1 (0,1%; 1/0), *vesz (akkor, ha)* 1 (0,1%; 1/0). **Célhatározói:** *kell* 2 (0,2%; 2/0). **Módhatározói:** *akar (úgy)* 1 (0,1%; 1/0), *mond (úgy)* 1 (0,1%; 1/0). **Állapothatározói:** *elvon (ahelyett, hogy)* 1 (0,1%; 0/1). **Okhatározói:** *fél (valamitől)* 2 (0,2%; 0/2), *örül* 1 (0,1%; 1/0), *tart (valamitől)* 1 (0,1%; 1/0). **Fok-mértékhatározói:** *meghülyül (annyira, hogy)* 1 (0,1%; 1/0).

Minőségjelzős: *dolog (nem tud olyan dolgot mondani, ami)* 1 (0,1%; 1/0).

Kijelölő jelzői: *helyzet (van olyan helyzet, amikor)* 1 (0,1%; 1/0).

A korpuszban **mellérendelő tagmondategyüttesben** jön létre az átszövődés két esetben (0,2%). A két mellérendelő mondat a következő: *A nyilakat ügyetlen voltam, és nem tudtam behúzni; Oda meg elmész, és hozol egy olyan vékonyat.* Az első mondatban *a nyilakat* szövődött át a másodikból az első tagmondatba, a másodikban pedig az *oda* szövődött ugyanolyan módon az első tagmondat állítmánya elé. Mindkét mondatban ok-okozati viszonyt fedezhetünk fel, az első esetben inkább okhatározói, a másodikban célhatározói alárendeléssé lehetne átalakítani a mondatokat. Jelen dolgozat bővebben (elsősorban alacsony számuk miatt) nem tud foglalkozni a mellérendelő tagmondategyüttesekben létrejövő átszövődéssel.

Az egész korpuszban az alaptagok arányát a következő diagram mutatja be (6. ábra); a húsznál kevesebb adattal szereplő alaptagok az egyéb kategóriába kerültek.

Jól látható, hogy a korpusz igen jelentős részét *kell* alaptagú mondatok teszik ki, ez a típus önmagában is rengeteg elemezni való érdekességet rejt. A korpusz arányaiból az látszik, hogy a *kell* mellett rengeteg más is megjelenhet átszövődéses mondat alaptagjaként. Az 1000 mondatos korpusz összesen 140-féle alaptagot tartalmaz, a beszélt 105-félét, az írott nyelvi alkorpusz 63-félét. 77 olyan alaptag van, amely csak a beszélt, és 35, amely csak az írott nyelvi alkorpuszban jelentkezik.

HAADER LEA alaptagjaihoz képest (94-féle alaptag) új alaptag a korpuszomban alanyi alárendelésű mondatokban: *alap, árt, baj, egyetlen, egyszerű, elképzelhetetlen, elképzelhető, első, fél, hihetetlen, igaz, igazság, ismert, jellemző, jut (eszébe), kiderül, kiszámítható, legtöbb, megeszik, meggyőződés, meglepő, naná, perfekt, (úgy) rémlik, sejthető, talál, tesz (jót), tudható, véletlen, világos, vitathatatlan, 100%* – ez a 60 alaptagból 32 alaptag. HAADER LEA korpuszának alaptagjaival (40 alanyi tagmondategyüttesekben) 28 egyező adatom van, és neki 12 olyan alaptagja van, amely ezen korpuszban nem szerepel. A nagyszámú egyezés mellett mindenképpen érdekes az is, hogy HAADER korpuszában is ugyanazok az alaptagok fordulnak elő a legtöbb adattal (*biztos, lehet, kell, jó, úgy tűnik*), mint a jelen korpuszban.

A korpuszban HAADER LEÁéhoz képest új alaptag a tárgyi alárendelésű mondatokban: *bebizonyít, belát, elfelejt, elhasznál, elmesél, említ, ért, feltesz, gyanít, hall, ígér, javasol, kell (csinálni), kétfel, kiált, kimutat, lehet (csinálni), megcéloz, megfogad, megpróbál, megszokik, megtesz, (úgy) sejt, tanácsol, tapasztal, tilt, valószínűsít* – ez a 48 alaptagból 27 alaptag. A két korpuszban 21 alaptag egyezik, HAADER LEÁ-nak az összes, 41 alaptagjából 20 olyan, amely az 1000 mondatos korpuszban nem szerepel. Itt is meg kell említeni, hogy HAADER korpuszában is azok szerepelnek legtöbb adattal (*tud, gondol, szeret, hisz*), amelyek a most vizsgált korpuszban.

Az aszemantikus határozói tagmondategyüttesekben szereplő új alaptagok: *csodálkozik (valamin), erős (a gyanúja valamiről), fogad (valamiről), hisz (valamiben), igyekszik (valamire), nincs (gőze valamiről), rájön (valamire), (lesz) szíves (valamire), van (fogalma valamiről), van (lehetősége valamire), van (szerecséje valamire)* – a 15 alaptagból 11. Érdekes, hogy 4 alaptag itt is egyezik a két korpuszban, és itt is ugyanazok szerepelnek a legtöbb adattal. HAADER LEÁ-nál a 11-ből 7 olyan alaptag van, amely a korpuszban nem szerepel. HAADER kötött határozói tagmondattai között találunk két okhatározóit is, az egyik (*fél valamitől*) szintén megtalálható a jelen korpuszban is.

Mint láthattuk, a két korpusz között összesen 67 alaptag egyezik meg, ami azt jelenti, hogy HAADER LEA korpuszának alaptagjainak majdnem háromnegyede (71,2%-a) megtalálható az 1000 mondatos korpuszban is. Az 1000 mondatos korpusz alaptagjainak pedig majdnem a fele (47,8%-a) jelen van HAADER LEA korpuszában is. Ehhez érdemes hozzátenni, hogy ZOLNAI GYULA a *hog*y kötőszós mellékmondatok tárgyalásakor azt írja, hogy minden fajtájukkal megtörténhet az átszövődés, de leggyakoribb a tárgyi mellékmondatokban, amelyek

igéje leggyakrabban az *akar, említ, gondol, hall, hisz, ígér, kíván, lát, mond, tud* (ZOLNAI 1926: 14). Ez a felsorolás nagy részben összecseng a HAADER LEA korpuszában és a mostani vizsgálati korpuszban leggyakoribbnak mutatkozó alaptagok sorával. ZOLNAI szerint az alanyi mellékmondatok esetében a gyakori igék a *lehet, úgy tetszik, eszébe jut, hajszálon múlik* és az olyan névszói állítmányok, mint *bizonyos, biztos, igaz, kár, lehetetlen, ritkaság, régen (van), szabad* (ZOLNAI 1926: 14). Ez a felsorolás is majdnem teljesen megegyezik HAADER LEA és a jelen vizsgálati korpusz leggyakoribb alaptagjaival. Ez azt jelenti, hogy a mondatátszövődés, bár igen változatos alaptagokkal jöhet létre (lásd 140-féle az 1000 mondatos korpuszban), alapvetően néhány bizonyos, fent említett alaptaggal valósul meg a leggyakrabban.

3.4. Az átszövődést tartalmazó mondatok szintaktikai viszonyai

3.4.1. Alanyi mellékmondatok. – HAADER LEA az alanyi mellékmondatokról csupán annyit ír, hogy főként rájuk jellemző, hogy a mellékmondatból kiemelt mondatrész egy szembeállító kötőszó elé szövődik (HAADER 1998: 322). Erre a jelen korpuszban is található példa, például: *Ortutay azonban nem biztos, hogy pontosan emlékezik; Az okokról pedig nem kell, hogy tudjanak; Ez azonban nem szabad, hogy meggondolatlanságra csábítson; Ez viszont nem biztos, hogy csak személyre vonatkozhat* stb. A jelenség előfordul tárgyi mellékmondatok esetében is, például: *A nadrágomba meg nem szeretted, ha törlöm; A csonka példányt azonban úgy gondolták, már megmutathatják* stb., de ebben a korpuszban is inkább alanyi alárendelés esetében jellemző. HAADER LEA szerint a gyakoriságot az indokolja, hogy ezek a kötőszók hívják fel a figyelmet a mondat topikként átszövődött mondatrészére, vagy szerepet játszanak a témák szembeállításában (HAADER 1998: 322).

SZALAMIN EDIT felosztásában a *hogy* kötőszós mondatok második alcsoportjába tartoznak az alanyi alárendelésű mondatok, amelybe szerinte szintén háromféle átszövődési típus tartozik: a mellékmondat alanya alanyként szövődik át; a mellékmondat tárgya tárgyként szövődik át a főmondatba; a mellékmondat valamely határozója határozóként szövődik át a főmondatba (SZALAMIN 1978: 297–8). Az első típusra (A → A) a korpuszból való példák, például: *A hormonok által vezérelt kandúr lehet, hogy elszökik otthonról → Lehet, hogy a hormonok által vezérelt kandúr elszökik otthonról; Ennél Mexikóváros tuti, hogy jobb lenne → Tuti, hogy ennél Mexikóváros jobb lenne; A[z] (...) lila jegy elképzelhető, hogy a kék és csokoládé (...) keresztezéséből jöttek létre → Elképzelhető, hogy a lila jegy a kék és csokoládé keresztezéséből jött létre* stb.

Érdemes itt is kitérni a szám-személy kérdésre: ebben az esetben a mellékmondat alanya, vagyis az alanyesetben átszövődő mondatrész megszorítások nélkül lehet ugyanolyan számú és személyű, mint a főmondat alanya: *Ennél Mexikóváros [E/3] tuti (az) [E/3], hogy jobb lenne → Tuti, hogy ennél Mexikóváros jobb lenne*. A főmondat alanya ugyanis minden esetben az utalószó, így a két

alanyesetű szó nem keverhető össze, semmi nem nehezíti a megértést, az utalószó mellett alanyesetben álló szó egyértelműen a mellékmondatához tartozik.

Arra a jelenségre, hogy a mellékmondat tárgya tárgyként szövődik át a főmondatba ($T \rightarrow T$), szintén elég sok mondatot találni a korpuszban, például: *Az orra előtt mászkáló egeret nem biztos, hogy észreveszi* \rightarrow *Nem biztos, hogy észreveszi az orra előtt mászkáló egeret*; *Meg a petrezselymet se volt annyira jellemző, hogy megették az emberek* \rightarrow *Az sem volt annyira jellemző, hogy a petrezselymet megették az emberek*; *A hetest ugye az az alap, hogy be kell dobni* \rightarrow *Az az alap, hogy a hetest be kell dobni* stb.

Határozó határozóként való átszövődésére is találunk példát a korpuszban ($H \rightarrow H$), a *kell* alaptagú mondatok között rengeteg ilyen van, például: *Ugyancsak három- és héthetes koruk között kell, hogy az első pozitív élmények ériék őket az emberek részéről* \rightarrow *Az kell, hogy az első pozitív élmények három- és héthetes koruk között ériék őket*; *Azon az estén Nurejevvel és Jaggerrel kellett volna hogy megtörténjen* \rightarrow *Az kellett volna, hogy Nurejevvel és Jaggerrel történjen meg azon az estén* stb. Kettős állítmány esetében, például: *A napló szerint Szabival kellett volna hetes legyen* \rightarrow *A napló szerint az kellett volna, hogy Szabival legyen hetes*; *Petróleumlámpa mellett kellett ünnepeljünk anyával* \rightarrow *Az kellett, hogy petróleumlámpa mellett ünnepeljünk anyával* stb., de más alaptagok esetében is jellemző, például: *Mondtam, hogy ilyen szar névvel biztos, hogy nem futnak be* \rightarrow *Mondtam, hogy biztos, hogy ilyen szar névvel nem futnak be*; *A vedlések között legjobb, ha sörtés kefével (...) kezeljük szőrét* \rightarrow *A legjobb az, ha a vedlések között sörtés kefével kezeljük szőrét* stb.

Ezekben az esetekben a mellékmondatból átszövődő mondatrész megtartja mondatrészi szerepét, és a korpusz alanyi alárendelésű mondatai között nem találunk egyetlen olyan mondatot sem, amelyben megváltozna az átszövődő mondatrész mondatrészi szerepe. Egyetlen „kivétel” az a mondatípus, amelyben birtokos jelző szövődik a főmondat elé, például: *Az anyának olyan nincs, hogy elfogy a keresete* \rightarrow *Olyan nincs, hogy az anyának elfogy a keresete*, az átszövődést tartalmazó mondatban az *anyának* nem lehet jelző, hanem részeshatározó ($J_{birt} \rightarrow H_{részes}$). Ez (ugyanúgy, ahogy a tárgyi mellékmondatok esetében) abból adódik, hogy a főmondat elé kerülve igéhez kapcsolódik a *-nak/nek* ragos névszó, mivel nem „viszi magával”, azaz nem szövődik át vele együtt a névszói alaptagja.

3.4.2. Tárgyi mellékmondatok. – HAADER LEA a fent említett tanulmányban külön foglalkozik azzal, hogy a mellékmondatból való kiemelés és a főmondatba való helyezés hogyan változtathatja meg a mondatban a szintaktikai viszonyokat: „vagy a főmondat hat az átszövődött részre, vagy (...) a főmondat igéje szenved el változást a kiemelt rész hatására” (HAADER 1998: 322). Szerinte gyakori, hogy a tárgyi mellékmondat alanya főmondatába szövődve tárgyragot kap ($A \rightarrow T$), erre példákat is hoz. Ilyenfajta változásra a jelen korpuszban is több példát találni, például: *Az Öreg-tavat is ilyen magasán még nem láttam, hogy legyen* \rightarrow *Még nem láttam, hogy az Öreg-tó ilyen magasán legyen*; *A tenyvereimet szeretném, ha olyan erősek lennének, mint a fonákjaim*

→ *Szeretném, ha a tenyereseim olyan erősek lennének, mint a fonákjaim; Te meg a tököt akartad, hogy menjen* → *Te meg azt akartad, hogy a tök menjen* stb. Ez akkor lehetséges, ha a főmondat igéje tárgyas ige, így a mellékmondat alanya tárgyesetbe kerül, amint a főmondat igéjének vonzatává szövídik át. A korpusz 247 tárgyi mellékmondata között összesen 15 olyan található (6,07%), amelyben az átszövídött mondatrész szintaktikai szerepe megváltozik, és mind ebbe a típusba tartozik, azaz tárgyrágot kap az eredeti mellékmondati alany.

HAADER LEA azt írja, hogy a mellékmondat alanya maradhat „a főmondatban is alany, ha a főmondat alanya nem harmadik személyű” (A → A) (HAADER 1998: 322), erre is található példa a korpuszban, például: *Ocskán Misi bátyám kétlem [E/1], hogy annyira eltelne [E/3] a chilis babbal* → *Kétlem, hogy Ocskán Misi bátyám annyira eltelne a chilis babbal; Az első kutatások azért lássuk be [T/1], hogy erre utalnak [T/3]* → *Azért lássuk be, hogy az első kutatások erre utalnak; De ez higgyétek el [T/2], hogy csak egy pár oldal [E/3] az Odiüsszeiában* → *De higgyétek el, hogy ez csak egy pár oldal az Odiüsszeiában* stb. Azt a kiegészítést kell ehhez tenni, hogy a főmondatban nem „alany marad” az átszövídött mondatrész (a főmondat alanya ugyanis az igei személyragból derül ki), hanem olyan alanyesetben álló szó lesz belőle, amely egyértelműen a mellékmondat igéjéhez kapcsolódik, semmilyen szintaktikai kapcsolata nincs a főmondatdal. Érdekes, hogy ezekben a mondatokban is tárgyas ige az alaptag, mégsem kerülnek tárgyesetbe az átszövídött mondatrészek, ami ezt a típusú átszövídést a közbevetéshez közelíti.

Érdekes talán a szám-személy kérdéssel is foglalkozni, annak ellenére, hogy a korpuszban valóban csak első és második személyű főmondati alannal találkozunk. Nem tarthatunk azonban teljesen elképzelhetetlennek egy ilyen mondatot: *A macskák [T/3] Peti tudja [E/3], hogy nem szeretik, ha hátrafele simogatják őket* vagy *Gyuri [E/3] mondták [T/3], hogy nem fog idén érettségizni*, ezekben pedig a főmondat alanya harmadik személyű, csak a száma különbözik a mellékmondati alanyétól. Ha a számot is megváltoztatjuk: *Őn [E/1] látták [T/3], hogy úgyis bemegyek* vagy *Ti [T/2] Kata mondta [E/3], hogy nem jöttök holnap*. Természetesen ezek már elég „sánta” mondatok, de a korpuszban bőven akad hasonló más típusú átszövídés. Az mindenesetre biztos, és a szabályt is érdemes lenne talán úgy megfogalmazni, hogy az alanyesetbe átszövídött mellékmondati alany nem lehet ugyanolyan számú és személyű, mint a főmondat alanya, mert akkor már a főmondat alanyaként kellene értelmezni.

SZALAMIN EDIT a beszélt nyelv mondatának kérdéseire kapcsolódva írt hosszabb tanulmányt a mondatátszövídésről, amelyben saját gyűjtött anyagán mutatja be a jelenség szintaktikai jellegzetességeit. Elsőként a *hogy* kötőszós mellékmondatokkal foglalkozik, azon belül pedig a tárgyi mellékmondatokkal. Háromféle átszövídést különböztet meg: a mellékmondat alanya tárgyként vagy alanyként szövídik át a főmondatba (erről fentebb volt már bővebben szó); a mellékmondat tárgya tárgyként szövídik át a főmondatba; illetve a mellékmondat valamely határozója főmondati határozóként vagy tárgyként szövídik át a főmondatba (SZALAMIN 1978: 296–7).

Arra a típusra, hogy a mellékmondat tárgya tárgyként szövéődik át a főmondatba (**T** → **T**), a korpuszban ilyesfajta példák találhatók, például: *Még egy neszesszert se hagyták, hogy cipeljen* → *Még azt se hagyták, hogy egy neszesszert cipeljen*; *A nejlonzacskók közé ilyen vékonyakat mondtam már, hogy ne dugdos-satok* → *Mondtam már, hogy a nejlonzacskók közé ilyen vékonyakat ne dugdos-satok*; *A magyar rendek fölállnak, és vérüket és életüket egyhangúlag kiáltották, hogy adják a királynőért* → *A magyar rendek fölállnak, és egyhangúlag kiáltot-ták, hogy vérüket és életüket adják a királynőért* stb. Mivel a főmondat igéje tárgy-as, a mellékmondat tárgya könnyen meg tudja tartani tárgyragját, és tárgy-esetben, szinte a főmondat tárgyává szövéődik át, úgyhogy a fent említett (**A** → **A**) átszövéődéshez hasonlóan néhány esetben ez a típus is közelít a közbe-vetéshez.

A korpuszban arra is találunk példát, hogy a mellékmondat határozója fő-mondati határozóként szövéődik át (**H** → **H**), például: *Nánássyékhoz* feltettem, hogy többé nem fogok menni → *Feltettem, hogy Nánássyékhoz* többé nem fo-gok menni; *Holnap* meg úgy gondoltam, hogy borsófőzelék lesz tükörtojással → *Úgy gondoltam, hogy holnap* meg borsófőzelék lesz tükörtojással; *Evés közben* nem szereti, ha zavarják → *Nem szereti, ha évés közben* zavarják stb., a legkü-lönbözőbb határozófajtákra lehet példákat találni a korpuszban, a szintaktikai sze-rep egyetlen esetben sem változik.

Olyan mondatot nem találtam a korpuszban, amelyben a mellékmondati ha-tározó tárgyként szövéődik át a főmondatba (**H** → **T**). SZALAMIN EDIT példája: *Nem láttad A. biciklijét, hogy ki ment el vele?* (SZALAMIN 1978: 296–7), de ez nem elég meggyőző, mert átalakítva, a *Nem láttad (azt), hogy ki ment el A. bicik-lijével?* mondatból el kell hagyni a *vele* névmást. Lehetséges, hogy itt nem is át-szövéődésről van szó, hanem egy ilyen mondatról: *Nem láttad A. biciklijét, (vagy-is/azaz azt), hogy ki ment el vele?* – ebben az esetben a második tagmondat helyreigazító magyarázó mellérendelésként kapcsolódik az első tagmondatához. Sem HAADER LEA nem említ hasonlót, sem a jelen, sem a korábbi korpuszban nem találunk erre a típusra példát.

Érdekesség, hogy abban a mondatban, amelyben birtokos jelző szövéődik a főmondat elé, például: A **francia csapatnak** azt hiszem, hogy a gyenge pontja a jobb szél → *Azt hiszem, a francia csapatnak a gyenge pontja a jobb szél*, az át-szövéődést tartalmazó mondatban a *csapatnak* szót nem jelzőként, hanem részes-határozóként elemezzük (**Jbirt** → **Hrészes**). Ez abból adódik, hogy a főmondat elé kerülve igéhez kapcsolódik a -nak/nek ragos névszó.

3.4.3. Határozói mellékmondatok. – HAADER LEA annyit ír a határozói mellékmondatokról, hogy „a dativus possessivust kifejtő mellékmon-datból való kiemelés” jellemző olyan esetekben, ahol a főmondat időre utal (HAADER 1998: 322). A jelen korpuszban is találhatók ilyen mondatok, például: *A verést állítólag több mint két éve hogy megígérték* → *Több mint két éve, hogy a verést megígérték*; *A férje több napja, hogy vásárra utazott* → *Több napja, hogy a férje vásárra utazott*; *Miska is jó ideje, hogy eltávozott már* → *Jó ideje,*

hogy Miska is eltávozott már. Az átszövődő mondatrész minden esetben megtartja mondatrészi szerepét.

Határozói mellékmondat a többi típushoz képest kevés található csak a korpuszban, a legtöbb aszemantikus határozói, és az átszövődő mondatrész általában megtartja mondatrészi szerepét a főmondatban is. Az **aszemantikus határozói mellékmondatok** között találhatunk olyat, ahol megváltozik az átszövődött egység szintaktikai szerepe, például: Mocsain nem csodálkozunk, hogy sokat van pályán → Nem csodálkozunk [azon], hogy Mocsai sokat van pályán. A mellékmondat alanya határozóként szövéődött át a főmondatba (A → **Hasz.**), mert a főmondat igéje aszemantikus határozót vonz (csodálkozik valamin), és az átszövődő egység a főmondat igéjének vonzatává szövéődött át.

A másik példa a szintaktikai szerep megváltozására: A világon mindenkire gondoltunk, hogy megtanítsuk neki a program használatát → Gondoltunk rá, hogy a világon mindenkinek megtanítsuk a program használatát. Itt a részeshatározóból lesz aszemantikus határozói mondatrész a főmondatba szövéődve (**Hrész**es → **Hasz.**). Az átszövődött mondat mellékmondatában lévő neki névmás a viasszaalakított mellékmondatból eltűnik, a részeshatározó ragját felveszi a mindenki névmás. Ezen a két mondaton kívül a korpusz összes határozói mellékmondatában ugyanolyan marad a mellékmondatból átszövődő mondatrész mondatrészszerkepe az átszövődés után a főmondatban, amilyen eredetileg a mellékmondatban volt.

Nem változik tehát a mondatrészi szerep, ha alany szövéődik át alanyesetű szóvá (A → A), például: Már az őseember is fogadok veled, hogy a kunyhója ablakára tett függönyt → Fogadok veled, hogy már az őseember is tett függönyt a kunyhója ablakára. Juliska néni is emlékszem rá, hogy mindig mondta, hogy... → Emlékszem rá, hogy Juliska néni is mindig mondta, hogy... stb. A szám-személy kérdés a tárgyi mellékmondatokéhoz hasonlóan alakul, itt is megszorítást kell tenni: az alanyesetbe átszövődő mellékmondati alany nem lehet ugyanolyan számú és személyű, mint a főmondat alanya, mert akkor itt is a főmondat alanyaként kellene értelmezni. Például: Ezek a kínaiak [T/3] rájöttünk már [T/1], hogy mit csinálnak → Rájöttünk már, hogy ezek a kínaiak mit csinálnak.

A mellékmondati tárgy tárgyként szövéődik át például ezekben az aszemantikus határozói mellékmondatokban (T → T): Azt a nőt azt valamikor lesz rá lehetőségem, hogy pofán verjem? → Valamikor lesz rá lehetőségem, hogy azt a nőt azt pofán verjem?; A bevásárlólistát halvány gőzöm sincs, hogy hová tettem → Halvány gőzöm sincs, hogy hová tettem a bevásárlólistát. Ezekben az esetekben sem vátozik meg az átszövődő egység mondatrészi szerepe.

A mellékmondati határozó határozóként szövéődik át néhány mondatban (**H** → **H**), például: A szarkáknak emlékszel, egyszer betettünk egy döglött hörccsögöt → Emlékszel, a szarkáknak egyszer betettünk egy döglött hörccsögöt; Azon az ágon csodálkoznék is, ha lenne → Csodálkoznék is, ha azon az ágon lenne stb. Ahogy látható, ebben az esetben sem vátozik meg az átszövődő mondatrész szintaktikai szerepe.

Az aszemantikus határozói mellékmondatok mellett a korpuszban felbukkan egy-egy egyéb határozói mellékmondat, melyekben közös, hogy egyik esetben sem változik bennük az átszövődő egység szintaktikai szerepe. Az alany alanyesetű szóként szövődik át a **részhatózó mellékmondatoknál** ($A \rightarrow A$), például: *Az Amorf Ördögök már négy éve (van) (annak), hogy feloszlott* \rightarrow *Már négy éve, hogy az Amorf Ördögök feloszlott.* Ugyanez történik az **időhatározói mellékmondat** esetében (feltételes jelentésárnyalattal): *A sárkánykincs az mi lenne (akkor), ha inkább őket gazdagítaná* \rightarrow *Mi lenne, ha a sárkánykincs az inkább őket gazdagítaná.* A szám-személy kérdéstről elmondható, hogy mind a két esetben ugyanolyan számú és személyű (E/3) a főmondat igéjének alanya és az alanyesetben átszövődő mondatrész, ez mégsem okoz értelmezési nehézséget, ugyanis mind a két mondatban testesen jelen van a főmondati ige alanya, az *éve* és a *mi*.

A korpusz mondatai között tárgy tárgyként szövődik át ($T \rightarrow T$) egy **időhatározói mellékmondatban**: *A tőköt azért egy óra biztos kell, míg megcsinálom* \rightarrow *Azért egy óra biztos kell, míg a tőköt megcsinálom.* A tárgy szintaktikai szerepe nem változik, ugyanúgy, ahogy a határozóké sem, amelyek a főmondatba ugyanolyan határozóként szövődnek ($H \rightarrow H$) például a **célhatározói mellékmondatban**: *Az erkélyekre kellene helyet biztosítani (azért), hogy kimenjünk* \rightarrow *(Azért) kellene helyet biztosítani [az erkélyeken], hogy kimenjünk az erkélyekre;* a **fok-mértékhatózó mellékmondatban**: *De koncertre nem hülyültem meg, hogy tornacipőben menjek* \rightarrow *De nem hülyültem meg, hogy koncertre tornacipőben menjek;* a **módhatározói mellékmondatban**: *Északi irányból úgy mondjuk, hogy benne volt a Maros* \rightarrow *Úgy mondjuk, hogy északi irányból benne volt a Maros* és az **okhatározói mellékmondatban**: *Az ismerkedés folyamán félek, hogy majd megered az orrod vére* \rightarrow *Félek, hogy az ismerkedés folyamán majd megered az orrod vére.*

3.4.4. Jelzői mellékmondatok. – A harmadik nagy csoport SZALAMIN EDITnél a jelzői, illetve vonatkozó mellékmondatok csoportja (SZALAMIN 1978: 299). Ide összesen három példát ír, ezek közül kettő ragátszövődéses mondat, amelyeket nem sorolhatunk a jelzői alárendelések közé (lásd HORVÁTH 2013), a példái: „... már megszerzett adathalmazt, amelyet lehet, hogy érdeklődés előzött meg”; „... üldöztetésének eszméje dominál, amitől nincs ereje, hogy megszabaduljon” (uo.). A harmadik példájában pedig alanyi alárendelésű a mellékmondat: *A tv jelentőségét ma már alig akad, aki lebecsülné* \rightarrow *Ma már alig akad [olyan/az], aki a tv jelentőségét lebecsülné.*

A jelen korpuszban található két valóban jelzői alárendelésű átszövődéses mondat, mindkettőben határozó szövődik át határozóként ($H \rightarrow H$): *Az elmúlt 40 évben nem tudok olyan dolgot mondani, ami ne változott volna meg* \rightarrow *Nem tudok olyan dolgot mondani, ami az elmúlt 40 évben ne változott volna meg;* *A kormányfőnek bizony vannak [olyan/azok a] helyzetek, amikor döntenie kell* \rightarrow *Bizony vannak [olyan/azok a] helyzetek, amikor a kormányfőnek döntenie kell.* Az átszövődő mondatrész mondatrészi szerepe egyik esetben sem változik meg.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy a korpuszban szereplő mondatokban az átszövődés általában nem jár az átszövődő mondatrész mondatrészi szerepének megváltozásával. Ha a főmondat igéje speciális esetet vonz, az átszövődő mondatrész egyes típusoknál ebben az esetben kerül a főmondatba.

4. Összefoglalás. – A dolgozat megpróbálta minél alaposabban körüljárni a mondatátszövődés jelenségét saját gyűjtésű, 1000 mondatos, írott és beszélt nyelvi adatokat tartalmazó korpusz alapján, három főbb témakör vizsgálatával.

Az alárendelés típusa esetében a vizsgálat főbb eredménye, hogy újabb alárendelés-fajtákat mutatott be, többféle határozói, illetve jelzői mellékmondat esetében hozott példát átszövődésre. Az eddigi vizsgálatokkal való összehasonlítás emellett azt mutatja, hogy ugyanazok a leggyakoribb mellékmondatok, vagyis a mondatátszövődés alapvetően bizonyos alárendelés-típusok sajátja.

A főmondatbeli alaptagok vizsgálata újabb, a szakirodalomban eddig le nem írt alaptagok bemutatását eredményezte, a korábbi kutatásokkal való összevetés pedig azt mutatja, hogy a leggyakoribb alaptagok megegyeznek. Ezek szerint az alaptagok esetében is beszélhetünk bizonyos speciális egységekről, amelyek mintegy „vonzzák” az átszövődést.

Az átszövődést tartalmazó mondatok szintaktikai viszonyainak vizsgálata arra az eredményre vezetett, hogy az esetek túlnyomó részében nem változik az átszövődő mondatrész mondatrészi szerepe. Kivételt képez ez alól a tárgyi és az aszemantikus határozói mellékmondat, a tárgyi mellékmondatokból ugyanis a mellékmondati alany egyes esetekben tárgyként szövődik a főmondatba, az aszemantikus határozói mellékmondat egyes eseteiben pedig az alany, illetve a részeshatározó aszemantikus határozóként szövődik a főmondatba. Emellett érdemes felidézni, hogy a mellékmondati alany nem alanyként, hanem alanyesetű szóként szövődik a főmondatba, a névszói alaptagú birtokos jelző pedig a főmondatbeli igei alaptag részeshatározójává szövődik át.

A dolgozat eredménye összefoglalóan tehát az, hogy valós nyelvi adatokat tartalmazó korpusz alapján tudta bemutatni a mondatátszövődés megvalósulási lehetőségeit, főbb típusait, a hozzá kapcsolódó problémaköröket – az alárendelés típusát, az alaptagok fajtáit, valamint az átszövődött egység mondatrészi szerepét.

Kulcsszók: mondatátszövődés, szerkezeti vizsgálat, alárendelés-típusok, alaptagok, szintaktikai viszonyok.

HORVÁTH KRISZTINA

horvaath.krisztina@gmail.com

ELTE BTK

Nyelvtudományi Doktori Iskola

A hivatkozott irodalom

- FARKAS VILMOS 1962. A mellérendelő összetett mondat. In: TOMPA JÓZSEF (szerk.): A mai magyar nyelv rendszere. Akadémiai Kiadó. Budapest. 451–5.
- HAADER LEA 1998. A mondatátszövődés a nyelvhasználat szemszögéből. Nyr. 122. 318–24.
- HAADER LEA 2003. Az alárendelő összetett mondatok. In: KESZLER BORBÁLA (szerk.): Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 472–530.
- HORVÁTH KRISZTINA 2011. Mondatátszövődés a mai magyar nyelvben. Diplomamunka.
- HORVÁTH KRISZTINA 2013. Ragátszövődés. A mondatátszövődés egy különleges típusának vizsgálata. Nyr. 137. 107–17.
- É. KISS KATALIN 1979. A mondatátszövődésről. In: SZATHMÁRI ISTVÁN – VÁRKONYI IMRE (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. MNyTK. 154. 93–104.
- É. KISS KATALIN 1998. A mondatátszövődés. In: É. KISS KATALIN – KIEFER FERENC – SIPTÁR PÉTER (szerk.): Új magyar nyelvtan. Osiris Kiadó. Budapest. 156–68.
- SIMONYI ZSIGMOND 1882. A magyar kötéshók II. Az alárendelő kötéshók első fele. A hogy és -e kötéshók. MTA. Budapest.
- SZALAMIN EDIT 1978. A mai magyar beszélt nyelv mondatának kérdéséhez. MNy. 293–303.
- ZOLNAI GYULA 1926. Mondatátszövődés. Értekezések a Nyelv- és Szépirodalom Köréből. XXXIV/8.

Structural study of interspersing clauses by korpus

The present paper studies the structure of the phenomenon of interspersing clauses with the help of the text corpus of 1000 clauses containing factual spoken and written linguistic data collected by the author. The aim is to show the main structural characteristics of interspersing clauses by three point of views, and to compare present research with past results.

Keywords: interspersing clauses, structural study, subsumptional types, syntactic relations.

HORVÁTH, KRISZTINA

A történetírás két pólusa – a tagmondat szemantikájából kiindulva*

1. Bevezetés. – A tanulmány célja egy olyan, a történelem szereplőinek tagmondatbeli megkonstruálási módjaiból kiinduló szövegtipológiai megközelítés felvázolása, amely hozzájárulhat a történeti tárgyú szövegek kvantitatív vizsgálatához. Magyar nyelvű történeti tárgyú szövegeknek a bennük megjelenő szereplőtípusok, valamint az egyes szereplőkhöz kapcsolódó cselekvések és mentális állapotok alapján árnyalt, kvantitatív elemzését adták narratív pszichológiai vizsgálataikban TÓTH–VINCZE–LÁSZLÓ (2006) és VINCZE–LÁSZLÓ (2010).¹ Jelen tanulmány kapcsolódik ezen kutatásokhoz, hiszen célja az, hogy a történelem szereplőtípusainak megállapítása alapján felvázoljon egy lehetséges módszertant a történeti tárgyú szövegek elemzéséhez. Ugyanakkor az itt követett megközelítés azzal együtt is szigorúan nyelvészeti, hogy funkcionális kognitív nyelvészeti kiindulásából adódóan feltételezi a nyelvi konceptualizációk pszichológiai motiváltságát. A tanulmány 2. részében röviden bemutatom, hogy a történelemről szóló diskurzus mint társas, interszubjektív megismerő tevékenység hogyan értelmezhető a funkcionális kognitív nyelvészeti keretben (az irányzat(együttes) magyar nyelvű összefoglalására ld. LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008). A 3. rész a tagmondat által konceptualizált elemi jelenetek szereplőinek szubjektumként, tárgyszerűen, illetve neutrálisan megvalósuló megkonstruálási módjait mutatja be. A 4. részben négy történeti tárgyú szöveg alapján mutatom be, hogy a szubjektumok jelenléte vagy elmaradása alapján megállapított tagmondat típusokból kiindulva hogyan rajzolható fel egy olyan kétpólusú szövegtipológiai kontinuum, amelynek mentén az összes történelemről szóló szöveg elhelyezhető, és amely egyben elárul valamit a történetírás és az egyes szövegek természetéről is, hiszen a kontinuum egyik vagy másik végpontjának az irányába elmozduló történeti tárgyú szövegek más hangsúlyokkal konstruálják meg tárgyukat. Minél több szubjektum jelenik meg egy történeti szövegben, annál inkább úgy érezhetjük a szöveg olvasása során, hogy a történelmet az emberek, illetve azok különféle csoportjai „csinálják”, míg a szubjektumok eltűnése egy szövegből a történelemnek egy olyan reprezentációját közvetíti, amelyben azt

*Köszönöm a hasznos tanácsokat témavezetőmnek, Tátrai Szilárdnak, valamint a tanulmány két lektorának, Imrényi Andrásnak és Laczkó Krisztinának.

¹A narratív pszichológia egyik alapvető kiindulópontja, hogy a közösség múltját feldolgozó történelmi tárgyú csoporttörténetek alapvető szerepet játszanak a csoport identitásának a kialakításában. A két tanulmánytörténelemtankönyvek elbeszéléseiben vizsgálja a narratív perspektíva által megvalósított identitáskonstruálás, illetve identitásközvetítés műveletét, többek között olyan összetevők kvantitatív elemzése alapján, mint az elbeszélésben megjelenő szereplő- és eseménytípusok vagy a szereplők kapcsán reprezentált mentális állapotok.

nem az emberek cselekedetei, hanem folyamatok, struktúrák formálják. Az 5. részben összegzem a tanulmány gondolatmenetét.

2. A történeti tárgyú diskurzus mint társas, interszubjektív megismerő tevékenység. – A történeti tárgyú diskurzusok funkcionális kognitív nyelvészeti értelmezésében a TÁTRAI (2011) által kidolgozott, a nyelvi megismerés nézőponthoz kötöttségét, illetve társas, interszubjektív jellegét hangsúlyozó modellre támaszkodom. A nyelv megismerő használatának során a megnyilatkozó a nyelvi szimbólumok segítségével ráirányítja a befogadó figyelmét a referenciális jelenetre, azaz egy nyelvileg reprezentált, mások számára is hozzáférhetővé tett világbeli jelenetre. A megnyilatkozó által alkalmazásba vett nyelvi szimbólumok mindig egy meghatározott módon, valamilyen nézőpontból ragadják meg tárgyukat, azaz a referenciális jelenetet úgy konstruálják meg, hogy annak bizonyos aspektusai előtérbe, míg mások háttérbe kerülnek (vö. még SINHA 1999, 2001; TOMASELLO 2002; VERHAGEN 2007). Ezt a triadikus viszonyrendszert alkalmazva a történelemről szóló szövegek egy olyan diskurzus keretében értelmezhetők, amelyben a szerző a nyelvi szimbólumok segítségével egy közvetett interakció során ráirányítja a tőle térben és időben távol lévő olvasója figyelmét egy feltételezett múltbeli referenciális jelenetsorra. A szerző által alkalmazásba vett nyelvi szimbólumok az adott múltbeli jelenetet, illetve jelenetsort egy meghatározott módon konstruálják meg, azaz a múltbeli jelenet, jelenetsor bizonyos aspektusai előtérbe, míg mások háttérbe kerülnek.

A nyelvhasználat fentebb bemutatott funkcionális megközelítésű, a nyelvi megismerés interszubjektív jellegét hangsúlyozó modelljének egyik meghatározó eleme a ground (SINHA 1999; BRISARD 2002; LANGACKER 2008: 259–309). A ground a közös figyelmi jelenet interszubjektív módon megképződő kontextusa, amely „magába foglalja magát a beszédeseményt, annak résztvevőit, illetve azok tudását” (BRISARD 2002: XI)². A beszédesemény résztvevőinek a tudása egyrészt vonatkozik a beszédeseményre, vagyis arra, hogy ki, kihez, hol és mikor beszél, valamint vonatkozik a diskurzus témájára is, azaz a ground részét képezik a kontextualizáció során mozgósított, a diskurzus releváns értelmezéséhez szükséges tudáskeretek és foratókönyvek is (a kontextualizációról ld. TÁTRAI 2004, 2011: 51–67).

(1) Napóleon Győrnél legyőzte a magyarokat.³

Például az (1) mondatot csak a következő ismeretek mozgósításával érthetjük meg: 1. Napóleon hadsereggel rendelkező uralkodó volt; 2. A magyarok hadsereggel rendelkező nép voltak. Ezen ismeretek mozgósítása szükséges ah-

² „... ground, or situation of speech, including the speech event itself, its participants, and their respective spheres of knowledge” (BRISARD 2002: XI).

³ A példamondatok – amennyiben nem áll utánuk forráshivatkozás – konstruáltak.

hoz, hogy az (1) mondatban megjelenő szereplőket metonimikusan értelmezhesük.

A történeti tárgyú diskurzusok jelentős része olyan narratív szöveg, amely a hétköznapi gondolkodásunkat meghatározó narratív séma kiterjesztésének tekinthető (a narratív megértésről ld. BROWN 1994; CARR 1999; BRUNER 2005: 19–44; LÁSZLÓ 2005; TÁTRAI 2006, 2011: 171–89). A történeti tárgyú narratívák leginkább szembetűnő jellegzetessége az, hogy azokban a hétköznapi tárgyú elbeszélésekben nem fellelhető szereplők is feltűnnek, mint például államok, népek, hadseregek, vagyis az absztrakció különböző fokán lévő emberekből álló absztrakt rendszerek. Ezen absztrakt rendszerek úgy konstruálódnak meg, mint amelyek hasonló tulajdonságokkal rendelkeznek és hasonló módon cselekszenek, mint a hétköznapi tárgyú narratíváinkban megjelenő szereplők (vö. LAKOFF 1991). A szereplők konceptualizálása nem csak absztraktságuk mértékében különbözhet, hanem abban is, hogy szubjektumként, tárgyszerűen vagy neutrálisan konstruálódnak meg. A jelen tanulmány ez utóbbi szempontnak a történeti tárgyú szövegek vizsgálatában való alkalmazhatóságát mutatja be.

3. A szereplők szubjektumként, tárgyszerűen és neutrálisan megvalósuló megkonstruálási lehetőségei a tagmondatban. – A történelemről szóló szövegek valamilyen múltbeli jelenetsort mutatnak be. A múltbeli jelenetsor tagmondatok által konceptualizált elemi jelenetekből tevődik össze (a tagmondat szemantikájáról ld. LANGACKER 2008: 354–405; TOLCSVAI NAGY 2011: 123–4). A tagmondat által konceptualizált elemi jelenet valamilyen cselekvés, történés vagy állapot. A tagmondat középponti része az ige és az ige mellett megjelenő vonzatok által alkotott konstrukció, amely a cselekvés, történés vagy állapot típusát, illetve annak résztvevőit konceptualizálja. Ugyanazon ígéhez kapcsolódó eltérő vonzatszerkezetek egymástól jelentősen különböző eseménytípusok konceptualizálását eredményezhetik, de ugyanazon ige és vonzatszerkezet által alkotott konstrukciók is jelentősen eltérő eseménytípusokat konceptualizálhatnak a vonzatok eltérő szemantikai tulajdonságaiból adódóan:

- (2a) A franciák megtámadták az angolokat.
- (2b) Az ügyvéd megtámadta a végrendeletet.
- (2c) A himlő megtámadta Andrást.

A (2a)–(2c) példákban az ige és a vonzatszerkezet ugyanaz – vagyis a vonzatok száma és esete nem változik – ugyanakkor a vonzatok eltérő szemantikai tulajdonságai következtében a tagmondatok által konceptualizált eseménytípusok jelentősen különböznek egymástól. (2a)-ban haderővel végrehajtott fegyveres támadás, (2b)-ben jogi határozat, döntés érvénytelenítéséért folytatott eljárás, (2c)-ben pedig káros, romboló hatás megjelenésének az eseményét konceptualizálja a tagmondat (vö. ÉKsz.). Egy adott ige és a vele megjelenő különböző típusú vonzatszerkezetek által alkotott konstrukciók lexikalizálódhatnak, vagyis a szótár részévé válhatnak (az ige szótári jelentéséről

vö. GOLDBERG 1995: 27–31). A szótárírói hagyomány a lexikalizálódott különböző típusú, ige és vonzat(ok)ból álló konstrukciókból emergens módon kiemelkedő jelentéseket az ige poliszém jelentéseiként tünteti fel (a poliszémia kognitív nyelvészeti megközelítéséről vö. LEWANDOWSKA–TOMASZCZYK 2007; TOLCSVAI NAGY 2012). Ugyanakkor, ahogy azt a későbbiekben részletesen bemutatom, nemcsak a tagmondatban konceptualizálódó eseménytípus, hanem az esemény résztvevői is emergens módon konceptualizálódnak.

A tagmondatban az ige mellett megjelenő vonzatok eltérő tematikus szereppel rendelkeznek. A tematikus szerepek olyan fogalmi archetípusoknak tekinthetők, amelyek a mondatban szereplő ige vagy igei szerkezet által kifejezett események tipikus résztvevőivel azonosíthatók (LANGACKER 2008: 355–6). A prototipikus igék által konceptualizált események energiaátvitelként értelmezhetők. Az események egyes résztvevőinek a tematikus szerepe szorosan összefügg azzal, hogy az adott résztvevő az energiaátviteli folyamat mely pontján található. Az energia kiinduló forrása általában a mondatban alanyként megjelenő ágens, végpontja pedig a mondatban többnyire tárgyként vagy határozóként megjelenő páciens. Az ágens tehát „egy olyan individuum, aki szándékosan kezdeményez és hajt végre egy cselekvést, általában valamilyen fizikai, más entitásokra ható cselekvést” (LANGACKER 2008: 356)⁴, ezzel szemben a páciens az energiaátvitel végpontja, azaz többnyire egy olyan tárgy, amely valamilyen belső állapotváltozáson megy keresztül (pl. eltörik). Az ágens és a páciens mellett további tematikus szerepeket is megkülönböztetnek (pl. vö. KOMLÓSY 1992: 359–61), én azonban DOWTY (1991) elgondolását követve az ágenst és a pácienset olyan prototipikus kategóriákként (protoszerepekként) értelmezem, amelyekre visszavezethető az összes többi tematikus szerep (l. még KIEFER 2007: 216–9).

A tagmondatok által konceptualizált elemi jelenetekben megjelenő szereplők tipizálhatók annak alapján, hogy szubjektumként, tárgyszerűen vagy a kettő oppozíciója szempontjából neutrálisan konstruálódnak meg. Azon szereplőket tekintem szubjektumnak, amelyek a tagmondatban mentális állapotokkal rendelkező szereplőkként konstruálódnak meg.⁵ A szubjektumként megjelenő szereplők lehetnek mentális szubjektumok, cselekvő szubjektumok és perceptuális szubjektumok:

⁴ „An agent is an individual who wilfully initiates and carries out an action, typically a physical action affecting other entities” (LANGACKER 2008: 356).

⁵ A szubjektum itt követett felfogása összekapcsolható a TOMASELLO-féle mentális ágens pszichológiai fogalmával (TOMASELLO 2002). A terminus használatát azonban az ágens tematikus szereppel való összekeverhetősége miatt kerültem a főszövegben.

(3)

- mentális szubjektum: A tagmondatban valamilyen kognitív vagy érzelmi állapota, folyamatprofilálódik.
- cselekvő szubjektum: A tagmondat által konceptualizált eseményben szándékosan vesz részt.
- perceptuális szubjektum: A tagmondatban valamilyen perceptuális észlelése profilálódik.

A fenti kritériumok alapján tehát a (4a), (4b) és (4c) tagmondatok által konceptualizált eseményekben nem jelenik meg szubjektum:

- (4a) Az épület összedőlt.
- (4b) A fa ki lett vágva.
- (4c) A ceruza leesett az asztalról.

A szubjektumként megkonstruálódó szereplők tagmondatbeli tematikus szerepe általában ágens. Az (5) mondatokban ágensként megjelenő szereplők mind szubjektumok, mivel megfelelnek a (3)-ban felsorolt kritériumok közül legalább egynek, azaz mentális állapotokkal rendelkező szereplőkként konstruálódnak meg a tagmondatban:

(5a) András haza akar menni.	(mentális szubjektum)
(5b) Éva szereti a zenét.	(mentális szubjektum)
(5c) Zsófi elment vásárolni.	(cselekvő szubjektum)
(5d) A focista két gólt is rúgott.	(cselekvő szubjektum)
(5e) János állandóan beszél.	(cselekvő szubjektum)
(5f) Dóra hallotta a szirénázó mentőautót.	(perceptuális szubjektum)
(5g) István nem látta az ellenőroket.	(perceptuális szubjektum)
(5h) A fiúk az ablakból nézték a felfordulást.	(perceptuális+cselekvő szubjektum)

Az (5c), (5d) és (5e) mondatokkal példázott cselekvő szubjektumok is mentális állapotokkal rendelkező szereplőkként konstruálódnak meg, hiszen szándékosan hajtanak végre valamilyen cselekvést, vagyis olyan szereplőkként tűnnek fel, mint amelyekkel saját intenciójuknak megfelelően történik valami. Az intenció, azaz egy cselekvés megvalósításának az akarása pedig mentális állapotnak tekinthető. Az (5h) mondat azt példázza, hogy egy szereplő egyszerre lehet perceptuális és cselekvő szubjektum is, hiszen a tagmondat egyrészt egy perceptuális észlelési folyamatot profilál (perceptuális szubjektum kritériuma), másrészt a *fiúk* szándékosan vesznek részt a tagmondat által konceptualizált eseményben (cselekvő szubjektum kritériuma).

- (6a) András tudta, hogy Éva már hazament.
- (6b) András úgy gondolta, hogy Éva már hazament.

Mentális szubjektumok sok esetben az adott szereplő mentális világát megnyitó térépítő igék, illetve igei szerkezetek révén konstruálódnak meg (a mentálistér-elméletről ld. FAUCONNIER 1985). Ezt láthatjuk a (6a) és a (6b) mondatokban, amelyekben a térépítő igék eltérő módon konstruálják meg András mentális világát. A (6a) mondatban a *tudta* faktív ige révén úgy konstruálódik meg az András mentális világának a részeként megjelenő esemény (Éva hazamenetele), mint amelyet a megnyilatkozó is az általa elfogadott valóság részének tart. Ezzel szemben a (6b) mondatban az intenzionális *úgy gondolta* szerkezet révén úgy konstruálódik meg az András mentális világának a részeként megjelenő esemény, mint amely nem feltétlenül felel meg a megnyilatkozó valósággal kapcsolatos tudásának (faktív és intenzionális igékről vö. DECLERCK 2011: 41–2). A mentális világot megnyitó térépítő igéknek, illetve igei szerkezeteknek nem a megnyilatkozóhoz kötődő használata a perspektivizáció egyik tipikus megvalósulása. A perspektivizáció „a tudatosság szubjektumának az áthelyeződése, amely az elmondott információk értékelését és érvényességét az aktuális beszélőtől eltérő szubjektumra korlátozza, és a tudat aktív működését (az érzékelést, az akaratot, a gondolkodást vagy a beszédet) valaki máshoz köti” (TÁTRAI 2011: 213; vö. még SANDERS–SPOOREN 1997).

Az elsődleges jelentésükben perceptuális észlelést kifejező igék sok esetben valamilyen kognitív állapotot vagy folyamatot (is) jelölnek. Ez különösen igaz a vizuális észlelést kifejező igékre, amelyek a LÁTÁS MEGÉRTÉS fogalmi metafora révén nagyon gyakran nem észlelést, hanem kognitív állapotot vagy folyamatot jelölnek (TOLCSVAI NAGY 2003: 611–4; KUGLER 2013b: 281–3).

- (7a) Ekkor már nem csak az ellenzék, de a monarchisták többsége is úgy látta, hogy egyedül a cár lemondása menthetné meg a monarchiát (DUPCSIK–RÉPÁRSZKY 2007: 19).
- (7b) A római főpap világosan látta, hogy András és Béla között vetélkedés folyik, némelyek vizsályt szítanak köztük, s ennek révén elvész az ország békéje (KRISTÓ 2000 CD17).⁶

A (7a) mondatban a *lát* ige nem perceptuális észlelést, hanem kognitív állapotot, vagyis különböző tapasztalatok alapján a helyzet értékelését jelöli. A (7b) mondatban sem vizuális észlelést jelöl a *lát* ige, hanem hallomásból, tehát másodkézből (hiszen a pápa nem a Magyar Királyság területén tartózkodott) származó tapasztalatok kiértékelését jelöli (az evidencialitásról ld. KUGLER 2012, 2013b). Megjegyzendő, hogy az *úgy tudja: tudja* oppozícióhoz hasonlóan az *úgy lát* intenzionális szerkezet, míg a *lát* faktív ige.

Bár ritkán, de előfordulhatnak olyan esetek is, amikor a tagmondat páciens szerepű szereplője jelenik meg szubjektumként, azaz mentális állapotokkal rendelkező szereplőként. Ezt láthatjuk például a (8a) és a (8b) mondatban, ame-

⁶A példamondat A magyar nyelv nagyszótárának korpuszához tartozó, a Rubicon folyóirat 1990 és 2000 között megjelent számait tartalmazó CD-ről származik. A CD részletes bibliográfiai adatait ld. a tanulmány végén.

lyekben András és Zsófi megfelel a mentális szubjektumra megadott szemantikai kritériumnak, hiszen valamilyen –az ágensként megjelenő entitások által kiváltott–érzelmi reakciójuk profilálódik a tagmondatban.

- (8a) A vihar megijesztette Andrást.
- (8b) A dal megérintette Zsófit.

Szubjektumok névszói állítmányú tagmondatokban is megjelenhetnek. Az alábbi (9) névszói állítmányú mondatokban András és Dóra mentális szubjektumként jelenik meg, hiszen a tagmondat melléknévi állítmánya valamilyen kognitív, illetve érzelmi állapotukat profilálja. (Megjegyzendő, hogy ilyen esetekkel az általam vizsgált történeti tárgyú szövegekben kifejezetten ritkán találkoztam.)

- (9a) András nem érdekelt az átszervezésben.
- (9b) Dóra tegnap nagyon szomorú volt.

Emberekhez, illetve emberek csoportjához hasonlóan emberekből álló absztrakt rendszerek is megkonstruálódhatnak szubjektumként a tagmondatban. Ennek oka az, hogy az emberekből álló absztrakt rendszereket jelölő fogalmak felfoghatók olyan metonímiákként, amelyek emberre vagy emberek csoportjára utalnak. Emberekből álló absztrakt rendszerekkel különösen gyakran találkozhatunk történelemről szóló szövegekben. Az alábbi (10a) és (10b) példákban ágens, illetve a (10c) példában páciens szerepben megjelenő emberekből álló absztrakt rendszerek szubjektumokként konstruálódnak meg:

- (10a) A francia hadsereg visszavonult. (cselekvő szubjektum)
- (10b) Lengyelország nem látta a közelgő veszélyt. (mentális szubjektum)
- (10c) Az angolokat megijesztette a támadás híre. (mentális szubjektum)

A tagmondatokban megjelenő szubjektumok tipizálhatók annak alapján, hogy azok csupán a referenciális jelenet részei, vagy pedig a beszédhelyzethez, azaz a groundhoz tartozó résztvevők, amelyek objektivizáció révén a referenciális jelenet részévé is válnak.

- (11a) Nem szeretek utazni. (mentális szubjektum)
- (11b) Ti menjetek boltba! (cselekvő szubjektum)

A (11) mondatokban – szemben az (5)-(10) mondatokkal – a szubjektumként megjelenő szereplők a beszédhelyzet résztvevői, (11a)-ban a megnyilatkozó, (11b)-ben pedig a befogadó. A személyes névmás és/vagy az igeragozás révén tehát a ground résztvevői objektivizálódnak, vagyis a referenciális jelenet részeként a figyelem középpontjába kerülnek (az objektivizációról ld. LANGACKER 2008: 260–4; KUGLER 2013a:11–6).

Szubjektumként az itt követett megközelítésben csak kétféle entitás jelenhet meg a tagmondatban: ember (illetve emberek csoportja), valamint emberekből álló absztrakt rendszer. Tárgyak (perceptuálisan felfogható élettelen entitások), illetve olyan elvont fogalmak, amelyek nem emberekből álló absztrakt rendszert konceptualizálnak, függetlenül attól, hogy milyen konstrukcióban jelennek meg, a jelen felfogásban mindig tárgyszerű entitásokként értelmeződnek. Például a (4) mondatok mellett a (12) mondatok alanyként megjelenő szereplői is tárgyszerűen megjelenő entitásokként értelmeződnek, annak ellenére, hogy a konstrukciók, amelyekben szerepelnek, felfoghatók szubjektumokat konceptualizáló konstrukciókkonvencionizálódott metaforikus kiterjesztéseiként, vagyis a VKI MEGÉRINT VKIT/VMIT, illetve a VKI MEGTÁMAD VKIT típusú konstrukciók rekonfigurálódott változataiként (konstrukciók rekonfigurációjáról vö SIMON 2012).

- (12a) A dal megérintette Zsófit.
 (12b) A betegség megtámadta Andrást.

Ahogy arra már utaltam, emberekből álló absztrakt rendszerek azért jelenhetnek meg szubjektumokként, mert ezek minden esetben felfoghatók olyan metonímiákként, amelyek emberre vagy emberek által alkotott csoportra utalnak. Ezzel szemben tárgyak, illetve nem emberekből álló absztrakt rendszerekre vonatkozó elvont fogalmak csak speciális esetekben utalnak metonímiaként emberre vagy emberekből álló csoportra (ilyen esetekkel az alább vizsgált szövegekben nem is találkoztam). Természetesen a szubjektumként való megkonstruálódásnak ez a felfogása kifejezetten az általam vizsgált, történeti tárgyú elbeszélő szövegek elemzésére lett kidolgozva, és az nem feltétlenül alkalmas más jellegű szövegek vizsgálatára.

Emberek és emberekből álló absztrakt rendszerek nemcsak szubjektumokként, hanem tárgyszerűen, illetve neutrálisan is megkonstruálódhatnak a tagmondatban. Emberek és emberekből álló absztrakt rendszerek a jelen felfogásban abban az esetben konstruálódnak meg tárgyszerűen, ha ők maguk a konstrukcióban szereplő ige által kifejezett történés vagy folyamat kiinduló forrásai, azonban a történés vagy folyamat nem szándékosan következik be. Vagyis

- (13) emberek és emberekből álló absztrakt rendszerek tárgyszerűen konstruálódnak meg, ha olyan történésben vagy folyamatban vesznek részt, amelyet a tagmondat által kifejezett elemi jelenetben nem ők maguk váltanak ki szándékosan, és nem is egy másik szereplő vált ki szándékosan vagy nem szándékosan.

A (13) kritérium alapján tehát a (14) mondatokban megjelenő személyek tárgyszerűen konstruálódnak meg:

- (14a) Zsófi az utóbbi két évben nagyot nőtt.
 (14b) András teljesen szétesett az életmódja miatt.

- (14c) A focista elesett cselezés közben.

Emberekből álló absztrakt rendszerek az emberekhez hasonlóan konstruálódhatnak meg tárgyszerűen. A (15) példákban szereplő emberekből álló absztrakt rendszerek nem szubjektumokként, hanem tárgyszerűen konstruálódnak meg az adott konstrukcióban:

- (15a) A francia hadsereg szétforgácsolódott.
 (15b) Lengyelország darabjaira hullott szét.
 (15c) Az angolok meggyengültek a háború végére.

A (14) és (15) példák jól mutatják, hogy a (13) kritérium teljesülését, vagyis a szereplők tárgyszerű megkonstruálását általában az intranzitív, egyvonzatos mediális igék biztosítják, amelyeknek a sematikus figurája mindig valamilyen történést, állapotváltozást vagy állapotot elszenvedő entitást specifikál (a magyar mediális igékről ld. E. ABAFFY 1978).

Az eddigi példák azt mutatták meg, hogy emberek (csoportja), illetve emberekből álló absztrakt rendszerek szubjektumként és tárgyszerűen is megkonstruálódhatnak. Ugyanakkor a megkonstruálás módjában szükséges egy harmadik kategória bevezetése is. Ide azon esetek tartoznak, amikor egy ember(ekből álló csoport) vagy egy emberekből álló absztrakt rendszer megkonstruálása nem felel meg a szubjektumként való megkonstruálódás (3)-ban megadott kritériumai egyikének sem, ugyanakkor a tárgyszerűen való megkonstruálódás (13)-ban megadott kritériumát sem teljesíti. Ilyen eseteket példáznak a (16) mondatokban páciensként megjelenő szereplők:

- (16a) András üldözi Bélát.
 (16b) Hitler megtámadta a lengyeleket.
 (16c) Az angolok legyőzték Napóleon seregét.

A (16) mondatok ágensei szubjektumokként konstruálódnak meg, hiszen azok megfelelnek a szubjektumként megvalósuló megkonstruálódás egyik kritériumának: a tagmondat által konceptualizált elemi jelenetben szándékosan vesznek részt. Ezzel szemben a páciensként megjelenő szereplők a jelen felfogásban nem tekinthetők szubjektumoknak, hiszen a szubjektumként való megkonstruálódás egyik kritériumának sem felelnek meg, vagyis 1. a tagmondatban nem profilálódik valamilyen kognitív vagy érzelmi állapotuk vagy folyamatuk; 2. a tagmondatban konceptualizált elemi jelenetben nem szándékosan vesznek részt; 3. a tagmondatban nem profilálódik valamilyen perceptuális észlelésük. Ugyanakkor nem felelnek meg a tárgyszerűen történő megkonstruálódás (13)-ban megadott kritériumának sem, mivel a történést, amelyben részt vesznek, az ágensként megjelenő szereplők váltják ki. Az ilyen, se a szubjektumként, se a tárgyszerűen megvalósuló megkonstruálódás feltételeit nem teljesítő szereplőket neutrális megkonstruálódásként értékelem. A terminusválasztás célja annak érzékeltetése, hogy az ily módon megkonstruálódó szereplők a szubjektumként és tárgyszerűen megvalósuló megkonstruálódás oppozíciója szempontjából közömbösek, mivel azoknak se szubjektum se tárgyszerű jellegük nem profilálódik a

tagmondatban. Neutrálisan – mint arra már utaltam – kizárólag emberek és emberekből álló absztrakt rendszerek konstruálódhatnak meg, azaz olyan entitások, amelyek potenciálisan szubjektumokként is feltűnhetnének, a neutrális megkonstruálódás következtében azonban ezen entitásoknak nem profilálódik semmilyen mentális állapotot feltételező tulajdonsága. A neutrálisan megkonstruálódó szereplők mindig tranzitív konstrukciók páciens szerepben megjelenő szereplői, ugyanakkor nem minden tranzitív konstrukció pácienseként megjelenő ember vagy emberekből álló absztrakt rendszer neutrálisan megkonstruálódó szereplő. Például a (17) mondat páciense szubjektum, hiszen valamilyen kognitív, érzelmi folyamata profilálódik a tagmondatban:

(17) A hadüzenet meglepte a franciákat.

A tagmondatokban megjelenő különböző típusú szereplők szubjektumként, tárgyszerűen, illetve neutrálisan megvalósuló megkonstruálási lehetőségeit az alábbi 1. táblázat mutatja:

1. táblázat

A szubjektumként, tárgyszerűen és neutrálisan megvalósuló megkonstruálás lehetőségei

	szubjektumként	tárgyszerűen	neutrálisan
tárgy	nem	igen	nem
elvonat fogalom	nem	igen	nem
emberekből álló absztrakt rendszer	igen	igen	igen
ember(-ek csoportja)	igen	igen	igen

Az emberek és az emberekből álló absztrakt rendszerek szubjektumként, tárgyszerűen, illetve neutrálisan megvalósuló megkonstruálási lehetőségei azt mutatják, hogy a tagmondatban konceptualizálódó esemény típusa mellett az esemény résztvevői is emergens módon konceptualizálódnak.

A tagmondatok szereplőinek szubjektumként, tárgyszerűen, illetve neutrálisan történő megkonstruálása összeegyeztethető azzal a korábbi kutatásaimban (HORVÁTH 2012) már részletesen vizsgált jelenséggel, hogy a történelem szereplői az absztrakció különböző fokán, nagyon gyakran metonimikusan konceptualizálódnak, amely konceptualizációk elrendezhetők egy olyan skála mentén, amelynek egyik végpontját a nagymértékben absztrakt konceptualizációknak tekinthető államok (illetve szövetségi rendszerek), másik végpontját pedig a történelmi személyiségként megvalósuló konceptualizációk adják. Egy adott szereplő konceptualizáció tehát a következő „koordinátarendszerben” helyezhető el (az ábrában a könnyebb áttekinthetőség végett nem tüntettem fel a neutrális megkonstruálás kategóriáját):

1. ábra

A szereplők megkonstruálásának dimenziói

EMBEREKBŐL ÁLLÓ ABSZTRAKT RENDSZER		
Franciaország támadást indított.	Franciaország meggyengült.	
A franciák támadást indítottak.	A franciák meggyengültek.	SZUBJEKTUMKÉNT
A francia sereg támadást indított.	A francia sereg meggyengült.	TÁRGYSZERŰEN
Napóleon serege támadást indított.	Napóleon serege meggyengült.	
Napóleon támadást indított.	Napóleon meggyengült.	
TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG		

4. A történetírás két pólusa. – Az, hogy egy referenciális jelenetet konceptualizáló tagmondatban megjelenik-e szubjektum vagy nem, sokszor konstruálás kérdése. „A konstruálás azon sokoldalú képességünk, amely lehetővé teszi, hogy ugyanazt a szituációt különféle módon közvetítsük, ábrázoljuk” (LANGACKER 2007: 435).⁷ A nyelvi megismerés nézőponthoz kötöttségének szükségszerű következménye, hogy egy adott nyelvi megnyilatkozás az általa konceptualizált referenciális jelenet bizonyos aspektusait előtérbe helyezi, míg másokat háttérbe szorít, elfed (vö. LANGACKER 1987: 116–41, 2008: 55–89; TOMASELLO 2002; VERHAGEN 2007). Az alábbi (18) mondatokban például ugyanaz a referenciális jelenet konstruálódik meg más-más módon. Míg a (18a) mondatban megjelenik a történetekért felelős cselekvő szubjektum, addig a (18b) és (18c) mondatokban elmarad (vö. TOLCSVAI NAGY 2011: 33)

- (18a) Andrásbetörteazablakotegykővel.
- (18b) Egy kő betörte az ablakot.
- (18c) Az ablak betört.

Ugyanígy egy történelmi esemény is eltérő módon konstruálható meg a szubjektumok megjelenése vagy elmaradása tekintetében. Ezt mutatják be a (19) és (20) mondatok két történelmi eseménnyel kapcsolatban:

- (19a) Mátyás nagymértékben megemelte a jobbágyok adóterheit.
- (19b) A jobbágyok adóterhei nagymértékben megnövekedtek.
- (20a) A XVIII. század második felében jelentősen fellendült a gazdaság.
- (20b) Mária Terézia jelentősen fellendítette a gazdaságot.
- (20c) Mária Terézia alatt jelentősen fellendült a gazdaság.

Kiemelendő a (20c) mondat, amely azt az esetet mutatja be, amikor a tagmondatban konceptualizált eseményhez nem tartozik szubjektum, azonban

⁷ „Construal is our multifaceted capacity to conceive and portray the same situation in alternate ways” (LANGACKER 2007: 435).

Mária Terézia szabad bővítmény részeként való megjelenése sugallja annak tevékeny részvételét a történesek alakításában.

Történelemről szóló szövegekben sok esetben implicit módon, csupán az ige többes szám harmadik személyű ragozásával (határozatlan alanyként) jelenik meg szubjektum a tagmondatban.

(21) A XVIII. században jelentős mértékben megemelték a jobbágyok adóterheit.

A (21) mondat tehát a (19b) példához hasonlóan úgy konstruálja meg a múltbeli referenciális jelenetet, hogy a történekekért felelős cselekvő szubjektum háttérbe kerül.

A szubjektumok jelenléte vagy elmaradása nem csupán tagmondatokra jellemző tulajdonság, hanem történeti tárgyú szövegek, szövegrészek is jellemezhetők annak alapján, hogy milyen arányban tartalmaznak szubjektumokat. A (22) szövegrészben például majdnem mindegyik tagmondatban megjelenik szubjektum:

- (22) 1848–49 telén a Tisza mögött számottevő fegyveres erő gyülekezett. Kossuth az 1830–31-es lengyel szabadságharc főparancsnokát (a Honvédelmi Bizottmányhoz lojális), Dembinski Henriket nevezte ki fővezérré. Dembinski a rendelkezésre álló erőkkel február végén Kápolna térségében ellentámadást indított. A haditerv jó volt, de az ügyetlenül végrehajtott mozdulatok miatt a várt siker elmaradt. Az óvatos Dembinski a honvédcsepatoakat kétnapos ütközet után (febr. 26–27.) a magyar főtisztek tiltakozása ellenére a Tisza mögé vonta vissza. Görgei az elégedetlen tisztek élére állt, és megtagadta az engedelmességet Dembinskinek. Kossuth első fölháborodásában Görgeit haditörvényszék elé akarta állítani. A táborban azonban meggyőződött arról, hogy a Honvédelmi Bizottmányhoz hű tábornokok is alkalmatlannak tartják Dembinskit a fővezérségre. Görgei képességeiben viszont megbíznak. Ekkor, a honvédelem érdekében Kossuth a harcolni kész Görgeire bízta a fősereget (ZÁVODSZKY 2001: 148).

Ugyanígy egy történeti tárgyú szövegben vagy szövegrészben szinte teljesen el is maradhatnak a szubjektumok, ezt láthatjuk például a (23)-ban:

- (23) A világháborút követően a világ gazdaságban jelentős változások zajlottak le. Az európai gazdaság csak állami beavatkozással és az amerikai tőke segítségével tudott talpra állni, de fejlődési üteme a boldog békeidőkhöz képest lelassult. A világkereskedelem fejlődési üteme is visszaesett, mivel szűkültek a piacok, kiesett Oroszország, s a gyarmatok gazdasági fejlődésével csök-

kent az itt elhelyezhető áruk mennyisége is.

Egyedül a világháborús szállításokból hasznot húzó Egyesült Államok gazdasága fejlődött gyors ütemben, s a korszakban már egyértelműen a világ gazdaság központjává és motorjává vált. Az Egyesült Államokban az életszínvonal gyorsan nőtt, ami növelte a fogyasztást, vagyis az eladható áruk mennyiségét. A konjunktúra befektetésekre ösztönzött, ám a piac nem bővült ezzel arányosan. Amikor 1929-ben az összefüggés egyik pillanatról a másikra nyilvánvalóvá vált a New York-i tőzsdén, hirtelen mindenki eladni akart, venni senki, ezért kirobbant a tőzsdekrach (SZÁRAY 2011: 66).

Olyan szövegrészeket is találhatunk, amelyekben megjelennek szubjektumok, ám azok a beszédsszituációhoz, a groundhoz tartoznak, azaz résztvevői pozíciókat konstruálnak meg egy közvetett interakcióban:

- (24) Ha az említett 30 királyi város földrajzi elhelyezkedését **vizsgáljuk**, akkor azt **tapasztaljuk**, hogy a Zágráb–Székesfehérvár–Buda–Kassa–Nagybánya vonaltól délkeletre és Erdély között, azaz az ország területének kétharmadán, mindössze egyetlen királyi város, Szeged található. Elvileg tehát az ország legsűrűbben lakott részén nem volt város. Ez képtelenségnek tűnik, ezért jobban meg kell **vizgálnunk** városiasodás kérdését: melyek a városok (*civitas*) és a mezővárosok (*oppidum*) (ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 2005: 280).

A (24) szövegrészben a félkövérrel kiemelt T/1. ige- és igenévalakok a diszkurzus résztvevőit, vagyis a megnyilatkozót és gyakran vele együtt a befogadót állítják a figyelem előterébe. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a T/1. ige és igenévalakok által végrehajtott objektívizáció művelete nem mindig választható el az általános alanyhoz kapcsolódó jelentéstől, sőt sokszor az utóbbi funkció kerül előtérbe.

Az egyes történeti tárgyú szövegek elhelyezhetők egy olyan kontinuum mentén, amelynek egyik végpontját adják azon szövegek, amelyek minden tagmondatukban felvonultatnak szubjektumokat, másik végpontját pedig azok a szövegek, amelyekben egyáltalán nem szerepelnek szubjektumok. Ugyanazon korszakról szóló művek eltérő arányban vonultathatnak fel szubjektumokat konceptualizáló tagmondatokat, és ennek következtében eltérő módon konstruálhatják meg az adott múltbeli időszakot. Az alábbiakban négy szöveg alapján mutatom be, hogy a történelemről szóló szövegek hogyan helyezhetők el a kontinuum különböző pontjain a szubjektumokat konceptualizáló tagmondataik arányában. A kiválasztott szövegek közt egy kronológia (HORVÁTH 2001: 6–26) és három tankönyvfejezet van. A tankönyvfejezetekből kettő (HORVÁTH–HÁMORI 2010: 106–11; SZÁRAY 2013: 205–6) a kronológia kiválasztott szövegrészéhez hasonlóan a Jagelló-kor politikatörténetét mutatja be, a negyedik szöveg (ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 2005: 281–2) pedig a késő középkori városfejlődésről

szól. Újra felidézve, a tagmondatok azon résztvevőit tekintettem szubjektumoknak, amelyek a következő három szemantikai kritériumból legalább egynek megfelelnek:

1. A tagmondatban valamilyen kognitív vagy érzelmi állapota, folyamata profilálódik.
2. A tagmondat által konceptualizált eseményben szándékosan vesz részt.
3. A tagmondatban valamilyen perceptuális észlelése profilálódik.

A modális értékű tagmondatok esetében a tagmondat propozícióját modálissá tevő műveletet figyelmen kívül hagyva határoztam meg a szereplők megkonstruálásának a módját. Így az episztenciális (vö. KUGLER 2012, 2013b) és a kötőmódú tagmondatokat is úgy tekintettem, mint amelyek tartalmazhatnak szubjektumokat. A deontikus modalitású mondatok közül az általános érvényű deontikus modális tartalmat kifejező tagmondatokat (pl. keresztes hadjáratot kell szervezni a török ellen) szubjektumot nem tartalmazó tagmondatoknak tekintettem, ugyanakkor a segédigével, illetve segédigeszerű főnévvel vagy melléknévvel megjelenő, nem általános érvényű deontikus értékű tagmondatokat már úgy tekintettem, mint amelyekben a részeshatározó és/vagy a főnévi igenév ragozása révén logikai alanyként (azaz elsődleges figuraként) megjelenhetnek szubjektumok.

A szövegek egyes tagmondatait a következő négy csoport valamelyikébe soroltam:

1. A tagmondatban beszédshituációhoz nem tartozó nem implicit szubjektum szerepel.
2. A tagmondatban implicit szubjektum (határozatlan alany) szerepel (vagyis az alanyra csak a nemprototipikus anaforikus T/3. igeragozás utal).
3. A tagmondatban beszédshituációhoz tartozó szubjektum szerepel.
4. A tagmondatban nem szerepel szubjektum.

A 2. táblázat a megadott tagmondattípusok előfordulását mutatja. A táblázat legfelső sorában a számokkal jelölt szövegek feloldását a táblázat alatt adtam meg. Az egyes szövegeket a beszédshituációhoz nem tartozó nem implicit (azaz nem határozatlan alanyként megjelenő) szubjektumok aránya alapján rendeztem sorba. Félkövérrrel szedtem az adott típusú tagmondatok előfordulásának a százalékos arányát a szövegben szereplő összes tagmondat számához képest, és zárójelben adtam meg az adott típusú tagmondatok előfordulásának a tényleges számát.

2. táblázat
A történetírás két pólusa

	1.	2.	3.	4.
beszédszituációhoz nem tartozó nem implicit szubjektum	67% (101)	60% (63)	58% (60)	3% (2)
implicit szubjektum	1% (1)	5% (5)	8% (8)	3% (2)
beszédszituációhoz tartozó szubjektum	0% (0)	0% (0)	0% (0)	4% (3)
nincs szubjektum	32% (48)	35% (37)	35% (36)	90% (60)

1. HORVÁTH–HÁMORI 2010: 106–11; 2. SZÁRAY 2013: 205–6;
3. HORVÁTH 2001: 6–26; 4. ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 2005: 281–2.

A táblázat jól mutatja, hogy a történelemről szóló szövegek – adott esetben ugyanazt az időszakot bemutató szövegek – hogyan helyezhetők el egy olyan kontinuum mentén, amelynek egyik végpontját adják azon szövegek, amelyek minden tagmondatukban felvonultatnak szubjektumokat, másik végpontját pedig azon szövegek, amelyekben egyáltalán nem jelennek meg szubjektumok. A kontinuum egyik vagy másik végpontjának az irányába elmozduló történeti tárgyú szövegek más hangsúlyokkal konstruálják meg tárgyukat. Minél több szubjektum jelenik meg egy történeti szövegben, annál inkább úgy érezhetjük a szöveg olvasása során, hogy a történelmet az emberek, illetve azok különféle csoportjai „csinálják”, vagyis a történelem eseményei a bennük résztvevő emberek cselekedeteinek a következményeiként tűnnek fel. A szubjektumok eltűnése egy szövegből ugyanakkor egy olyan reprezentációját közvetíti a történelemnek, amelyben azt nem az emberek cselekedetei, hanem folyamatok, struktúrák formálják. A történetírás a múlt értelmezése során mindig e két pólus között mozog, bizonyos szövegek, szerzők, illetve témák esetében erőteljesebben elbillenve az egyik, vagy a másik irányba. A történetírás e két pólusa feltételezésem szerint összefüggésbe hozható a kognitív pszichológiában és a kognitív nyelvészetben is feltételezett kétféle gondolkodásmód, a narratív és a paradigmatis (v. argumentatív) elkülönítésével (BRUNER 2005; ld. még BROWN 1994; LÁSZLÓ 2005: 94–5; TÁTRAI 2006: 217–20, 2011: 173–4), amelyek sémaként nem csak a jelenre, hanem a múltra vonatkozó nyelvi reprezentációinkat is motiválják.

5. Összefoglalás. – A tanulmány célja egy olyan, a tagmondatok szereplőinek a megkonstruálási módjaiból kiinduló szövegtipológiai elképzelés felvázolása volt, amely hozzájárulhat a történeti tárgyú szövegek nyelvészeti elemzéséhez. A tagmondatban megjelenő szereplők megkonstruálódhatnak szubjektumként, tárgyszerűen, illetve neutrálisan. A tanulmány első felében igyekeztem egy olyan kritériumrendszert kidolgozni, amelynek segítségével az

egyres szereplők besorolhatók a három típus valamelyikébe. A szubjektumként, tárgyyszerűen, illetve neutrálisan megvalósuló konceptualizálás mellett a történeti tárgyú szövegekben megjelenő szereplők megkonstruálási lehetőségeinek a másik dimenzióját a korábbi kutatásokban már részletesen vizsgált konkrét-absztrakt tengely adja, a szereplők ugyanis megkonstruálódhatnak történelmi személyiségekként és az absztrakció különböző fokán álló absztrakt rendszereként egyaránt. A konstruálás e két dimenziója jelöli ki azt a „koordinátarendszert”, amelyben a történelem szereplőinek konceptualizációi elhelyezhetők. A tanulmány záró szakaszában bemutattam, hogy a szubjektumokat tartalmazó tagmondatok aránya alapján hogyan rajzolható ki egy olyan kétpólusú szövegtipológiai kontinuum, amelynek a mentén az összes történelemről szóló szöveg elhelyezhető. A tanulmányban bemutatott szövegtipológiai megközelítés, integrálva a korábbi kutatások eredményeivel, megfelelő keretet adhat történeti tárgyú szövegek kvantitatív vizsgálataihoz.

Kulcsszók: történetírás, szövegtipológia, tagmondat, ágens, páciens, szubjektum, metonímia, konstruálás

Források

- DUPCSIK CSABA – RÉPÁRSZKY ILDIKÓ 2007. Történelem IV. Középiskolák számára. (5. kiad.) Műszaki Kiadó. Budapest.
- ENGEL PÁL – KRISTÓ GYULA – KUBINYI ANDRÁS 2005. Magyarország története 1301–1526. Osiris Kiadó. Budapest.
- HORVÁTH JENŐ 2001. Évszámok könyve II. Újkor. Egyetemes és magyar történelmi, művelődéstörténeti kronológia. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- HORVÁTH PÉTER – HÁMORI PÉTER 2010. Történelem 6. az általános iskolák számára. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- SZÁRAY MIKLÓS 2013. Történelem II. középiskolák, 10. évfolyam. Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó. Budapest.
- SZÁRAY MIKLÓS – KAPOSI JÓZSEF 2011. Történelem IV. középiskolák, 12. évfolyam. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- ZÁVODSZKY GÉZA 2001. Történelem III. a középiskolák számára. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- A magyar nyelv nagyszótárának kiegészítő szöveggyűjteménye: CD17 Rubicon. 1990–2000. Rubicon Ház Bt. – Arcanum Adatbázis Kft. Budapest. 2001.

A hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1978. A mediális igékről. Magyar Nyelv 280–93.
- BRUNER, JEROME 2005 [1986]. Valóságos elmék, lehetséges világok. Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest.

- BRISARD, FRANK 2002. Introduction: The epistemic basis of deixis and reference. In: BRISARD, FRANK (eds.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Mouton, Berlin–New York. XI–XXXIV.
- BROWN, GILLIAN 1994. Modes of understanding. In: BROWN, GILLIAN–MALMKJAER, KIRSTEN–POLLITT, ALASTAIR – WILLIAMS, JOHN (eds.): *Language and understanding*. Oxford University Press. Oxford. 10–20
- CARR, DAVID 1999 [1997]. A történelem realitása. In: THOMKA BEÁTA (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijarat Kiadó. Budapest. 69–84.
- DECLERCK, RENAAT 2011. The definition of modality. In: PATARD, ADELINE – BRISARD, FRANK (eds.): *Cognitive approaches to tense, aspect, and epistemic modality*. John Benjamins. Amsterdam – Philadelphia. 21–44.
- DOWTY, DAVID 1991. Thematic proto-roles and argument selection. *Language* 67: 547–619.
- FAUCONNIER, GILLES 1985. *Mental spaces: Aspects of meaning construction in natural language*. MIT Press. Cambridge, MA.
- GOLDBERG, ADELE E. 1995. *Constructions: A construction grammar approach to argument structure*. The University of Chicago Press. Chicago – London.
- HORVÁTH PÉTER 2012. Absztrakt rendszerek és történelmi személyiségek – a történelem szereplőinek metaforikus és metonimikus reprezentációi magyar történelem-tankönyvekben.
http://osvenyek.elte.hu/images/cikkek/%C3%96sv%C3%A9nyek2_Horv%C3%A1th.pdf
- KIEFER FERENC 2007. *Jelentélmélet*. Corvina Kiadó. Budapest.
- KOMLÓSY ANDRÁS 1992. Régensek és vonzatok. In: KIEFER FERENC (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 299–527.
- KUGLER NÓRA 2012. Az inferencialitás mint dinamikus konstruálás. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR – TÁTRAI SZILÁRD (szerk.): *Konstrukció és jelentés*. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest. 139–161.
- KUGLER NÓRA 2013a. A szubjektívizáció jelenségének nyelvészeti értelmezései. *Magyar Nyelvőr* 137: 8–30.
- KUGLER NÓRA 2013b. A vizuális észleléssel összefüggő lexikalizálódott evidenciajelölő és episztemikus-inferenciális kifejezések. *Magyar Nyelv* 275–291, 393–408.
- LADÁNYI MÁRIA – TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. *Funkcionális nyelvészet. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*: 17–58.
- LAKOFF, GEORGE 1991. Metaphor and war: The metaphor system used to justify war in the Gulf. *Journal of Urban and Cultural Studies* 2 (1): 59–72.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of cognitive grammar*. [1. Theoretical prerequisites]. Stanford University Press. Stanford.
- LANGACKER, RONALD W. 2007. *Cognitive grammar*. In: GEERAERTS, DIRK–CUYCKENS, HUBERT (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford University Press. Oxford. 421–62.
- LANGACKER, RONALD W. 2008. *Cognitive grammar: A basic introduction*. Oxford University Press. Oxford.
- LÁSZLÓ JÁNOS 2005. *A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába*. Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest.

- LEWANDOWSKA-TOMASZCZYK, BARBARA. 2007. Polysemy, prototypes, and radial categories. In: GEERAERTS, DIRK – CUYCKENS, HUBERT (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford University Press. Oxford. 139–69.
- SIMON GÁBOR 2012. Szemantikai konstruálás a metaforikus kifejezésekben – a térbeliség példája. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR – TÁTRAI SZILÁRD (szerk.): *Konstrukció és jelentés*. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest. 175–93.
- SANDERS, JOSÉ – SPOOREN, WILBERT 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive point of view. In: LIEBERT, WOLF-ANDREAS–REDEKER, GISELA–WAUGH, LINDA (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. John Benjamins. Amsterdam, Philadelphia. 85–112.
- SINHA, CHRIS 1999. Grounding, mapping and acts of meaning. In: JANSSEN, THEO – REDEKER, GISELA (eds.): *Cognitive linguistics: Foundations, scope and methodology*. Mouton de Gruyter. Berlin – New York. 223–55.
- SINHA, CHRIS 2001. The epigenesis of symbolization.
<http://www.lucs.lu.se/LUCS/085/Sinha.pdf>
- TÁTRAI SZILÁRD 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 479–94.
- TÁTRAI SZILÁRD 2006. A narratív diskurzusokról – pragmatikai nézőpontból. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Kiadó. Budapest. 211–32.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. Bevezetés a pragmatikába. *Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2003. Az érzékelést jelentő igék jelentéséről. *Magyar Nyelvjárások* 41: 609–15.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2011. Kognitív szemantika. Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara. Nyitra.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2012. A poliszémia hálózati modellje. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 287–344.
- TÓTH JUDIT–VINCZE ORSOLYA–LÁSZLÓ JÁNOS 2006. Történelmi elbeszélés és nemzeti identitás. Az Osztrák–Magyar Monarchia reprezentációja osztrák és magyar történelemkönyvekben. *Educatio* 143–45.
- VINCZE ORSOLYA–LÁSZLÓ JÁNOS 2010. A narratív perspektíva szerepe a történelemkönyvekben. *Magyar Pszichológiai Szemle* 571–95.
- TOMASELLO, MICHAEL 2002 [1999]. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó. Budapest.
- VERHAGEN, ARIE 2007. Construal and perspectivization. In: GEERAERTS, DIRK – CUYCKENS, HUBERT (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford University Press. Oxford. 48–81.

HORVÁTH PÉTER
horvathpeti99@gmail.com
 ELTE BTK
 Nyelvtudományi Doktori Iskola

The two poles of historiography – from the perspective of the semantics of clauses

The aim of the present paper is to form a text typological approach for the investigation of texts about history. The approach is based on the conceptualization of characters, which can be construed as mental agents, as objects, or as neutral entities. On the basis of the proportion of clauses which contain mental agents it is possible to draw a text typological continuum. One extreme of the continuum consists of texts that are made up of sentences which have at least one mental agent, while on the other extreme the texts contain no mental agents at all. The two poles of the continuum can be related to the two basic types of thinking hypothesized in cognitive psychology and cognitive linguistics, namely narrative and paradigmatic thinking, which motivate the linguistic representations of history as schemata.

Keywords: historiography, text typology, clause, agent, patient, mental agent, metonymy, construal

HORVÁTH, PÉTER

Az igekötő + segédige + határozói igenév szerkezet szemantikai vizsgálata a nyitragerencséri nyelvjárásban¹

1. Bevezetés. – A jelen tanulmány – egy kiterjedtebb kutatás részeként – a nyitragerencséri nyelvjárás egyik sajátos nyelvi kifejezéstípusának, az igei jelentéstartalmat közvetítő, határozói igeneves konstrukciótípusnak kognitív szemantikai vizsgálatát célozza meg; figyelembe véve az eltérő szemléletek és korábbi kutatások eredményeit is (VELCSOVNÉ 1981; HORVÁTH 1985, 1991; KÁLMÁN C. et al. 1989; SÁRIK 1998; LENGYEL 2000; É. KISS 2003; KERTÉSZ 2005; VARGA 2012). A vizsgálat célja az igekötő + segédige + határozói igenév struktúrájának szemantikai leírása, illetve a szerkezet egységeinek vizsgálata az egymáshoz való, valamint a megnyilatkozásbeli egységekhez való viszonyában, alapvetően LANGACKER RONALD kognitív nyelvtanára (LANGACKER 1987) és TOLCSVAI NAGY GÁBOR írásaira (TOLCSVAI NAGY 2009, 2013) alapozva.

A vizsgálat korpusza eleget tesz a funkcionális nyelvészet által meghatározott szempontoknak, alapkövetelményeknek (LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008: 33). A jelenleg feldolgozás alatt álló nyitragerencséri tájszavakat Sima Ferenc dialektológus gyűjtötte fel, s mindegyike valós beszédhelyzetből származik, a kontextus pontos jelölésével. A vizsgált szerkezet (az alapbeállítástól eltérőekkel egyetemben²) összesen 81 esetben szerepel a korpuszban. A segédige kifejezés a *van* létigét, s annak teljes paradigmáját, jövő (*lesz*), múlt (*volt*) és tagadó (*nincs*) alakját jelöli.

Az elemzésben az igekötő szerepének is kitüntetett figyelmet szentelek. A vizsgálat során feltételeztem, hogy a teljes szerkezet állítmányi funkcióval bír, s kompozítségként konceptualizálódik. Továbbá feltételeztem, hogy annak ellenére, hogy egyes helyzetekben az igekötő az igenévhez kapcsolódik, az igekötő a vizsgált szerkezetben az egész szerkezet jelentését módosítja, s a perfektív funkció profilálódásáról beszélhetünk. Nyilvánvalóan a szerkezet használatakor a nyelvjárásban adatolhatók bizonyos eltérések a sztenderdhez képest, e kis anyag elemzésével azonban a nyelvváltozatok közötti szisztematikus eltérésre nem lehet következtetni.

Az elméleti alapozásban (2. pont) az egyes szerkezeti egységek leírása olvasható. A harmadik rész tartalmazza a szemantikai szerkezet viszonyainak vázolását. A tanulmányt az összefoglalásban (4.) néhány általános következtetés zárja.

¹ A kutatás megvalósulása az UGA-projektnek, valamint a Collegium Talentum támogatásának köszönhető.

² Az alapbeállítás alatt az igekötő + segédige + határozói igenév szórendű szerkezetet (pl. *meg van oldva*) értem.

2. Elméleti alapozás. – A szerkezet két kiinduló struktúrája szemantikailag az igekötős ige és a segédige (pl. *befon + van*). A vizsgált szerkezet leírását ezért az igekötős igéből képzett határozói igenév (*befonva*), az igekötő és a segédige kategóriájának taglalása előzi meg.

A) A határozói igenév. – Az igei jelentéstartalmat közvetítő, tagmondat értékű ige- és igenevek kategóriájának tárgyalásában nagyok az eltérések; a határozói ige- és igenevek szófajtságát és funkcionalitását tekintve sincs egyetértés a magyar nyelvészeti szakirodalomban (vö. HORVÁTH 1985, 1991; PRÓSZÉKY 1989; SÁRIK 1998; É. KISS 1999; LACZKÓ 2000: 444; HEGEDŰS 2004: 66–7; VARGA 2012). Használatuk leírása nehezen „önthető” szabályokba, általánosságban azonban (az akadémikus leíró nyelvtan és strukturális nyelvészet szerint) meghatározható néhány jellegzetes tulajdonság e kategóriáról, melyek a következők³ (vö. JÁSZÓ 1992: 344–9; SÁRIK 1998: 424):

- a) a *-va/-ve* alak leginkább mód- vagy állapothatározó lehet;
- b) a *-va/-ve* alak általában a ragozott igével azonos idejű cselekvést (az igében és igenévben kifejtett folyamat egy időben történik), állapotot fejezhet ki, s általában folyamatos aspektusú;
- c) a *-va/-ve* alakban kifejezett cselekvés, állapot alanya azonos kell, hogy legyen a ragozott ige alanyával vagy tárgyával (amennyiben a tagmondatban megjelenő ragozott ige rendelkezik alannal – SÁRIK PÁL kiegészítése).

A b) pontot tovább árnyalva LACZKÓ TIBOR megjegyzi, hogy a kifejezés folyamatos vagy befejezett jellegétől függően lehet egyidejű vagy előidejű (LACZKÓ 2000: 444). A feltüntetett elméletek és kutatások, illetőleg a kognitív nyelvészeti meghatározások többé-kevésbé egyeznek a tekintetben, hogy a történeti szövegekben állítmányként funkcionáló ige- és igenevek ma már határozóként az ige bővítményének tekinthetők, elő- vagy egyidejűséget fejeznek ki, s alanyuk egyezik a mondatban szereplő ragozott ige alanyával.

A kognitív szempontú magyar nyelvleírás csak általánosságban foglalkozik e szerkezettel, az ige- és igenevek tárgyalása során (TOLCSVAI NAGY 2009). A határozói igenév olyan kompozitumszerkezetként értelmezhető, amelynek jelentésszerkezetében egy sematikus figura áll (mely általában ágens), ez helyeződik a figyelem előterébe: ezért áll közel a határozók funkcionalitásához (vö. LANGACKER 2008: 122). LANGACKER elméleti keretében az igenév temporalitást jelöl összegző letapogatással, a folyamat elemi részeit egyszerre, egyidejűleg feldolgozva (LANGACKER 1987, 2008).

Az igéből létrehozott egység (igető + a *-va/-ve* képző) szemantikai alapú kompozitumszerkezet, mely két komponensszerkezetből áll:

- a) igetőből, mely temporalitást tartalmaz sematikus eseményszerkezettel, az elemi állapotok szekvenciális letapogatásával;

³Kizárólag a *-va/-ve* képzővel rendelkező határozói ige- és igenevek tulajdonságait ismertetem (bővebben SÁRIK 1998: 424).

- b) *-va/-ve* képzőből, mely a figyelmet az igei folyamatjellegéről az állapotjellegre irányítja: a trajektorról szóló (épp történő vagy megtörtént), igezőben kifejezett cselekvést, folyamatot körülménnyé alakítja, egy másik esemény háttereként jeleníti meg, inflexiók toldalék(ok) nélkül.

A komponensszerkezetek kompozitumszerkezetet adnak, amelyben a szerkezet mentális előhívása és feldolgozása általában egyben, egy egységként történik. A kompozitumszerkezetre érvényes, hogy:

- a szemantikai szerkezetében az összegző módon feldolgozott esemény-szerkezet és a (cselekvő) trajektor profilálódik;
- nincs szám és személy inflexiója, valamint résztvevőhöz nincs lehorgonyozva;
- határozói jellegét annak köszönheti, hogy szemantikailag félig autonóm: csupán az elsődleges figura, a trajektor kerül kidolgozásra; az esemény-szerkezetből az igezőben kifejtett cselekvés vagy folyamat eredménye/körülménye konceptualizálódik (TOLCSVAI NAGY 2009).

Mielőtt az igező taglalására térnék, fontos megjegyezni, hogy a *-va/-ve* képzős határozói igenév a vizsgált korpuszban két alakváltozatban szerepel: a *-va/-ve* mellett az esetek 85,5%-ában *-val/-vel* képzőt tartalmaz (pl. *föl van írval*), mely képzőben a szóvégi *l* kiesése gyakran pótlónyúlást okoz (pl. *be vót szakadvā*). Ez az alakváltozat ómagyar kori eredetű, s keletkezésében közrejátszhatott a *-val/-vel* határozórag analogikus hatása (a *-val/-vel* ragos névszó ugyanis nyelvtani szinonimája lehet a határozói igenévnek (*sírva mond ~ sírás-sal mond*) (D. MÁTAI 2003: 395).

B) Az igező. – A szófaj képviselői valamilyen irányt jelölő, latívuszragos határozószókból eredeztethetők; megjelenését az ugor korra teszik. Kialakulásuk grammatikalizációs folyamat és szemantikai átvértelődés eredménye, ami fonológiai változásokat vont maga után (*meg- < mögé, le- < levé, fel- < felé, el- < elé*) (PÁTROVICS 2002: 481; D. MÁTAI 2003: 411). Elsősorban lexikai-szemantikai szerepű nyelvi elem, amely az ige jelentésének módosítására, megváltoztatására szolgál. Fontos továbbá, hogy az ige szintaktikai viszonyainak megváltoztatására is képes (BALOGH 2000: 264; D. MÁTAI 2003: 413–4).

Az igezők legrégebbi funkciója a cselekvés irányának megjelölése: a nyelvi világ térstruktúrájában való elmozdulásokat teszi explicité (SZILÁGYI N. 1996: 17). Ez a funkció az idő folyamán bővült; az igező a cselekvés elvégzésének, befejezésének, eredményességének, tökéletességének stb. kifejezőjévé vált, tehát az aspektusképzés, ezen belül pedig a perfektiváló funkció lesz a leggyakoribb és legáltalánosabb funkció az igezők körében (ebben a szerepben a nem mozgást kifejező igeikhez is társul, s az aspektusnak az igezők a legfőbb kifejezői). A két folyamat: az irányjelentés elhomályosulása és a gyakoriság növekedése párhuzamosan megy végbe, a folyamatok erősítik egymást (D. MÁTAI 2003: 411–3). Az igezők harmadik, legfiatalabb funkciója a jelentésspecializáció, azaz a szóképző szerep.

A kognitív szemantika az igezők sematizáció útján való létrejötte mellett

foglal állást, mivel jelentésük sematikus, egyszerű, erősen elvont és poliszém. Sematizáltságukat az egyszerű alszerkezet is mutatja: egy trajektor irányultságát fejezi ki a landmark irányába. Térviszonya a FORRÁS – ÖSVÉNY – CÉL sémában (LAKOFF 1987), a trajektor-landmark (LANGACKER 1987, 2008) és a referenciakeret (HEINE 1997) modelljével ragadható meg. A modellek alapján az igekötő az egyes természetes határpontokat és az irányulást helyezi a figyelem középpontjába a konceptualizáló perspektívájából, egy meghatározott referenciapontból. Az igekötő jelentésszerkezetében szintén tartalmaz temporalitást, de nagyon sematikus és összegző feldolgozással; a FORRÁS – ÖSVÉNY – CÉL séma idővonatkozását (az igétől eltérően) holisztikusan tapogatja le az elme. A fentiek értelmében az igekötőnek – a jelentésszerkezetéből adódóan – a legáltalánosabb szerepeként az ige által jelölt folyamat egyes pontjainak, specifikumainak előtérbe helyezése tekinthető, amely az eseményszerkezet eltérő profilálódását vonja maga után. Ezért az igekötők kitüntetett szereppel bírnak a szerkezet aspektusának kidolgozásában, nekik köszönhetően képződik le az esemény egésze, komplex módon (TOLCSVAI NAGY 2013: 197–202). A vizsgált szerkezetben megtalálható igekötő funkciójáról alig akad értekezés a szakirodalomban (kivételez képez egy megjegyzés a Strukturális magyar nyelvtanban, lásd az 5. oldalon). Az igekötő a határozói igenévhez köthető elsősorban (azon belül is az igetőhöz), azzal alkot szorosabb jelentéstani kapcsolatot (pl. *befonva*). Az igetőben kifejtett folyamat térbeli és időbeli végpontját vagy kezdőpontját specifikálja, a vizsgált szerkezetben azonban a teljes szerkezetet perfektiválja⁴. Az elemzésben feltételeztem, hogy a szerkezetben az igekötő nagyobb sematizációs fokkal rendelkezik, mint az igekötő + ige szerkezetben: a perfektív funkció profilálódik főként a kompozitumszerkezetben, mivel az igetőben kifejtett esemény időbeli végpontját helyezi a figyelem előterébe (a folyamat megtörtént voltát jelöli: *van fonva-be van fonva*), s így hozzájárul ahhoz, hogy a folyamat körülményként/eredményként képződjön le.

C) A *segédige*. – A *segédige* a határozói igenévhez hasonlóan az egyik legvitatottabb nyelvi kategóriát képviseli; funkcionalitásának leírásánál ugyancsak nagyok az eltérések a magyar nyelvészeti szakirodalomban (vö. KÁLMÁN C. et al. 1989; LENGYEL 1999; KENESEI 2000: 108–11; TOLCSVAI NAGY 2009; H. VARGA 2010). Mivel a vizsgált szerkezetben a létige különböző alakváltozatai (*van*, *volt*, *lesz*, *nincs*) szerepelnek, az elméleti alapozás csakis ezen kifejezésekre irányul, a többi *segédigét* nem érinti az általános bevezetés. A létigét a határozói igenévvel alkotott szerkezetben betöltött funkciójából kifolyólag az elemzésben *segédigének* nevezem és tekintem.

LENGYEL KLÁRA megkülönböztet mondatrészeremtő és szóalakteremtő jellegű *segédigéket*; s az előbbieket a kopulával azonosítja. A szóalakteremtő se-

⁴ Az *el van veszve* szerkezet mást fejez ki, és eltér a *(hol) van elveszve* szerkezet modalitásától: az első szerkezetben az igekötő a *segédigéhez* is kapcsolódik. IMRÉNYI ANDRÁS hasonlóképpen vélekedik, tanulmányában az igekötő szintén módosítja a *segédige* jelentését is (IMRÉNYI 2013a: 300).

gédigetípusra az jellemző, hogy a grammatikailag igékhez való hasonlatosságuk ellenére (ragozhatók) nincs tartalmas lexikai jelentésük. Jellemzőjük, hogy ige-kötőket csak korlátozottan kaphatnak, s a *-hat/-het* képzőn kívül más szófajtartó képzőt nem vehetnek fel (LENGYEL 1999). HEGEDŰS RITA időbeli és módbeli segédigéket különít el funkciójuk szerint, s a határozói igeneves szerkezet segéd-igéjét az időbeli segédigékhez sorolja. A segédige funkciójának e szerkezetben a cselekvés eredményének előtérbe állítását adja meg (HEGEDŰS 2004: 114).

A segédigék kategóriájának megkülönböztetése egyrészt azért célszerű, mert a segédigék nagymértékben absztrakt folyamatot jelölnek, másrészt pedig a tagmondat állítmányi szerkezetének részeként értelmezendők (vö. HEINE 1993: 22–4; TOLCSVAI NAGY 2009: 377–8). A vizsgált szerkezetben a kompozitszerkezet részét képezik, s fő funkciójának a temporalitás kifejezését, térbeli/időbeli állandóság, statikusság leképezését (sematikusan a létezés kifejezését) tartom. A prototípuselv alapján feltételezhető, hogy léteznek centrális és periférikus segédigék – a sematizálódás fokának, azaz a grammatikalizáció mértékének függvényében, az egyes jelentések vagy fokozatok közti különbségek részletes leírása azonban még kidolgozásra vár; a létigéhez hasonlatosan a gazdag jelentéskör ellenére kevésbé feldolgozott e kategória a magyar szakirodalomban.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR HEINE elméletét a magyar segédigékre vonatkoztatva a következőképpen foglalja össze e kategória fő szemantikai jellemzőit: jelentésszerkezetében nagyon elvontan elkülöníthető az eseményszerkezet és a sematikus résztvevők (*van* VALAMI, VALAHOL); a modalitást és az igeidőt profilálja; egy részük képes kifejezni az egyszerű jelen és múlt igeidőt, személyt és számot (lehorgonyzódik); a grammatikalizáció különböző fokán állnak; a legtöbb központi segédige főigeként is funkcionál (TOLCSVAI NAGY 2009: 384).

Amint látható, a vizsgált korpuszban a létige teljes paradigmával rendelkezik (lásd az (1)–(5) példamondatok), mivel azonban a létezés mint folyamat a jelentésszerkezet háttérében van, sematizálódott (az állapot jelölése érdekében szerepel), és jelentése a többi összetevővel együtt értelmezhető csupán, ezért grammatikalizálódott, segédigei funkciókkal bíró elemként konceptualizálódik. A segédige az ige-kötő + segédige + határozói igenév szerkezet egy összetevőjeként értelmezhető, amely hordozza az igeidőt, az aspektust és a módot. A következő példamondatok időben, módban, számban és személyben lehorgonyzott segédigét és határozói igenevet tartalmaznak:

1. *Ē vāgyok fārādvā.* (El vagyok fāradva.)
2. *Fō vāty szōlītval.* (Föl vagy szōlītva.)
3. *Le vān írval.* (Le van írva.)
4. *De mā bē vōtunk mīnt szēdve /szeszelve/.* (De már be voltunk mind szedve.)
5. *Ki vānnāk ēdve ā mēsztō Ō kezejim.* (Ki vannak edve a mésztlől a kezeim.)

D) Az ige-kötő + segédige + határozói igenév. – A szerkezet legfőbb funkciója a cselekvés eredményének hangsúlyozása (HEGEDŰS 2004: 216). A határozói igenevek szerepének jelenleg legátfogóbb, korpuszalapú

vizsgálatát HORVÁTH LÁSZLÓ végezte el 1991-ben. A létige mellett szereplő határozói igenevet állapothatározónak tartja annak ellenére, hogy érzékeli a szerkezet állítmányi szerepre emlékeztető vonását: „A létige mellett állapothatározóként szereplő igenév igen szorosan kapcsolódik a létigéhez, szorosabban, mint bármely más bővítmény; sokszor megesis, hogy a létigének nincs is saját bővítménye, hanem a bővítmények az állapothatározói igenévhez vagy az igenév és a létige alkotta együtteshez kapcsolódnak” (HORVÁTH 1991: 22–3).

LACZKÓ TIBOR (2000: 444) ezen szerkezet jellemzőinek leírását a következő képletet használva végzi el:

van V+ -vA₂[+befejezett]

Megállapítja, hogy e szerkezetek állapothatározói funkcióban állnak, valamint, hogy az igenevek tranzitív és páciens alanyú, befejezett aspektusú igékből képzettek. Az igekötő funkciójával a szerkezet elemzésénél nem foglalkozik (jóllehet, hoz rá példát: *A csónak festve van. A csónak le van festve.* Az igekötővel ellátott szerkezetről egy mondatban megjegyzi, hogy állapotváltozásról ad információt, míg az igekötő nélküli szerkezet permanens állapotot jelöl) (LACZKÓ 2000: 447–51).

A funkcionális nyelvészet a nyelvtudást szimbolikus sémák készletének tekint, ahol a forma és a funkció elválaszthatatlanul összekapcsolódik (LANGACKER 1987: 57). A funkcionális nyelvészethez tartozó kognitív szemantika alapján a vizsgált jellegzetes konstrukciótípus (a véges igelakhoz és ige/kopula + főnév/melléknév szerkezethez hasonlatosan) hordozza a folyamat komplex szemantikai tartalmát, és a mondatban ugyanolyan vagy hasonló szemantikai és szintaktikai szerepet tölt be, mint a véges igealak (TOLCSVAI NAGY 2009: 374). Olyan külön konstrukciótípusnak is felfogható, melynek fő funkciója a megtörtént eseményt követően a páciensre tett hatás, állapot (időben változatlan) kifejezése. Az elemzésben ezt a kognitív szemléletet veszem kiindulópontnak.

Meglátásom szerint a grammatikalizáció során (hasonlóan az angol passzív *-ed* morfémaéhoz) a *-ván/-vén*, illetve a *-va/-ve* képző járult hozzá ahhoz, hogy az elsődleges figura (prototipikusan ágens) háttérbe szorult, s ezáltal a cselekvés, illetőleg a cselekvés landmarkra kifejtett hatása került a figyelem előterébe. A történeti szövegekben még gyakran előfordul, hogy az igeneves szerkezetek funkciója a mondatokban megegyezik a lehorgonyzott igék funkciójával. Például a *visszamenvén a házhoz*⁵ szerkezetben az igenév állítmányként funkcionál, a trajektor cselekvő lény (E/3. személyű, Ø), a landmark a határozó (*házhoz*), s a folyamat, annak temporalitása profilálódik. A szövegekben azonban leggyakrabban a határozói igenevekben foglalt események háttérben vannak az igei állít-

⁵ Ez a szerkezet nem szerepel a korpuszban. A szerkezet egy boszorkányper szövegéből származik (idézi VARGA MÓNKA 2012: 231): „az után *viszsa menvén* ismét a lakodalmas házhoz, hát [akkor] már helyen vagyon az a szakácsné szája [szája]”. Az igeneves szerkezet elemzésekor VARGA MÓNKA megállapítja, hogy az állítmányként funkcionál.

mánnal kifejezett cselekvéshez képest (pl. *elhagyva a házat megérkezett*⁶). Miután a cselekvés trajektora (ágense) a háttérbe került, a landmarkra (leggyakrabban páciensre) ható *folyamat* került a figyelem előterébe (*a ház el van hagyva*)⁷.

3. Az igekötő + segédige + határozói igenév Nyitragerencsér nyelvjárásában. – A magyar nyelvben az igekötő + segédige + határozói igenév szerkezet szolgálja a passzivitás kifejezését, formailag kódolja azt. Egy dolgot (mely általában nem ágens) helyez a figyelem előterébe: „a passzív igealak olyan nézőpontból mutatja be az eseményt, amelyben a páciens a figyelemirányítás szempontjából az elsődleges” (LANGACKER 2005: 132, idézi IMRÉNYI 2013b: 48). Ehhez a dologhoz rendel egy olyan tulajdonságot, mellyel korábban nem rendelkezett. Mivel azonban a szerkezet elsődleges figurája passzív szereplő lesz, ezért nem olyan feltűnő. Valószínűleg a passzív szereplőnek köszönhetően kerülhetett a figyelem előterébe a szerkezet által megkonstruált esemény. Ha a *ki van mosva a blúz* korpuszbeli példamondatot tekintjük, akkor a *blúz* lesz a passzív elsődleges figura (trajektor), a másodlagos figura bennfoglalt (eredetileg a cselekvő: *valaki által van kimosva*). A másodlagos figura (ágens) egyáltalán nem profilálódik, a háttérben marad. A figurák háttérben maradása okozza az állapot/körülmény jelentésének profilálódását a szerkezetben.

A szerkezet vázolásához a korpuszból származó *át van nőve* konstrukciótípust veszem alapul. A következő példamondatban szerepel:

6. *Át vān nyőve neki. /A disznónak valamije/. (Át van nőve neki /a disznó lépe/.)*

A *van* segédige egyes szám harmadik személyű, kijelentő módú, általános (alanyi) ragozása. Jelen időt jelöl (formálisan is, zéró morfémával), illetőleg elvont temporális viszonyt, szekvenciális letapogatással. A trajektort tartalmazza (VALAMI), tehát az elsődleges figurát alany és topik funkcióval, amely itt nincs kidolgozva (a kontextusból kiderül kataforikusan, hogy a disznó lépéről van szó). A határozói igenév az eseményszerkezetet (az átnövés folyamatát) tartalmazza összegző letapogatással⁸ és időben lehorgonyzatlanul, valamint szintén a

⁶ Ez a példa sem szerepel a korpuszban, szemléltetésképpen tüntettem fel.

⁷ Az *elhagyva a házat megérkezett* példában megadott szerkezetben a határozói igenév (az irányulás következtében) és a főnév (landmark) szemantikailag összetartozik; az igenév egyik landmarkját dolgozza ki a *házhoz* helyhatározó. Feltételezésem szerint ez a viszony profilálódott (folyamat + landmark), valamint az állítmányi funkció továbbhagyományozódott, de miután a *-vān/vén* (ill. *-va/-ve*) képzőt tartalmazó igei állítmány elvesztette paradigmáját (l. VARGA 2012), kiegészült a grammatikai funkciót és állapotot jelölő segédigével. Ez a feltevés azonban e rövid elemzésben nem bizonyítható, még számos vizsgálatot igényel.

⁸ „a feldolgozási idő minden pillanatában a fókuszált fogalom a letapogatás során addig feldolgozott konfigurációkat egyszerre tartalmazza” (LANGACKER 1987: 248–53).

trajektort (VALAMI), amely passzív.

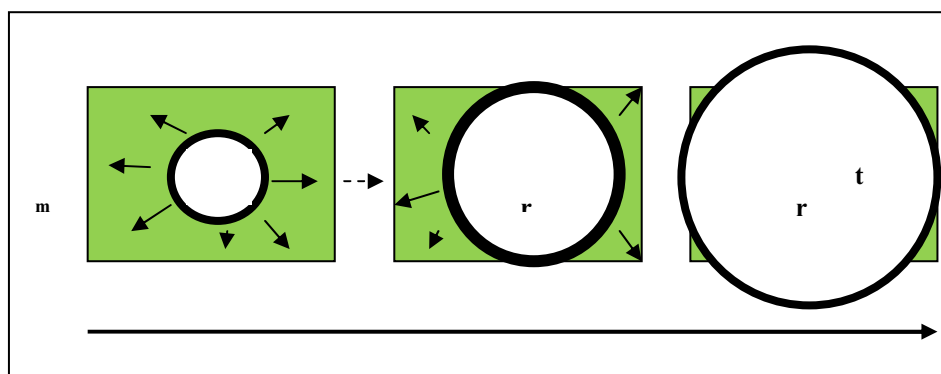
A szerkezet összetevői egyben, egy nyelvi egységként dolgozódnak fel a megértés során. Az igekötő + segédige + határozói igenév mint nyelvi egység kompozitumszerkezetként jellemezhető. A kompozitumszerkezet a komponensek alszerkezeteinek megfeleléseiből jön létre.

Mivel a határozói igenév tartalmazza az eseményszerkezetet (a folyamat történését és az igekötővel a végpontját), ezért a jelentésleíráshoz szükséges az *átnő* ige szemantikai szerkezetének vázolása. Az *át* igekötőnek perfektív funkciója mellett az irányjelölő funkciója (landmarkon való át- vagy túljutás) is jelentős. Az *átnő* tulajdonságai a következők:

- a) jelentésszerkezetében két résztvevő időbeli viszonya fejeződik ki (a trajektor: VALAMI és az 1. landmark: VALAMIN/VALAMIT), ahol az elsődleges figura, a trajektor egyben erőforrás, aki saját erőforrásból végzi a cselekvést, a landmark egy fizikai térben (testüregben) körülhatárolt dolog;
- b) kezdőponttól végpontig tartó folyamatot képez le (a kezdetleges állapottól a végleges állapotig tartó folyamatot, az ige jelentésszerkezete tartalmazza az állapotváltozást), ahol a térbeli kezdőpont a landmarkon belül található, a végpont a landmarkon túl;
- c) a folyamat egyszerre több irányba valósul(hat) meg (a saját kiterjedésén túlra nő, a hasüregbe);
- d) a figyelem középpontjában az elsődleges figura (trajektor) áll.

1. ábra

Az *átnő* sematikus jelentésábrája

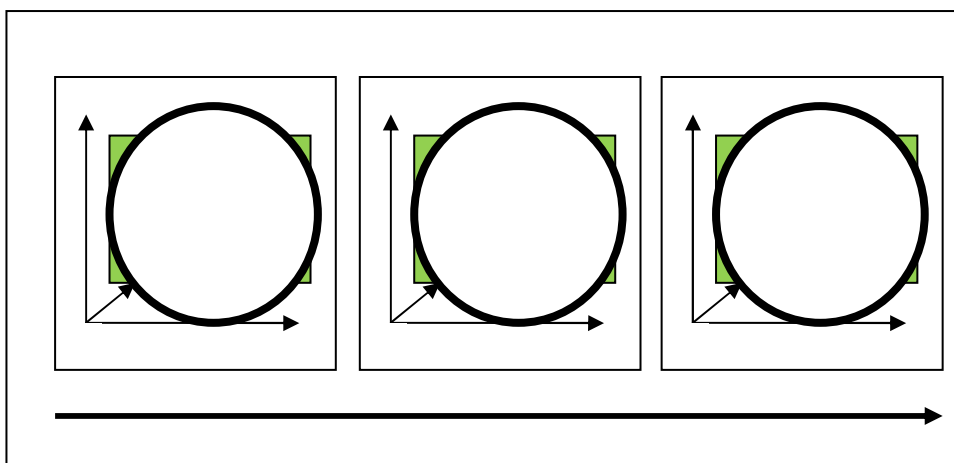
Az 1. ábra három ikonja az időbeli folyamat különböző (az ábrán csupán lényeges) fázisait szemlélteti, mivel a folyamat nem más, mint pillanatnyi állapotok egymásra következésének a sorozata, ahol a résztvevők viszonya a folyamat befejezéséig állandóan változik.

Az eseményszerkezet a következőképpen adható meg: az elsődleges figura a landmarkon belüli kezdő állapotából (több irányba ható) mozgás segítségével a landmarkon átjutva eléri végleges állapotát.

Az *át van nőve* eseményszerkezetében az ige jelentésszerkezetéből a végpont, az elért végállapot konceptualizálódik. A határozói igenév landmarkja (VALAMIN) nem profilálódik: a figyelem előterében kizárólagosan a passzív trajektor lesz. A szerkezet a segédige jelentésének köszönhetően (jelen idő) időben változatlan állapotot jelöl: az elért állapot időbeli változatlanságát képezi le, ahol a folyamat végpontja nincs specifikálva, sem az irányultság; ezért az állapot tartóssága, hosszúsága profilálódik. A segédige trajektora és a határozói igenév trajektora megfeleltethetőek egymással, azonban a kompozitumszerkezetben a határozói igenév és a segédige a részleges megfelelések által a folyamatnak csupán egy részét jelölik. Az ábra egy-egy ikonja az összegző módon letapogatott eseményszerkezetet jelöli az időbeli állandóságban, amely temporálisan állapotként képződik le.

2. ábra

Az *át van nőve* sematikus jelentésábrája

A határozói igenév a szerkezetben tehát szemantikailag félig autonóm: az elsődleges (passzív) figurát tartalmazza, amely megfeleltethető a segédige elsődleges figurájával. A szerkezetben a határozói igenév elsődleges figurája specifikusabb, ezért a szerkezet profiljában a passzív szereplő lesz. A határozói igenév összegző módon feldolgozott eseményszerkezete (mely az igekötő révén befejezett aspektussal rendelkezik) sajátosan kapcsolódik a segédige temporalitásához, a szekvenciálisan leképezett (kezdő- és végpont nélküli) létezéshez. Tehát a szerkezetben a már megtörtént (határozói igenév által megjelenített és összegző módon feldolgozott) folyamat időben megelőzi a segédige által képviselt folya-

matot, statikusságot (akár a kezdőpontjának tekinthető); ugyanakkor a segédige tartalmazza folyamatos aspektusban az állapotot: az elért (befejezett) esemény időben változatlan voltát, téridőben létezését. Minekáltal a temporalitást a segédige hordozza, az lesz a kompozitumszerkezet profilmeghatározója. Az igekötő egyrészt a határozói igenév jelentésszerkezetében megjelenített folyamatot teszi befejezetté, másrészt a segédige által kifejezett folyamat (állandóság) kezdőpontját is megadja⁹, tehát a teljes szerkezetet teszi egészlegessé.

Az *át van nőve* kompozitumszerkezetre érvényes, hogy:

- a) folyamatot jelöl, temporális viszonyt (mely viszony nagyon sematikus);
- b) a szemantikai szerkezetben az összegző módon letapogatott eseményszerkezet és az elsődleges figura (fizikai dolog) van a figyelem előterében;
- c) az állapotot/folyamatot időben körülhatárolatlan módon fejezi ki;
- d) a passzív trajektornak (illetőleg a trajektorok kölcsönös kidolgozásának) köszönhetően az állapot változatlansága profilálódik.

A korpusz példamondatai alapján elmondható, hogy amennyiben irányulást, térbeli mozgást tartalmaz a határozói igeneves szerkezet (pl. *be van szakadva, át van nőve* stb.), akkor a szerkezetben meghatározható a második landmark: VALAHOVA. Ezt szemléltetik a következő mondatok:

7. *Bë vót írva nekëm à kalandārbā.* (Be volt írva nekem a kalendáriumba.)

8. *Bë vān gibzbe kötve à lábā.* (Be van gipszbe kötve a lába.)

A segédige szemantikai szerkezetében (dekontextualizálva) második landmarkként a VALAHOL adható meg, viszont a példában a második landmark a VALAHOVA sematikus figura. Úgy tűnik, hogy az irányulást kifejező szerkezetek esetében a második landmark profilmeghatározója a határozói igenév az igekötővel.

Az igekötő funkciója és helyzete szintén fontos, mert amennyiben az a segédige után szerepel, a határozói igenév előtt (pl. *van kiterítve, van kiásva*), a második landmark profilmeghatározója lehet a segédige is (mindkét megoldás lehetséges):

9. *Ot vān ěgy nāgy gödör ki'āsvāl ā!* (Ott van egy nagy gödör kiásva a!)

Az igekötő szerepének kapcsán a fentiekben említettem, hogy LACZKÓ a *-va/-ve* képzőhöz rendeli a befejezettség funkcióját. Véleményem szerint azonban az igekötő nélküli szerkezet nem jelöl befejezett cselekvést (mint ahogy azt a feltüntetett mondat is mutatja: *A csónak festve van.* KERTÉSZ (2005) az ilyen típusú mondatokat agrammatikusnak tartotta). Amíg az angolban a passzív szerkezet *-ed* morfémája jelöli az esemény határoltságát, addig a magyarban ezt a funkciót valószínűleg az igekötő a *-va/-ve* képzővel együttesen látja el. Néző-

⁹ Példaképpen: a *van mosva ~ki van mosva* – az első esetben nem található időbeli határpont, s nem érezhető a passzív figura profilálódása.

pontom alapján a szerkezet befejezettsége az igekötő perfektív funkciójának köszönhető, ugyanis a szerkezetben a folyamat (időbeli) kijelölését az igekötő végzi el. A szemantikai szerkezet vizsgálata előtt ezért feltételeztem, hogy az igekötő funkciója a szerkezetben főképp a folyamat végállapotának kifejezése. A befejezettség valóban profilálódik (a határozói igenévben lévő esemény múltbeli megkonstruálásához elmaradhatatlan), azonban a példamondatokat vizsgálva látható, hogy egyben „megőrzi” a többi, a véges igealakokkal alkotott szerkezetben adatolható funkcióját. A példamondatok igekötői a perfektív funkción kívül a jelentésszerkezetben tartalmaznak:

a) irányultságot:

10. *Āt vān nyőve neki.* (Át van nőve neki.)
11. *Áz à fontos, hogy bē vān hāvā à szény.* (Az a fontos, hogy be van hanyva a szény.)
12. *Fő vót ākādā /az állakaptám/.* (Fel volt akadva /az állkapcsa/.)
13. *Szípem fő vót fīsővel à hája.* (Szépen fel volt fésülve a haja.)

b) metaforizálódott irányultságot és negatív értékjelentést:

14. *Hāt nem vāgy lēbāszvā?* (Hát nem vagy lebaszva?)
15. *Isz tē mā lē vāgy nyízvē.* (Hiszen te már le vagy nézve.)
16. *Lē vāty sājnāvā.* (Le vagy sajnálva.)

c) akcióminőséget:

17. *Fājnāk à újjājim, ki vānnāk āzvā.* (Fájnak az ujjaim, ki vannak ázva.)
18. *Fő is vótām vēdvē.* (Fel is voltam vedve.)
19. *Minthā bē vótāk vónā mészvē vākóvāl.* (Mintha be voltak volna mésszel vakolva.)

A perfektív funkció azért is jelentős, mivel az esemény összegző letapogatósa nem mehetne végbe, ha az befejezetlen volna. Az igekötő e konstrukcióban ténylegesen a teljes szerkezetre „hat”. A perfektuálás időben (amelyet a segédige jelöl), és az eseményszerkezetben is (amelyet a határozói igenév tartalmaz) is végbemegy. Ez okból szerepelhet az igekötő a teljes szerkezet előtt – prototipikus sorrendben, s ha a segédigét követve található a szerkezetben, akkor annak funkciója van.

Az igekötő + segédige + határozói igenév összesen 81 esetben szerepel a korpuszban. Az összes szerkezet szemantikai leírása terjedelmi korlátok miatt nem végezhető el, de megjegyzendő, hogy a példamondatokban nagyon gyakran a pusztá határozói igeneves szerkezet jelenik meg a korpuszban (43%). Ez annak tudható be, hogy a kidolgozás foka a beszédben minimális, a beszédpartnerek közös aktivált tudása (common ground) viszont maximális: egy kontextusban

minél több közös ismeretre hagyatkozhat beszélő és hallgató, annál kevesebbet kell kifejtetté tennie (IMRÉNYI 2013b: 58). Az állítmány azonban sematikus tartalmazza a mondat többi összetevőjét, tagmondatként funkcionál, illetőleg a kontextusból kikövetkeztethető (legtöbbször anaforikusan) a trajektor, esetleg a landmark:

20. *Ē vān kerítvē.* (El van kerítve.)

21. *Lē vān kāsāvā.* (Le van kaszálva.)

A „páciens szerepű” alany mutató névmás (8,6%) vagy főnév / személyes névmás (18,5%).

22. *Bē vān āz írvā, nē fī!* (Be van az írva, ne félj!)

23. *Ki vān āsz fūzetvē? - Nem. - Māgā kiālkōggyā /a bort/.* (Ki van az fizetve? – Nem. –Maga kialkussza a bort.)

A körülmény/állapot pontosítására, vagy pedig a páciens birtoklásának kifejezésére gyakran tartalmaznak a mondatok határozót vagy birtokos jelzőt, illetőleg összetett mondat esetén a mellékmondat határozói jelentéstartalmat hordoz (33%).

24. *Minthā bē vótāk vónā méšvē vākóvāl.* (Mintha be voltak volna mésszel vakolva.)

25. *Azoknāk vān kiosztvāl.* (Azoknak van kiosztva.)

26. *Bē vót csukvā, csāk nem vót kócsrē.* (Be volt csukva, csak nem volt kulcsra.)

4. Összegzés. – A korpusz alapján általánosságban elmondható, hogy az igekötő + segédige + határozói igenév mint a kompozitumszerkezet egy specifikus fajtája (LANGACKER 1987: 280; TOLCSVAI 2009: 389) a következő közös tulajdonságok mentén jellemezhető:

A szerkezet:

- a) temporalitást jelöl, folyamatjelleggel, de időben változatlanul;
- b) szemantikai szerkezetében az összegző módon feldolgozott eseményszerkezet és a passzív trajektor profilálódik;
- c) időben, módban, számban, személyben és határozottságban lehorgonyozott (a szerkezet profilmeghatározója a segédige, mely a temporalitást és az állapot statikusságát adja);
- d) a landmark e szerkezetben nem (vagy nagyon sematikus) profilálódik;
- e) a tagmondat állítmányának szerepét tölti be.

Az a feltételezésem, hogy az igekötő jelentéséből a perfektív funkció lesz előtérben, beigazolódott, ugyanakkor az igekötő a határozói igenévvel alkotott szerkezetéből megőrizte funkcióját, és a vizsgált szerkezetben a segédigével is kapcsolatban van. A teljes szerkezetet teszi egészlegessé, s az irányjelentéssel bíró határozói igeneves szerkezetekben specifikálja a második landmarkot.

A korpuszon belüli belső variabilitás részletes kidolgozása még folyamatban van. Fontos megjegyezni, hogy mivel a segédige az igező jelentésével is vi-

szonyban van, hátravan még a többi határozói igenév igei összetevőjének eseményszerkezet szerinti leírása is.

Kulcsszók: határozói igenév, segédige, jelentésszerkezet, Nyitragerencsér

A hivatkozott irodalom

- BALOGH JUDIT 2000. Az igező. In: KESZLER BORBÁLA (szerk.): Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 264–7.
- HEGEDŰS RITA 2004. Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- HEINE, BERND 1993. Auxiliaries: Cognitive Forces and Grammaticalization. Oxford University Press. Oxford & New York.
- HEINE, BERND 1997. Cognitive Foundations of Grammar. Oxford University Press. Oxford & New York.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 1985. Határozói igeneveink mondatbeli funkcióinak történetéhez. Magyar Nyelv. 314–23.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 1991. Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2013a. A beférkőző segédigés szerkezetek függőségi nyelvtani elemzéséhez. Magyar Nyelv. 291–308.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2013b. A magyar mondat viszonyhálózati modellje. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- JÁSZÓ ANNA 1992. A határozói igenevek. A *-va/-ve, -val/-vel, -ván/-vén* képzős igenevek. In: BENKŐ LORÁND (szerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest. 411–51.
- KÁLMÁN C. GYÖRGY – KÁLMÁN LÁSZLÓ – NÁDASDY ÁDÁM – PRÓSZÉKY GÁBOR 1989. A magyar segédigék rendszere. In: TELEGDI ZSIGMOND – KIEFER FERENC (szerk.): Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII. Akadémiai Kiadó. Budapest. 49–103.
- KENESEI ISTVÁN 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In: KIEFER FERENC (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó. Budapest. 75–137.
- KERTÉSZ JUDIT 2005. Eseményszerkezet, aspektus, mondatszerkezet. Szakdolgozat. <http://mek.oszk.hu/04000/04076/04076.htm>
- É. KISS KATALIN 1999. Mondattan. In: É. KISS KATALIN – KIEFER FERENC – SIPTÁR PÉTER (szerk.): Új magyar nyelvtan. Osiris Kiadó. Budapest. 17–187.
- É. KISS KATALIN 2003. Mondattan. In: KIEFER FERENC (szerk.): A magyar nyelv kézikönyve. Akadémiai Kiadó. Budapest. 205–41.
- LACZKÓ TIBOR 2000. A melléknévi és határozói igenévképzők. In: KIEFER FERENC (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó. Budapest. 409–51.
- LADÁNYI MÁRIA – TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. Funkcionális nyelvészet. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR – LADÁNYI MÁRIA (szerk.): Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Akadémiai Kiadó. Budapest. 17–58.

- LAKOFF, GEORGE 1987. *Women, fire and dangerous things*. The University of Chicago Press. Chicago.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical prerequisites*. Stanford University Press. Stanford.
- LANGACKER, RONALD W. 2005. *Construction grammars: cognitive, radical, and less so*. In: RUIZ DE MENDOZA IBÁÑEZ, FRANCISCO J. – PEÑA CERVEL, M. SANDRA (eds.): *Cognitive Linguistics: internal Dynamics and interdisciplinary interaction*. Mouton de Gruyter, Berlin & New York. 101–62.
- LANGACKER, RONALD W. 2008. *Cognitive Grammar: a Basic Introduction*. Oxford University Press. Oxford.
- LENGYEL KLÁRA 1999. A segédigék kérdéséhez: Válasz Uzonyi Kiss Judit és Tuba Márta cikkére. *Magyar Nyelvőr*. 116–29.
- LENGYEL KLÁRA 2000. Az ige. In: KESZLER BORBÁLA (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- D. MÁTAI MÁRIA 2003. Szófajttörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC (szerk.): *Magyar Nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Budapest. 393–429.
- PÁTRÓVICS PÉTER 2002. Néhány gondolat a magyar igeekötők eredetéről, valamint aspektus- és akcióminőség-jelölő funkciójuk (ki)alakulásáról. *Magyar Nyelvőr*: 481–89.
- PRÓSZÉKY GÁBOR 1989. Határozók, szabad határozók. In: TELEGDI ZSIGMOND – KIEFER FERENC (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 213–40.
- SÁRIK PÁL 1998. A határozói igenevek néhány problémája. *Magyar Nyelv*: 423–36.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 1996. *Hogyan teremtsünk világot?* Kolozsvár.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2009. A magyar segédige + igenév szerkezet szemantikája. *Magyar Nyelvőr*. 373–93.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013. Az igeekötő + ige szerkezet szemantikája. *Nyelvtudományi Közlemények*. 187–226.
- H. VARGA MÁRTA 2010. Hány *van* van a magyarban?
http://epa.oszk.hu/01400/01467/00007/pdf/EPA01467_THL2_2010_1-2_186-193.pdf
- VARGA MÓNKA 2012. A határozói igenevek lehetséges állítmányi szerepéről boszorkányperek szövegeiben. <http://elsoszazad.elte.hu/varga-monika-a-hatarozoi-igenevek-lehetseges-allitmanyi-szereperol-boszorkanyperek-szovegeiben/>
- VELCSOV MÁRTONNÉ 1981. A határozói igeneveknek egy sajátos szerepe nyelvemlékeinkben. *Magyar Nyelv*. 308–15.

TÓTH KATALIN

t.kati13@gmail.com

Magyar nyelv- és irodalom oktatáselmélete
 Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra

**Semantic research of the preverb + auxiliary + verbal phrase construction
in Nyitragerencsér's dialect**

The aim of this paper is to examine and describe the meaning of one typical Hungarian construction (preverb + auxiliary + verbal phrase), which is used to express the passive. The dialectal words from Nyitragerencsér – the corpus of my investigation – were collected by linguist Ferenc Sima. The focus of the cognitive semantic description is the *át van nőve* (something is grown over) structure. This work deals with one component, the preverb, more deeply. According to the research, we can notice that the preverb has every function as is it known from the structure preverb + verb and has influence over the whole construction.

Keywords: verbal construction, auxiliaries, semantic structure, Nyitragerencsér

TÓTH, KATALIN

Mit ért a nyelvészet az intertextualitás fogalmán?

1. Bevezetés. – Dolgozatom célkitűzése az intertextualitás fogalmának nyelvészeti szempontú megközelítése, mégpedig a magyar és a germanisztikai szakirodalom összevetésén keresztül. A vonatkozó szakirodalom jelentősebb pozícióinak áttekintése után, konkrét szövegek vizsgálatából kiindulva, az intertextualitás lehetséges típusaival foglalkozom, különös tekintettel egy újfajta viszonyrendszerre, a szövegfajták között felfedezhető intertextualitás kérdésére.

Az intertextualitás vizsgálata a germanisztikai nyelvtudomány közkedvelt kutatási területei közé tartozik, számos tanulmány foglalkozik a szövegek közötti sokrétű kapcsolatrendszer leírásával (többek között HOLTHUIS 1993; FIX 2000; KRAUSE 2000; RADA 2013). Ezzel szemben a magyar nyelvű szakirodalom vizsgálata során azt tapasztalhatjuk, hogy az intertextualitás a magyar nyelvtudományban jelenleg még kevésbé feldolgozott kérdéskörnek tekinthető, mindössze néhány esettanulmány és szövegtani monográfia tárgyalja a szövegek közötti intertextuális viszonyokat (ld. SZIKSZAINÉ 1999; BORONKAI 2006; KABÁN 2011). Érdekes azonban részletesebben megvizsgálni a kérdéskört, hiszen a szövegek és szövegfajták rendszerezésének új lehetőségeit rejti magában, ami a magyar nyelvtudomány számára is jelentős felismeréseket eredményezhet.

2. Intertextualitás-felfogások a magyar és a német nyelvű szakirodalomban. – Az intertextualitással foglalkozó szakirodalom vizsgálatakor különbséget kell tennünk az irodalomtudományi és a nyelvtudományi megközelítések között. Az alapgondolat, miszerint az egyes szövegek között sokrétű kapcsolatrendszer jöhet létre, köztudottan az irodalomtudományból származik, s JULIA KRISTEVA 1967-es tanulmányára vezethető vissza. Bár a szövegek közötti kapcsolatok lehetőségére már korábban felfigyelt az irodalomtudomány, ennek tudományos igényű vizsgálatára KRISTEVA hívta fel a figyelmet, Bahtyin dialogicitás-elméletének feldolgozásával. Az intertextualitás mind a nemzetközi, mind a magyar irodalomtudományban közkedvelt és sokféle szempont szerint vizsgált kérdéskörnek tekinthető, dolgozatom célja azonban nem a különböző, irodalomtudományból ismert felfogások ismertetése, hanem a nyelvtudomány számára hasznos megközelítési módok kiemelése.

A szövegek közötti kapcsolatrendszer alapgondolatából kiindulva, számos intertextualitás-konceptió és ennek kapcsán sokféle terminológia kialakult. Jelen dolgozat keretei között nincsen lehetőség az összes megközelítésmód bemutatására, ezért a következő áttekintésben nem a szerteágazó kutatástörténet ismertetésére törekszem, sokkal inkább egy lehetséges csoportosításban néhány, nyelvészeti szempontból is hasznosítható kutatási irányt mutatok be, kifejezetten a magyar és a germanisztikai nyelvtudomány idevonatkozó szakirodalma alapján.

NINA JANICH tanulmányára (2008) és RADA ROBERTA monográfiájára (2013) alapozva, háromféle csoportba sorolhatók a kutatások: különbséget tehe-

tünk a radikális intertextualitás-felfogás, a restriktív megközelítési módok és a „közvetítő” modellek között.

A) A radikális intertextualitás-felfogás. – A radikális koncepció tágran értelmezi az intertextualitás fogalmát, e szerint minden szöveg kapcsolatban áll valamilyen módon a már meglévő szövegekkel. E megközelítésmód az 1960-as, 1970-es évek irodalomelméleti kutatásaiból származik, főként JULIA KRISTEVA (1967) munkásságához köthető, s leginkább a kultúra- és irodalomtudományi munkákra jellemző.

A radikális koncepció egy kitágított szövegfelfogáson alapul, melynek értelmében a szöveg kevésbé körülhatárolható, KRISTEVA értelmezése szerint a kulturális jelrendszerek minden formája és maga a kultúra is szövegnek tekinthető.

A posztmodern irodalomelmélet szövegértelmezéséből következően az intertextualitás is tág körű fogalom, amelynek értelmében „minden szöveg csak a korábbi szövegekhez viszonyítva hozható létre, illetve értelmezhető” (JANICH 2008: 179, ford. GY. K.).¹

A radikális intertextualitás-felfogás recepciójából a germanisztikai nyelvtudomány területéről leginkább HEINEMANN (1997) és LINKE–NUSSBAUMER (1997) elgondolását érdemes kiemelni, akik részletesen foglalkoznak e koncepcióval. Megállapításuk szerint a radikális intertextualitás-felfogás tudományosan improduktív és nyelvészetiileg nehezen értelmezhető, mivel a szöveg és az intertextuális viszonyok kitágított értelmezése radikálisan túlmutat a nyelven. Bár a szöveg folyamatszerűségének hangsúlyozása miatt e felfogás összefüggésbe hozható a kognitív nyelvészet szövegértelmezésével, mégsem alkalmas a nyelvészeti intertextualitás-kutatás alapjául, hiszen itt a szöveg és az intertextualitás fogalma eltávolodik a nyelvtől, a szigorúan esztétikai perspektíva okán pedig a szövegek kommunikációs beágyazottságát teljesen figyelmen kívül hagyja, s ez a nyelvészeti vizsgálatok számára alkalmatlanná teszi (JANICH 2008: 180).

B) A restriktív megközelítési mód. – A restriktív intertextualitás-fogalom képviselői törekvéseket tesznek az intertextualitás tág és bizonytalanul definiálható fogalmának leszűkítésére. E megközelítésmód is az irodalomtudományból származik, célja a szövegek közötti különféle viszonyok differenciálása és tipológiája. A restriktív felfogáshoz sorolható például az irodalomtudományban GENETTE (1982) klasszifikációja és BROICH–PFISTER (1985) munkássága.

A restriktív koncepció a szöveget körülhatárolható és viszonylag önálló képződménynek tekinti, az intertextualitást a szövegleírás aspektusaként értelmezi, s leszűkíti a konkrét szövegek között kimutatható utalásokra. PFISTER 1985-ös definíciója értelmében az intertextualitás fogalma „a tudatos, szándékolt és jelölt utalásokra korlátozódik, valamely szöveg és egy másik szöveg vagy

¹ A német nyelvű idézet: „[...] jeder Text immer nur vor der Folie bereits existenter anderer Texte geschrieben und gelesen werden kann [...]” (JANICH 2008: 179).

szövegcsoporthoz között” (BROICH–PFISTER 1985: 25; JANICH 2008: 181 alapján, ford. GY. K.).²

Az 1990-es évek végén a germanisztikai nyelvudományban számos munka reflektál a restriktív intertextualitás-felfogásra, amelyben fontos szerepet játszik, hogy az intertextualitás fogalma leszűkül a verbális objektumok közötti kapcsolatokra, így a szövegek közötti viszony nyelvileg megragadhatóvá válik, tehát a fogalom nyelvészeti szempontú vizsgálatok számára is alkalmas lehet.

Az ilyen irányú nyelvészeti kutatások közül a germanisztikai szakirodalomból WOLFGANG HEINEMANN (1997) felfogását érdemes kiemelni. HEINEMANN aktuális problémaként utal az intertextualitás fogalmának sokféle értelmezési lehetőségére, ami a szakirodalomban a „szövegek általános, hálózatszerű összefüggéseinek jelenségétől” a „két (vagy több) szöveg közötti konkrét kapcsolatok” jelöléséig terjed (HEINEMANN 1997: 22, ford. GY. K.),³ ezért szükségesnek látja egy egyértelmű meghatározás kialakítását.

A radikális felfogással szemben HEINEMANN tehát az intertextualitás fogalmának leszűkítése mellett érvel, és javaslatot tesz egy szövegnyelvészeti szempontú intertextualitás-fogalom kialakítására. Véleménye szerint a radikális felfogásban a fogalom elveszíti specifikus tartalmát, ezért meghatározásában törekszik a tág jelentésmező korlátozására. A radikális intertextualitás-értelmezésből következik a szövegfogalom relativizálódása, s ennek leszűkítését is szükségesnek tartja, utalva a nyelvészeti kutatások tárgyára.

A restriktív koncepciónak megfelelően HEINEMANN elmélete szerint az intertextualitás fogalmán nem a „szövegek univerzális kapcsolatrendszere” értenődő, hanem a konkrét szövegek között felfedezhető kapcsolatok, s munkájában kidolgozza a fogalom további leszűkítésének lehetőségét (HEINEMANN 1997: 32–3, ford. GY. K.).⁴

A magyar nyelvészetben megjelenő munkák többsége is a restriktív megközelítési módhoz sorolható, így SZIKSZAINÉ NAGY IRMA (1999), TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2001), KÁRPÁTI ESZTER (2006) szövegtani monográfiáinak idevonatkozó részei, valamint BORONKAI DÓRA (2006), BAŃCZEROWSKI JANUSZ (2010) és KABÁN ANNAMÁRIA (2011) esettanulmányai. Bár e művek szövegfelfogása és elméleti kerete eltérő, az intertextualitás megközelítésmódjának szempontjából mégis egymás mellé rendelhetők.

² A restriktív intertextualitás-fogalom PFISTER német nyelvű definíciója szerint: „ein restriktiver Intertextualitätsbegriff [...], der eingeengt ist »auf bewusste, intendierte und markierte Bezüge zwischen einem Text und vorliegenden Texten oder Textgruppen«” (BROICH–PFISTER 1985: 25; JANICH 2008: 181 alapján).

³ HEINEMANN az intertextualitás fogalmáról német nyelven: „das Phänomen der generellen Vernetztheit von Texten [...], aber auch konkrete Beziehungen zwischen zwei (oder mehreren) Texten“ (HEINEMANN 1997: 22).

⁴ HEINEMANN az intertextualitás fogalmáról német nyelven a következőket írja: „nicht die universelle Vernetztheit von Texten, [sondern] die Wechselbeziehungen zwischen konkreten Texten, [eingegrenzt auf] die grundsätzliche Textsortengeprägtheit“ (HEINEMANN 1997: 32–3).

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szövegtani monográfiája (1999) külön fejezetben tárgyalja a szövegek közötti összefüggéseket, így átfogó képet ad az intertextualitás jelenségéről. A szerző a jelenség megnevezésére a „szövegköziség” terminust alkalmazza. Az intertextualitást önálló, konkrét szövegek között, asszociatív úton létrejövő kapcsolatként definiálja (SZIKSZAINÉ 1999: 338). A szerző az intertextuális viszonyok számos aspektusával foglalkozik, tárgyalja a lehetséges kifejezőeszközöket, a jelöltség kérdését, az intertextualitás létrejöttének okait és funkcióit – mindezeket irodalmi szövegek példáján szemlélteti. Az intertextuális viszonyok bemutatásánál a szerző GENETTE (1982) tipológiáját tekinti kiindulópontnak, ennek megfelelően példákon keresztül szemlélteti a transztextualitás öt fő típusát: az intertextualitást, a paratextualitást, a metatextualitást, a hipertextualitást és az architextualitást. Itt érdemes megjegyezni, hogy a magyar terminológiában a nemzetközileg elterjedt „intertextualitás” és a magyar „szövegköziség” megnevezés egyaránt használatos.

Emellett meg kell említenünk néhány olyan kötetet, amelyek röviden utalnak az intertextualitás jelenségére: KÁRPÁTI ESZTER 2006-os elméleti munkájában a szöveg fogalmával kapcsolatban röviden kitér az intertextuális viszonyok lehetőségére. TOLCSVAI NAGY GÁBOR szövegtani monográfiájában (2001) az intertextualitás a szövegszerűség kritériumai között jelenik meg, BEAUGRANDE és DRESSLER (1981) nyomán.

Míg a szövegtani monográfiák elméleti megközelítésben tárgyalják az intertextualitás kérdését, addig az esettanulmányok specifikus kutatási szempontok szerint vizsgálják az intertextualitást – röviden bemutatják ugyan az elméleti hátteret, mégis hangsúlyozottan empirikus munkák. Ezek közül emelek ki néhányat: BORONKAI DÓRA (2006) tanulmányában a dialógusokat vizsgálja az intertextualitás szempontjából. BAŃCZEROWSKI JANUSZ (2010) többek között olyan metaszövegbeli operátorokat vizsgál, amelyek intertextuális relációkra utalhatnak. KABÁN ANNAMÁRIA (2011) stilisztikai szempontú verselemzésében az intertextualitás és a szövegkohézió összefüggéseit vizsgálja.

A restriktív koncepció tehát a nyelvtudomány számára is produktívnak bizonyult, az 1990-es évektől mind a germanisztikai, mind pedig a magyar szakirodalomban egyre több nyelvészeti munka foglalkozik a szövegek között létrejövő, nyelvileg megragadható intertextuális viszonyok elemzésével és tipologizálásával. A magyar nyelvtudományban az intertextualitással kapcsolatban az irodalmi és nem irodalmi szövegek vizsgálata egyaránt jellemző, míg a germanisztikai nyelvészet dominánsan a nem irodalmi szövegekkel foglalkozik, hangsúlyozott célkitűzése ugyanis egy olyan intertextualitás-tipológia kialakítása, mely a nem irodalmi szövegekre is alkalmas.

C) „Közvetítő” modellek (vermittelnde Modelle). – Az imént tárgyalt, kétféle álláspont mellett – amelyek az intertextualitás fogalmakörét egyrészt markánsan kitágítják, másrészt lényegesen leszűkítik –, számos olyan munkát találunk a germanisztikai szakirodalomban, amelyek egyik előbbi modellbe sem sorolhatók egyértelműen, inkább köztes álláspontot képviselnek. Ilyennek tekinthető többek között az irodalomtudományban HOLTHUIS (1993)

megközelítésmódja és KRAUSE (2000) koncepciója a nyelvtudományban.

Szövegfeldolgozásukra általánosan jellemző, hogy figyelembe veszik a szövegalkotás és a szövegértelmezés produktív és receptív folyamatait. Mivel e koncepciók a szöveget nem statikus produktumként értelmezik, az intertextualitást sem alapvető szövegjellemzőnek tekintik (Texteigenschaft), hanem az értelmealkotás dinamikus folyamatához kötik, amelyhez azonban szükségesek a szövegben található jelzések.

Ennek megfelelően az idesorolható pozíciók az intertextualitás jelenségét vagy a szövegprodukciónak irányából értelmezik (mint KRAUSE 2000), vagy egy recepcióorientált intertextualitásfogalmat dolgoznak ki (mint HOLTHUIS 1993).

A „közvetítő” modellek kapcsán érdemes áttekinteni SUSANNE HOLTHUIS felfogását, aki 1993-ban megjelent monográfiájában kizárólag az intertextualitás kérdéskörével foglalkozik. Célkitűzése egy befogadóorientált intertextualitáskoncepció kidolgozása, mégpedig PETŐFI szemiotikai szövegelméletére alapozva (l. PETŐFI 1990).

A HOLTHUIS-monográfia elméleti fejezetei nagy hangsúlyt fektetnek egy egyértelmű és jól alkalmazható intertextualitás-definíció kialakítására. Ehhez azonban elsőként a szövegfogalom tisztázása szükséges. A szerző egy olyan szöveg-definíciót tekint kiindulópontnak, amely a szöveg materiális tulajdonságait és jelentését egyaránt figyelembe veszi. PETŐFI szövegelméletére (l. PETŐFI 1990) alapozva, HOLTHUIS a szöveget dominánsan verbális szemiotikai objektumnak tekinti (HOLTHUIS 1993: 30), s ennek megfelelően definiálja az intertextualitás fogalmát, mint „a dominánsan verbális, szemiotikai objektumok között létrejövő viszonyt” (HOLTHUIS 1993: 30–1, ford. GY. K.).⁵

HOLTHUIS recepcióorientált koncepciója a szöveg feldolgozásának folyamatát állítja a középpontba, amely elmélete szerint intertextuális viszonyok által irányított folyamat, s alapvetően a szövegben található intertextuális jelzések befolyásolják (HOLTHUIS 1993: 32).

Hasonló felfogást képvisel WOLF-DIETER KRAUSE (2000), aki szövegtani munkájának Intertextualitás című fejezetében a nyelvtudomány számára használható intertextualitás-értelmezéssel foglalkozik.

Meglátása szerint a radikális koncepciók tudományos szempontból improduktívak, mivel nem vezetnek új, konkrét felismerésekhez a nyelvészet számára. A szövegnyelvészet szempontjából szükségesnek látja az intertextualitás-felfogás bizonyos szintű korlátozását, hiszen a szöveg nyelvészeti vizsgálatára épülő tudományág szempontjából nem elfogadható, hogy a tág értelmezések eredményeképpen éppen a szöveg fogalma relativizálódik. Ugyanakkor a szerző HEINEMANN restriktív irányú elgondolására utalva kifejti, hogy az intertextualitás fogalma semmiképp nem felesleges a nyelvtudomány számára, hiszen az intertextualitás a szövegek egyik objektív tulajdonságának tekinthető.

⁵ HOLTHUIS német nyelvű intertextualitás-definíciója: „Intertextualität ist damit grundsätzlich zu verstehen als Relation zwischen »dominant verbalen relationalen semiotischen Objekten« [...]“ (HOLTHUIS 1993: 30–1).

A fenti áttekintés a germanisztikai és a magyar szakirodalom néhány jelentősebb álláspontját mutatta be, a pozíciók lehetséges csoportosításával. Az intertextualitás-felfogások közötti különbség legfőképpen abból adódik, hogy eltérő szövegdefiníció alapján dolgoznak, s így eltérő módon értelmezik az intertextualitás fogalmát. A vonatkozó szakirodalom vizsgálata rámutatott, hogy míg a germanisztikai nyelvészetben számos munka foglalkozik az intertextualitás jelenségével, addig a magyar nyelvtudományban az intertextualitás vizsgálata jelenleg kevésbé feldolgozott kérdéskör, csupán néhány esettanulmány és szöveg-tani monográfiák egy-egy fejezete foglalkozik a kérdéssel.

3. Az intertextualitás lehetséges típusai. – A magyar és a német nyelvű nyelvészeti szakirodalom pozícióinak rövid összevetése után, az alábbi fejezet célja az intertextuális viszonyok tipológiájának áttekintése. Konkrét szövegek példáján keresztül vizsgálom az intertextuális viszonyok különböző szintjeit, különös tekintettel egy új viszonyrendszerre, a szövegfajták szintjét érintő intertextuális viszonyokra, ami a germanisztikai szakirodalomban is újdonságnak számít. Az alábbi osztályozás KRAUSE (2000) intertextualitás-felfogásán alapul, s a germanisztikai szakirodalom osztályozási javaslataiból indul ki. Az intertextualitás imént bemutatott, sokféle értelmezési lehetősége miatt azonban elsőként egy egységes elméleti megközelítésmód és az alapfogalmak meghatározása szükséges.

A megfelelő elméleti háttér és szövegdefiníció kiválasztásánál figyelembe kell venni, hogy az empirikus vizsgálat során az elemzésem tárgyát különböző, multimodális szövegek alkotják, amelyek nem csupán nyelvi elemekből állnak, hanem nonverbális elemeket is tartalmaznak, így például képeket, esetleg zenei részeket. A szöveg megfelelő elméleti megközelítéséhez a másik fontos szempont a szövegek funkciója, amely a kutatás során fontos szerepet játszik az intertextuális viszonyok differenciálásánál. E kritériumok alapvetően befolyásolják a szöveg adekvát megközelítésmódját: a kutatási céljaimnak leginkább a funkcionális-pragmatikai megközelítésmód és egy szemiotikai szövegdefiníció felel meg.

Az egységes elméleti háttér alapja tehát egy szemiotikai szövegfelfogás. A szöveg fogalmának tisztázásakor ugyanis olyan definíció szükséges, amely figyelembe veszi a szöveget alkotó különböző jelrendszerek összefüggéseit, hiszen ma már egyre inkább a multimodális szöveg tekinthető prototipikusnak. SUSANNE HOLTHUIS (1993) már említett szemiotikai szöveg-definíciója megfelel a kutatás célkitűzéseinek: eszerint a szöveg egy dominánsan verbális, szemiotikai objektumként határozható meg (HOLTHUIS 1993: 30–1). E definíció értelmében magyarázható a szövegek nyelvi részeivel szoros egységet alkotó képi és zenei elemek jelenléte, amelyek így a szövegegész szerves részeként értelmezhetők, hiszen e szemiotikai felfogásban nem csupán a nyelvi elemek alkotják a szöveget.

Az elméleti háttér másik központi eleme a szövegfajta fogalma,⁶ ennek meghatározásakor KLAUS BRINKER (1985) gyakran idézett, pragmatikai irányú definíciójából indulok ki, ezt tekintem alapnak, amely azonban kutatásom célkitűzésének megfelelően bizonyos szempontból kiegészítésre szorul. BRINKER meghatározása szerint a szövegfajták „a nyelvi kommunikáció olyan komplex mintái, melyek a nyelvközösségen belül, a történelmi-társadalmi fejlődés során, a kommunikációs igényeknek megfelelően jöttek létre” (BRINKER 1985: 118, ford. Gy.K.).⁷

Ez a definíció a szövegfajták pragmatikai irányú felfogásának lényeges kritériumait tartalmazza, szituatív, kommunikatív-funkcionális és strukturális jegyek összességéként tekint a szövegfajtára (BRINKER 1985: 124), ám csak a nyelvi kommunikáció körére vonatkozik. A szemiotikai szövegdefiníció bevonásával azonban ez a szövegfajta-meghatározás kiterjeszthető az általam vizsgált multimodális szövegekre is. Így a BRINKER-féle szövegfajta-definíció a szemiotikai szöveg-meghatározással kiegészítve alkalmassá válik a multimodális szövegfajták leírására. Kutatásom során tehát a szemiotikai szövegdefiníció értelmében, a multimodális szintű kommunikáció komplex mintáit tekintem szövegfajtának.

Az imént bemutatott elméleti keret és a fogalommeghatározások kiindulópontnak tekinthetők, melyek az intertextuális viszonyok tipológiájának leírásához megfelelő elméleti alapot jelentenek.

Az intertextuális viszonyok tipológiájának kidolgozása a germanisztikai nyelvtudomány aktuális törekvései közé tartozik, különösen a nem irodalmi szövegekre vonatkozóan. Az ilyen irányú nyelvészeti munkák leginkább HOLTHUIS (1993) intertextualitás-tipológiáján alapulnak, aki az intertextualitásnak két alaptípusát különbözteti meg, a referenciális és a tipológiai intertextualitást, amelyeket globális alaptípusoknak tekint (Globaltypen). A szerző utal az intertextuális viszonyok ilyenfajta tipológiájának előzményeire is: a szöveg-szöveg, illetve szöveg-szövegfajta szintű kapcsolatok elkülönítése visszavezethető BROICH-PFISTER (1985) szöveg- és rendszerszöveg-referencia (Einzeltext- / Systemtextreferenz) és PETŐFI-OLIVI (1988) referenciális és tipológiai intertextualitás (referenzielle / typologische Intertextualität) fogalompárjára. A legtöbb nyelvészeti intertextualitás-tipológia alapvetően e két típust különíti el, az újabb kutatások azonban már egy harmadik típust is említene, mégpedig a szövegfajták szintjén megjelenő intertextualitást, melynek jelentőségére elsőként JOSEF KLEIN (2000) hívja fel a figyelmet.

⁶ Kutatásom során következetesen a *szövegfajta* terminust használom, a germanisztikai szakirodalomban alkalmazott *Textsorte* kifejezés mintájára, mégpedig a magyar szakirodalomban leginkább használatos *szövegtípus* kifejezés értelmében.

⁷ BRINKER definíciója eredetiben: „[...] komplexe Muster sprachlicher Kommunikation [...], die innerhalb der Sprachgemeinschaft im Laufe der historisch-gesellschaftlichen Entwicklung aufgrund kommunikativer Bedürfnisse entstanden sind“ (BRINKER 1985: 118).

Az intertextuális viszonyok tipologizálásánál tehát a germanisztikai szakirodalom alapján (HOLTHUIS 1993; KRAUSE 2000; JANICH 2008; RADA 2013) három alapvető típust különböztethetünk meg: a referenciális intertextualitást, a tipológiai intertextualitást és a szövegfajták közötti intertextualitást. Az alábbiakban konkrét példákon keresztül mutatom be az intertextualitás e főbb típusait.

A) Referenciális intertextualitás (referenzielle Intertextualität / Einzeltextreferenz). – Az intertextualitás első típusát szemlélteti az 1. példa, amely egy tudományos publikációból származó idézet. Az illusztrációként szolgáló tanulmányban, mint konkrét szövegben található idézet egy másik konkrét szövegre utal, mégpedig szándékolt és jelölt formában. E példa mellett a paródia, a rájátszás vagy éppen a plágium is ebbe a típusba sorolható. A példa ugyanis az intertextuális viszony alapesetét, a konkrét szövegek közötti intertextualitást szemlélteti, amelyet referenciális intertextualitásnak nevezhetünk.

„A releváns szakirodalom többsége a nyelvi tudatosság szerepét hangsúlyozza [...]. A Jászó saját meghatározása szerint »a nyelvi tudatosság olyan intuitív analízis képesség, melynek segítségével megfigyeljük beszédünket, s alkotórészeire bontjuk. [...]« (2006: 153).”

1. példa

A referenciális intertextualitást szemléltető példa egy tanulmány szövegében olvasható idézet (forrás: IMRE 2006: 161)

A referenciális intertextualitás tehát a szöveg-szöveg szintű kapcsolatokat, vagyis az egyes szövegek közötti konkrét utalásokat jelenti. ULLA FIX meghatározása szerint: „Egy konkrét szöveg, azaz egy szövegpéldány formailag vagy tartalmilag utalhat más szövegekre, amennyiben felmutatja az előző szöveg vagy a következő szöveg tartalmi vagy formai elemeit” (FIX 2000: 449, ford. GY.K.).⁸

A szakirodalomban az intertextualitásnak e típusát dolgozták fel leginkább, s az intertextualitás fogalmán sok esetben ezt az általánosan elfogadott típust értik. A kutatók többsége – különböző terminológiát alkalmazva ugyan, de – részletesen foglalkozik e viszonyrendszer leírásával.

ULLA FIX (2000) szöveg-szöveg szintű kapcsolatokról beszél (Text-Text-Beziehung), KRAUSE (2000) speciális intertextualitásnak nevezi (spezielle / aktuelle, syntagmatische Intertextualität), HOLTHUIS (1993) az intertextuális viszonyok egyik globális alaptípusaként, mégpedig a referenciális intertextualitásként tárgyalja.

⁸ Eredetiben: „Ein konkreter Text, ein Textexemplar kann sich auch – formal oder inhaltlich – auf andere Textexemplare beziehen, indem er Inhalts- oder Formelemente von Vortexten [...] aufgreift bzw. auf Folgetexte verweist.“ (FIX 2000: 449).

B) Tipológiai intertextualitás (typologische Intertextualität / Systemreferenz). – Az intertextuális viszonyok második típusát szemléltető példa RADA ROBERTA 2008-as tanulmányából származik (2. példa). Az ábrán egy újságban megjelent autóreklámot láthatunk, amely azonban nem csak az újsághirdetés szövegfajta jellegzetes elemeit tartalmazza, a szöveg bizonyos egységei ugyanis a lexikonszócikk szövegfajtajára utalnak. Az autóreklám egyik verbális része – „*kisnagy: mn, ha egy kis tárgy minden szempontból (pl. technológia, minőség, tér, biztonság, teljesítmény stb.) felér egy nálánál sokkal nagyobbbal*” – fogalommeghatározás formájában jellemzi a reklámterméket, a szövegnek ezen egysége nyelvileg és tipológiailag is a lexikonszócikk szövegfajtajára emlékeztet, a képi elemek pedig az értelmezést segítő illusztráció hatását keltik. Fontos azonban megjegyezni, hogy nem egy létező szócikk beemelése van szó, hiszen a magyar nyelvben nem létezik ilyen lexikalizált szókincselem, így a reklám nem a szövegmontázs jelenségét képviseli. A lexikonszócikk szövegfajtajára utaló egység mellett a szöveg bizonyos elemei a hirdetés szövegfajtajához köthetők, így például a logó, a reklámszlogen, a termékmegnevezés és a forgalmazó elérhetőségének feltüntetése. A példában látható szöveg tehát két különböző szövegfajta jegyeit is felmutatja, s éppen a szövegfajták keveredése által válik feltűnővé.

Bemutató nyílt hétvége: február 11-12. www.kisnagy.hu

kisNAGY
kisnagy: mn, ha egy kis tárgy minden szempontból (pl. technológia, minőség, tér, biztonság, teljesítmény, stb.) felér egy nálánál sokkal nagyobbbal

Az új Yaris. A nagyság belülről fakad. TODAY TOMORROW TOYOTA

Hering Autóház Kft. Jászberény, Nagykátai út 19. Telefon: 57/415-038. Szolnok, Alcsisziget Telefon: 56/513-775.

2. példa

A tipológiai intertextualitást szemléltető példa: Újsághirdetés (forrás: RADA 2008: 174)

A konkrét szöveg és valamely szövegfajta közötti viszony alkotja tehát az intertextualitás második típusát, amely a szakirodalom alapján tipológiai intertextualitásnak nevezhető. Ahogyan a példa is szemlélteti, a tipológiai intertex-

tualitás esetében leginkább a szövegfajtától való eltérés, valamint a szövegfajták keveredése vethet fel további kérdéseket (l. RADA 2008).

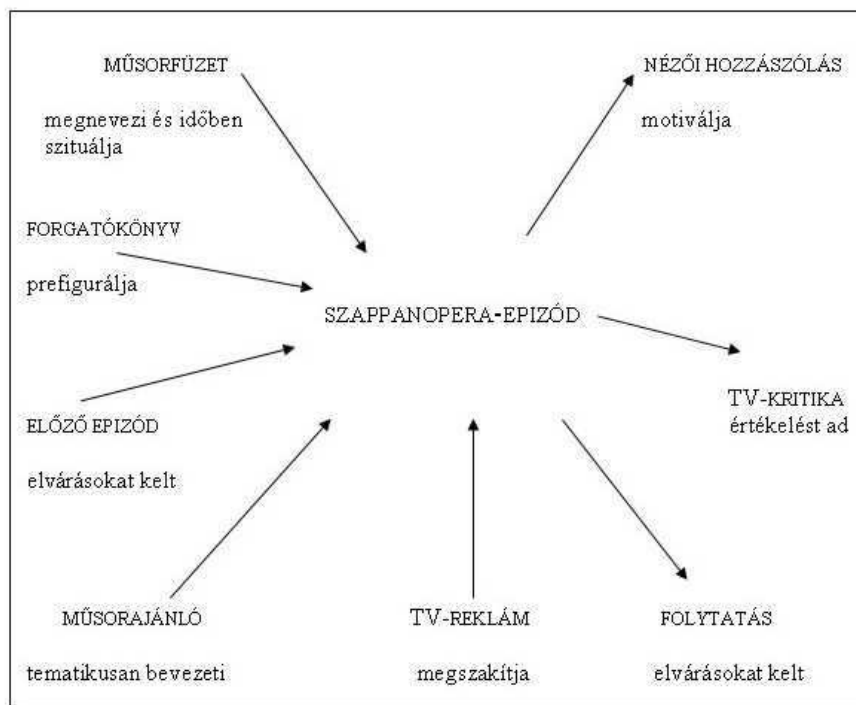
Az intertextualitás második típusának meghatározásakor HEINEMANN definíciójára utalok, aki a következőképpen írja le a szöveg és szövegfajta között létrejövő intertextuális kapcsolatot: A tipológiai intertextualitás „a konkrét szövegek alapvető, szövegfajta által történő meghatározottságát” („die grundsätzliche Textsortengeprägtheit“) jelenti, amelynek értelmében a konkrét szöveg bizonyos szövegfajta reprezentánsa, és az adott szövegfajta releváns jegyeit mutatja (HEINEMANN 1997: 34, ford. GY.K.).

A nyelvtudomány régóta foglalkozik a szövegfajták tudományos leírásával, már BEAUGRANDE–DRESSLER (1981) is intertextualitásnak nevezi ezt a típust, amely kulturális hagyományokon alapul, hiszen „a nyelvhasználók a beszéd és az írás kulturálisan szabályozott konvencióira visszanyúlva hoznak létre intertextuális szöveg-szövegfajta szintű kapcsolatokat” (FIX 2000: 449).⁹

A germanisztikai szakirodalomban e típussal kapcsolatban is számos elnevezés található: ULLA FIX (2000) szöveg-szövegminta szintű kapcsolatnak (Text-Textmuster-Beziehung) nevezi, KRAUSE (2000) általános intertextualitásként (allgemeine / paradigmatische Intertextualität) tartja számon, HOLTHUIS (1993) pedig tipológiai intertextualitásnak nevezi a konkrét szöveg és valamely szövegfajta között felfedezhető kapcsolatot.

C) A szövegfajták közötti intertextuális viszony (Textsorten-Intertextualität / Textsorten-in-Ver-netzung). – A következő példa az intertextuális viszonyok harmadik típusát szemlélteti, és JOSEF KLEIN 2000-ben megjelent tanulmányából származik.

⁹ Eredetiben: [Jeder Sprachteilnehmer greift] „auf kulturell geregelte Konventionen des Schreibens und Sprechens [zurück], und stellt [...] intertextuelle Text-Textmusterbeziehungen her.” (FIX 2000: 449).

3. példa

A szövegfajták közötti intertextuális viszonyok ábrázolása a szappanopera-epizód példáján, JOSEF KLEIN alapján (KLEIN 2000: 35, ford. GY. K.)

A példa a szappanopera-epizód és az ezzel funkcionálisan összefüggő szövegfajták viszonyrendszerét ábrázolja, a KLEIN által javasolt hálózatos formában. A szerző a szappanopera-epizódot tipikus, médiumát tekintve televízióban megjelenő szövegfajtaként jellemzi. Az ábrán látható, hogy a központi szövegfajta köré gyűjtötte az ezzel összefüggésbe hozható szövegfajtákat, s megnevezte a köztük felfedezhető funkcionális viszonyt. A szövegfajtákat az ábrán nyilak kötik össze, amelyek arra utalnak, hogy milyen irányú a két szövegfajta közti viszony. Az ábráról ilyen értelemben leolvasható például, hogy a műsorajánló mint szövegfajta tematikusan bevezeti a szappanopera-epizód szövegfajtáját, a megelőző epizód a szappanopera-epizód irányában elvárásokat kelt, míg a szappanopera-epizód a nézői hozzászólás szövegfajtájára motiváló hatást gyakorol.

KLEIN az újfajta viszonyrendszer leírásához sajátos terminológiát dolgoz ki. A szövegfajták közötti kapcsolatrendszer átláthatósága érdekében új fogalmakat vezet be: előzmény-szövegfajtának (Vor-Textsorte) nevezi azokat a szövegfajtákat, amelyek kiindulópontként motiválják más szövegfajták szövegpéldányainak létrejöttét (az ábrán ilyenek a bal oldalon látható szövegfajták, például a műsorajánló vagy a forgatókönyv). Azok a szövegfajták, amelyek más szövegfajták

befolyására, motivációs hatására jönnek létre, KLEIN felfogása szerint következmény-szövegfajtának (Nach-Textsorte) tekinthetők (a szappanopera-epizód tekintetében ezek az ábra jobb oldalán található szövegfajták, így például a nézői hozzászólás és a kritika) (KLEIN 2000: 36).

Az intertextualitás harmadik típusa tehát nem a konkrét utalásokat jelenti, hanem a szövegfajták szintjére vonatkozik, s a szövegfajták leírásának és rendszerezésének egy egészen új perspektíváját jelenti. A szövegfajták közötti intertextualitás (Textsorten-Intertextualität) terminuson KLEIN „a szövegfajták közötti funkcionális összefüggéseket” („die funktionale Vernetzung zwischen Textsorten“) érti (KLEIN 2000: 33). KLEIN a szövegfajtákat pragmatikai megközelítésben vizsgálja, BRINKER szövegfajta-definíciójából (1985) indul ki, s a szövegfajták leírásának és klasszifikációjának kategóriáit egészíti ki a szövegfajták közötti intertextualitás szempontjával.

E felfogás szerint a szövegfajták strukturált részrendszereket alkotnak, és különböző „interakciós keretekbe” (Interaktionsrahmen) sorolhatók. Az egyes szövegfajták tehát paradigmikus viszonyban állnak egymással, az ilyen értelemben összetartozó szövegfajták együttesen egy komplex kommunikációs feladat ellátására alkalmasak (ADAMZIK 2000: 103).

A KLEIN által javasolt módszer szerint tehát hálózatos formában ábrázolhatók az azonos interakciós kerethez (például: televíziós szövegfajták, reklám, törvényhozás) tartozó szövegfajták közötti funkcionális összefüggések. Természetesen itt is felmerülnek vitatható pontok, így például az egyes szövegfajták meghatározása (többek között adódhat a kérdés, hogy különböző szövegfajtának nevezhetjük-e a „szappanopera-epizódot” és az „előző epizódot”), azonban a szövegfajták közötti intertextualitás leírásához a KLEIN-féle módszer kiindulópontnak tekinthető.

KLEIN elgondolására utalva KIRSTEN ADAMZIK (2000) releváns, új kategóriának tartja a szövegfajták közötti hálózatszerű összefüggést, s a szövegnyelvészet aktuális feladatai közül kiemeli a szövegfajták egymással való összefüggéseinek kutatását:

„A leglényegesebb kategória, amellyel a szövegfajták kutatását sürgősen ki kellene egészíteni, a szövegfajták átfogóbb kommunikatív struktúrákba való beágyazódásának kritériumát, illetve azok egymással való összefüggéseit érinti” (ADAMZIK 2000: 109, ford. GY.K.).¹⁰

4. Kitekintés, összegzés. – A germanisztikai szakirodalom alapján (HOLTHUIS 1993; KRAUSE 2000; JANICH 2008; RADA 2013) tehát az intertextuális viszonyok tipologizálásánál három alapvető típust különböztethetünk meg:

A legtöbb intertextualitás-tipológia (pl. HOLTHUIS 1993; KRAUSE 2000) az

¹⁰ADAMZIK: „Die m.E. wesentlichste Beschreibungskategorie, um die die Textsortenforschung dringend erweitert werden sollte, betrifft das Kriterium der Einbettung von Textsorten in umfassendere kommunikative Strukturen und ihre Vernetztheit miteinander.“ (ADAMZIK 2000: 109).

intertextualitásnak két alaptípusát különbözteti meg, a referenciális és tipológiai intertextualitást. HOLTHUIS az intertextuális viszonyok leírásakor e két típust globális alaptípusoknak nevezi (Globaltypen). A szöveg-szöveg, illetve szöveg-szövegfajta szintű kapcsolatok elkülönítése mellett a harmadik típusra, a szövegfajták szintjén megjelenő intertextualitás lehetőségére csak ritkán utal a szakirodalom (KLEIN 2000).

A szövegfajták között felfedezhető intertextuális viszonyok vizsgálata egyelőre még kidolgozatlan, a germanisztikai szakirodalomban is újdonságnak számít, a készülő doktori disszertációmban ennek lehetőségeivel foglalkozom. E típus részletesebb kutatása érdekes eredményeket hozhat, hiszen lehetővé teszi, hogy ezáltal a szövegfajták egymáshoz való viszonyát vizsgáljuk, így az intertextualitás nyelvészeti megközelítése és tipologizálása a szövegnyelvészet számára is lényeges felismerésekhez vezethet.

Kulcsszók: intertextualitás, szövegköziség, intertextualitás-tipológia, referenciális és tipológiai intertextualitás, szövegfajták közötti intertextualitás, szövegfajták kapcsolata.

Források:

1. példa: IMRE ANGÉLA 2006. Az olvasászavar és a beszédfeldolgozási folyamatok összefüggései. In: GÓSY MÁRIA (szerk.): Beszédkutatás 2006. MTA. Budapest. 161.
A hivatkozott szöveg: A. JÁSZÓ ANNA 2006. Az olvasás múltja és jelene. Trezor Kiadó. Budapest. 153.
2. példa: Jászsági Szuperinfo, 08./ 2007, idézi: RADA, ROBERTA 2008. Szövegminták keveredése mindennapi szövegekben. In: TÁTRAI SZILÁRD – TOLCSVAI NAGY GÁBOR (szerk.): Szöveg, szövegtípus, nyelvtan (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 8). Tinta Kiadó. Budapest. 174.
3. példa: KLEIN, JOSEF 2000. Intertextualität, Geltungsmodus, Texthandlungsmuster. Drei vernachlässigte Kategorien der Textsortenforschung – exemplifiziert an politischen und medialen Textsorten. In: ADAMZIK, KIRSTEN (Hrsg.): Textsorten. Reflexionen und Analysen. Stauffenburg. Tübingen. 35. (ford. GY. K.)

A hivatkozott irodalom

- ADAMZIK, KIRSTEN 2000. Was ist pragmatisch orientierte Textsortenforschung? In: ADAMZIK, KIRSTEN (Hrsg.): Textsorten. Reflexionen und Analysen. Stauffenburg, Tübingen. 91–112.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ 2010. A metaszóvegről és az intertextuális metaszóvegbeli operátorokról. Magyar Nyelvőr 134: 183–95.
- BEAUGRANDE, ALAIN ROBERT DE – DRESSLER, WOLFGANG ULRICH 1981. Einführung in die Textlinguistik (Konzepte der Sprach- und Literaturwissenschaft). Niemeyer Verlag, Tübingen.
- BORONKAI DÓRA 2006. A dialógus mint különböző szövegek közötti párbeszéd. Magyar Nyelvőr 130/1: 73–83.
- BRINKER, KLAUS 1985. Linguistische Textanalyse. Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden. Erich Schmidt Verlag, Berlin (Grundlagen der Germanistik 29).
- BROICH, ULRICH – PFISTER, MANFRED (Hrsg.) 1985. Intertextualität. Formen, Funktionen, anglistische Fallstudien. Niemeyer Verlag, Tübingen.
- FIX, ULLA 2000. Aspekte der Intertextualität. In: BRINKER, KLAUS – ANTOS, GERD – HEINEMANN, WOLFGANG – SAGER, SVEN FREDERIK (Hrsg.): Text- und Gesprächslinguistik. Halbbd. I. Walter de Gruyter, Berlin/New York (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft; 16), 449–57.
- GENETTE, GERARD (1982) 1993. Palimpseste. Die Literatur auf zweiter Stufe. Suhrkamp. Frankfurt am Main.
- HEINEMANN, WOLFGANG 1997. Zur Eingrenzung des Intertextualitätsbegriffs aus textlinguistischer Sicht. In: KLEIN, JOSEF – FIX, ULLA (Hrsg.): Textbeziehungen. Linguistische und literaturwissenschaftliche Beiträge zur Intertextualität. Stauffenburg, Tübingen. 21–38.
- HOLTHUIS, SUSANNE 1993. Intertextualität. Aspekte einer rezeptionsorientierten Konzeption (Stauffenburg Colloquium; 28). Stauffenburg, Tübingen.
- JANICH, NINA 2008. Intertextualität und Text(sorten)vernetzung. In: JANICH, NINA (Hrsg.): Textlinguistik. 15 Einführungen. Narr Verlag, Tübingen. 177–96.
- KABÁN ANNAMÁRIA 2011. Intertextualitás és szövegkohézió (Kovács András Ferenc: Babitsolás). In: SZIKSZAINÉ NAGY IRMA (szerk.): A stíluskohézió eszközei a modern és posztmodern szövegekben. Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen. 105–113.
- KÁRPÁTI ESZTER 2006. A szöveg fogalma. Typotex. Budapest.
- KLEIN, JOSEF 2000. Intertextualität, Geltungsmodus, Texthandlungsmuster. Drei vernachlässigte Kategorien der Textsortenforschung – exemplifiziert an politischen und medialen Textsorten. In: ADAMZIK, KIRSTEN (Hrsg.): Textsorten. Reflexionen und Analysen. Stauffenburg, Tübingen. 31–44.
- KRAUSE, WOLF-DIETER 2000. Kommunikationslinguistische Aspekte der Textsortenbestimmung. In: KRAUSE, WOLF-DIETER (Hrsg.): Textsorten. Kommunikationslinguistische und konfrontative Aspekte (Sprache – System und Tätigkeit; 33). Lang. Frankfurt am Main. 34–67.
- KRISTEVA, JULIA [1967] 1996. A szövegstrukturálás problémái. Helikon / 1-2:19.

- LINKE, ANGELIKA – NUSSBAUMER, MARKUS 1997. Intertextualität. Linguistische Bemerkungen zu einem literaturwissenschaftlichen Textkonzept. In: ANTOS, G. – TIETZ H. (Hrsg.): Die Zukunft der Textlinguistik. Traditionen, Transformationen, Trends. Niemeyer Verlag. Tübingen. 109–26.
- PETŐFI, S. JÁNOS 1990. Language as a written medium: text. In: COLLINGE, NEVILLE E. (ed.): An Encyclopaedia of Language. Routledge, London – New York, 207–43.
- PETŐFI, S. JÁNOS – OLIVI, TERRY (Hrsg.) 1988. Von der verbalen Konstitution zur symbolischen Bedeutung. Buske Verlag, Hamburg.
- RADA ROBERTA 2008. Szövegminták keveredése mindennapi szövegekben. In: TÁTRAI SZILÁRD – TOLCSVAI NAGY GÁBOR (szerk.): Szöveg, szövegtípus, nyelvtan (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 8). Tinta Kiadó. Budapest. 164–74.
- RADA, ROBERTA 2013. „Und man zieht aus diesem Bruch stilistischen Gewinn.” Stilistisch motivierte typologische Intertextualität in deutschen und ungarischen Gebrauchstexten (Budapester Beiträge zur Germanistik; 64). ELTE Germanistisches Institut. Budapest.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 1999. Leíró magyar szövegtan. Osiris Kiadó. Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2001. A magyar nyelv szövegtana. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.

GYURICZA KATALIN
gyuricza.kati@freemail.hu
ELTE BTK
Nyelvtudományi Doktori Iskola
Germanisztikai Nyelvtudományi Doktori Program

The Concept of Intertextuality from a Linguistic Perspective

The purpose of the present study is to analyze of the concept of intertextuality from a linguistic perspective, namely through the comparison of relevant Hungarian and German literature. Following the literature review of major positions, I aim to explore - through the examination of specific texts - the possible types of intertextuality, with particular regard to a new kind of relations system, and the question of intertextuality between different text types.

The analysis of intertextuality is one of the most popular research areas within German linguistics; in fact, there are a number of studies dealing with the description of the multi-faceted relationship between texts (including HOLTHUIS 1993, FIX 2000, KRAUSE 2000, RADA 2013). In contrast, when examining the Hungarian scholarly literature, we find that in Hungarian linguistics the notion of intertextuality can currently be considered a poorly examined research topic, with only a few case studies and textlinguistic monographs that discuss the intertextual relationships between texts (see SZIKSZAINÉ 1999, BORONKAI 2006, KABÁN 2011). However, this issue should be examined in more detail, as it would bring with it new ways of organizing texts and text types, which may result in significant findings for Hungarian linguistics and text linguistics in particular.

Keywords: intertextuality, types of intertextuality, referential and typological intertextuality, intertextuality between different text types, relationship between text types.

GYURICZA, KATALIN

ISBN 978-963-284-528-9

9 789632 845289 >